

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალი
ენის, ისტორიისა და მატერ. კულტურის ინსტიტუტი აკად. ნ. მარის სახ.

მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის II

ნ. ხიზანაშვილი (ურბნელი)

ეთნოგრაფიული ნაწერები

სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის გამომცემლობა

თბილისი

1940

დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის
საქართველოს ფილიალის განკარგულებით

თავმჯდომარე აკად. ნ. მუსხელიშვილი

რედაქტორი გ. ჩიტაია

წინასიტყვაობა

ნ. ხიზანაშვილის ეთნოგრაფიული ნაწერები, რომლებიც ერთად თავმოყრილი ამ წიგნშია დაბეჭდილი, ქართული ეთნოგრაფიული მეცნიერებისათვის დიდი ღირებულებისაა. პირველ რიგში და უმთავრესად ეს ეხება აქ უხვად მოცემულ ეთნოგრაფიულ მასალას, ხოლო მეორე რიგში ავტორის ზოგიერთ მეცნიერულ დასკვნებს. ამასთანავე აღსანიშნავია ისიც, რომ ხიზანაშვილის ეთნოგრაფიული ნაწერები სხვადასხვა ჟურნალ-გაზეთებში გაბნეული და ამდენად ძნელად ხელმისაწვდომი, ამიერიდან ერთ წიგნად დაბეჭდილი, როგორც ფართო მკითხველ საზოგადოებას, ისე მეცნიერ სპეციალისტებს ამ საინტე-

რესო ავტორის ნაშრომების გაცნობას და გამოყენებას გაუადვილებს.

ნ. ხიზანაშვილი ქართველი ეთნოგრაფების იმ პლევადას ეკუთვნოდა, რომელმაც ი. ჭ ა ვ ჭ ა ვ ა ძ ი ს ხელკურთხევით დაიწყო მოღვაწეობა და ქართული ეთნოგრაფიის გაუტეხელ ყამირს ღრმა კვალი გაავლო. ეს ადამიანი მისი დროის შესაფერისად კარგად მომზადებული, რომელსაც ჭკუა და ნიჭი უჭრიდა და კალამი ემორჩილებოდა, რომელიც ხალხის ზნე-ჩვეულებების ოსტატი-დამკვირვებელი და გონება-მახვილი მკვლევარი იყო, ამ პლევადის ყველაზე მეტად თვალსაჩინო წევრია. ამიტომ არის, რომ მის ეთნოგრაფიულ ნაწერებს, რაც დრო გადის უფრო მეტი შეფასება ეძლევა.

ნიკოლოზ თადეოზის-მე ხიზანაშვილი დაიბადა 1851 წელს სოფელ მაღლა-დოვლეთში (სამხრეთ ოსეთში) ძველებური ტიპის სოფლის მღვდლის ოჯახში. ნ. ხიზანაშვილის მამა მალე სოფელ მაღლა-დოვლეთიდან ს. ცერონისში გადაიყვანეს, სადაც ხიზანაშვილს თავისი ყმაწვილობის გატარება მოუხდა. აქ, ქართლის მდიდარი ბუნების წიაღში, მან ყრმობიდანვე შეითვისა შრომისა და დაბრკოლებათა დაძლევის უნარი და აქვე ჩაენერგა სიყვარული ხალხური სიტყვიერებისადმი. როგორც გადმოგვცემენ, ამ ხანებში მან ზეპირად იცოდა მრავალი ხალხური ლექსი და პოემა, ისევე როგორც შოთას პოემის მთელი კაბადონები. გორის სასულიერო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ ნ. ხიზანაშვილი შედის თბილისის სასულიერო სემინარიაში. სემინარიის კურსი მან 1870 წელს დაასრულა. მცირე

VII

მომზადების შემდეგ ის აბარებს გამოცდებს ბერძნულ და ლათინურ ენებში და 1871 წელს შედის ნოვოროსიის (ოდესის) უნივერსიტეტის იურიდიულ ფაკულტეტზე.

ნოვოროსიის უნივერსიტეტში XIX ს. სამოცდაათიან წლებში თავმოყრილი იყო მნიშვნელოვანი მეცნიერული ძალები. საბუნების-მეტყველო დარგებში აქ მოღვაწეობდნენ ახალგაზრდა (შემდეგში სახელმწიფო-მეცნიერები: ს ე ჩ ე ნ ო ვ ი ¹, მ ე ჩ ნ ი კ ო ვ ი, ა. კ ო ვ ა ლ ე ვ ს კ ი, მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი და პ ე ტ რ ი ა შ ვ ი ლ ი, ხოლო ჰუმანიტარულ დარგებში: ა. პ ა ვ ლ ო ვ ი, ვ ო ლ ს კ ი, ლ ე ო ნ ტ ო ვ ი ჩ ი და სხვები ². ამ უკანასკნელთ, როგორც იურიდიული დარგის სპეციალისტებს, უსმენდა იურიდიული ფაკულტეტის სტუდენტი ნ. ხიზანაშვილი. მისთვის განსაკუთრებით საყურადღებო უნდა ყოფილიყო ფ. ლეონტოვიჩის ლექციები. როგორც ცნობილია, ლეონტოვიჩი კავკასიის მთიელების ადათებს სწავლობდა და მან გაცილებით ადრე, ვიდრე მ. კ ო ვ ა ლ ე ვ ს კ ი თავის ცნობილ მონოგრაფიებს დაბეჭდავდა, ჯერ კიდევ 1882-83 წლებში გამოაქვეყნა ნაშრომი ამ საგანზე ³. უნდა ვიფიქროთ, რომ ნოვოროსიის უნივერსიტეტში ნ. ხ ი ზ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს კარგი მეცნიერული წვრთნა უნდა მიეღო. ნ. ხ ი ზ ა ნ ა შ ვ ი ლ მ ა 1876 წელს ოდესის უნივერსიტეტი ჩინებულად და-

ამთავრა და საქართველოში დაბრუნდა.

სამშობლოში ჩამოსვლის უმაღლესი სამსახური დაიწყო ზანგეზურში (გერიუსი), შემდეგ სტალინირში (ცხინვალი) გადაიყვანეს. სტალინირიდან სურამში დანიშნეს, ხოლო სურამიდან თიანეთში გაამწესეს გამომძიებლად და უკანასკნელად დანიშნეს თბილისში. გარდაიცვალა თბილისში 1906 წელს დეკემბრის 15-ს ტყვიით მძიმედ დაჭრილი ვიღაც ბოროტ-განმზრახველის მიერ. დაკრძალეს თბილისშივე პეტრე-პავლეს სასაფლაოზე.

თავის სიცოცხლის ბოლო ხანებში ნ. ხიზანაშვილი ავადმყოფობდა ასტმით. მკურნალობის მიზნით 1903 წელს ის ბერლინს წავიდა. მკურნალობის შემდეგ მან თავის მეუღლესთან ელ. ჩერქეზიშვილთან ერთად ინახულა პარიზი, ლოზანა, ჟენევა და ვენა ⁴.

¹ ცნობილია, რომ სჩენოვის ურთიერთობა მის „სამოქალაქო“ მეუღლესთან, ბოკოვასთან – მ. ჩერნიშევსკის ცნობილი რომანის „Что делать?“ მთავარი ქარგა შეიქნა.

² N. K a n d a k o w, Mèmoires, Prages 1927, გვ. 69-70.

³ Ф. Л е о н т о в и ч, Адагы Кавказских горцев. Материалы по обычному праву северного и восточного Кавказа. Одесса 1882-83. 1882-83.

⁴ პატივცემული ელ. ჩერქეზიშვილის სიტყვიერი გადმოცემით. იხ. აგრეთვე ა. ფურცელაძის წერილი ი. ჭავჭავაძისადმი 1903 წ. ივლისის 13-ის თარიღით ვარშავიდან (ილიას არქივი, საქ. მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილება).

VIII

პროვინციაში მუშაობის დროს ნ. ხიზანაშვილი გულმოდგინედ აკვირდებოდა ხალხის ზნე-ჩვეულებებს, ჰკრებდა მასალებს და იკვლევდა მათ. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია თიანეთში ყოფნისას ნ. ხიზანაშვილის მიერ გაწეული მუშაობა. სამსახურის პირობების გამო ის ხშირად მოგზაურობდა თიანეთის მაზრის სოფლებში და უშუალოდ ეცნობოდა თავის საკვლევ ობიექტებს. გადმოცემების მიხედვით „გამომჩხრეკელს“ (ასე ეძახდა ხიზანაშვილს ხალხი) ხალხში დიდი სიმპათია ჰქონდა დამსახურებული.

ნ. ხიზანაშვილის პირველი ნაწერი იყო „კორესპონდენცია ცხინვალიდამ“, რომელიც 1879 წელს „დროებაში“ დაიბეჭდა.

1882 – 1883 წწ. ის თანამშრომლობდა „ხალხოსნების“ ჟურნალ „იმედში“. 1883 – 1885 წწ. თავის ნაწერებს ჰბეჭდავდა ივ. მაჩაბლის „დროებაში“, ხოლო 1886 წლიდან იწყება ნ. ხიზანაშვილის მუდმივი თანამშრომლობა „ივერიაში“. ის ჰბეჭდავდა თავის ნაშრომებს აგრეთვე ჟურნალ „მოამბეში“ და ცალკე გამოცემების სახითაც.

მისი ნაწერები ნ. ურბნელის, ნ. ხიზანაშვილის, ნ. ხ-ლის, ნ. ხიზანოვის, Plebs-ის, P-s-ის ხელმოწერითაა გამოქვეყნებული. ურბნელის სახელს ნ. ხიზანაშვილი იმის გამო ირრქმევდა, რომ მისი

მამა-პაპანი ს. ურბნისის მკვიდრნი ყოფილან. ნ. ხიზანაშვილის თითქმის ყველა ეთნოგრაფიული ნაწერი ნ. ურბნელის ფსევდონიმითაა ხელმოწერილი.

ნ. ხიზანაშვილს დაუბეჭდავი დარჩა შემდეგი ხელნაწერები:

1. „წოდებათა ისტორია საქართველოში“ (ამჟამად ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში, კოლ. № 159 – 4).
2. „იმუნიტეტი საქართველოში“ (ამჟამად ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში, კოლ. № 160 – 4).
3. „ლიპარიტ მესამე ორბელიანი“ (ამჟამად ინახება საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში, კოლ. № 5086/ა), რომელიც გ. ყიფშიძესა და „ძველი საქართველოს“ რედაქციას ი. ჭავჭავაძის „ქალაქებში“ ეგულებოდათ¹. „ძველი საქართველოს“ რედაქციის აზრით სხვა „დაუბეჭდავი ხელნაწერი ავტორის ქალაქებში შემონახული არ არის“-ო².

¹ გ. ყიფშიძე, „ნ. ხიზანაშვილი და მისი სალიტერატურო მოღვაწეობა“, აღმანახში „ქართველი ერი“ 1909 წ. № 1, გვ. 12, სწერს: „ერთი ისტორიული მონოგრაფია კიდევ „ლიპარიტ ორბელიანი და მისი დრო“ (ზუსტი სათაური იხილე ზემოთ – გ. ჩ.), შავად დაწერილი, შეუმუშავებელი დარჩა განსვენებულს და ვგონებ ილია ჭავჭავაძის ქალაქებში უნდა იყოს ამჟამად“; „ძველი საქართველო“, ტ. 1, 5. ხიზანაშვილი (ნეკროლოგი), გვ. 11.

² „ძველი საქართველო“, ტ. I. გვ. 11.

IX

როგორც ირკვევა, ნ. ხიზანაშვილი „ივერიაში“ თანამშრომლობის დაწყებიდან დიდად დაახლოვებია ი. ჭავჭავაძეს. ნ. ხიზანაშვილი ილიას ხშირი სტუმარი ყოფილა საგურამოში. ეტყობა, რომ ილია დიდად აფასებდა ამ ნიჭიერ მწერალს. ი. მანსვეტაშვილი თავის მოგონებებში ილიასა და ნ. ხიზანაშვილის შესახებ სწერს: „ჩემს დროს ყველაზე მეტად შელაზღანდარებული იყო ილიასთან ნიკო ხიზანაშვილი, კაცი ენაწყლიანი, სიტყვამოსწრებული, კარგი მოსაუბრე, ოხუნჯი, ამასთან ჭკვიანი, კარგად განათლებული და ბევრი ნაკითხი. სხვებისაგან ილია თუ წვიპურტს არ მიიკარებდა, ამისგან ბევრს ითმენდა“¹.

ნ. ხიზანაშვილის ნაწერები მრავალმხრივი შინაარსისაა. მათ შორის მოიპოვება როგორც პუბლიცისტიკური წერილები, რომლებიც საქართველოს იმდროინდელ საჭირვარამო საკითხებს შეეხებიან, ისევე ნაშრომები საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის დარგებიდან. ნ. ხიზანაშვილის პუბლიცისტიკური მოღვაწეობისა და ისტორიული ნარკვევების შეფასება მომავლის საქმეა, ჩვენს ყურადღებას იქცევს მისი ეთნოგრაფიული ნაწერები, რომლებზედაც გვინდა გაკვირვებით შევჩერდეთ.

მას შემდეგ, რაც ქართული მეცნიერების ძველი ტრადიციების ძაფი გაწყდა და საქართველო ახალ ვითარებაში მოექცა – ქარ-

თული ეთნოგრაფიული მასალებისადმი ყურადღების გამახვილება XIX საუკუნის სამოციან წლებიდან დაიწყო.

ილია ჭავჭავაძე აღიარებდა, რომ ქართული ეთნოგრაფიული მასალის გაუთვალისწინებლად საქართველოს ისტორია ვერ დაიწერება, ის ამ მასალის გარეშე მხოლოდდამხოლოდ მეფეების ისტორია იქნებაო². ამიტომ ის მოითხოვდა ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებას. საგულისხმოა, რომ თვით ილია, „მგზავრის წერილე-

¹ ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, ტფ. 1936 წ. გვ. 76. გ. ყიფშიძე ასე ახასიათებდა ნ. ხიზანაშვილის ბუნებას: „საზოგადოდ, მეტად აღტაცებული ბუნების კაცი იყო, ექსპანსიური, გაბედული, ხუმარა და ოხუნჯი. სადილობედ, მცირე ნადიმზედ დასასრული არა ქონდა იმის ოხუნჯობას, იმის უწყინარს ქილიკობას. თუ მეტადრე კარგს გუნებაზე იყო – და ჭამა-სმის დროს მუდამ კარგ გუნებაზე იყო – მუცელი უნდა ორთავ ხელით დაგეჭირა, ისე უნოიანად და მარჯვედ ხუმრობდა, მარილიანად მასხრობდა, ნაკვესობდა“ (გ. ყიფშიძე, *op. cit.*, გვ. 11).

² შდრ. საპროგრამო წერილი, ხელმოწერილი ვ. სოლოგუბის მიერ, Записки Кавказского отд. Русского географ. Общества, Тифлис 1852, ტ. I. ვ. სოლოგუბი სხვათა შორის სწერდა: „На вершинах Кавказа таится разрешение важной исторической задачи о судьбах многих исчезнувших народов и задача эта тем труднее может быть разрешена, что она мало найдет света в письменных памятниках древних писателей западных и восточных. Остается обратиться только к сравнительному изучению сохранившихся языков, имен, и в высшей степени занимательных нравов, обычаев и преданий“ (იქვე, გვ. XIV).

X

ბიდან“ დაწყებული, ეთნოგრაფიულ მასალას გულმოდგინედ აგროვებდა. ამას ცხადყოფს როგორც მისი. მხატვრული ნაწერები, ისევე მისი დღიურებიც. თავის ერთ უბის წიგნში, ჯერ კიდევ 1865 წელს, ილიას ხევსურული ხუცობანის ტექსტები ჩაუწერია, რომლებიც შემდეგში ჩამწერის აღუნიშნავად 1879 წელს „ივერიაში“ (№ 218) დაუბეჭდავს. ეს უბის წიგნი ამჟამად დაცულია საქართველოს ლიტერატურულ მუზეუმში (ილიას უბის წიგნის ჩანაწერისა და „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ტექსტის მიკვლევა-შეჯერება დოც. ვ. ბარდაველიძეს ეკუთვნის). ამით აიხსნება, რომ ილია უდიდეს ყურადღებას აქცევდა ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებას და ამიტომ იყო, რომ მან შეჰქმნა შესანიშნავი კადრი ეთნოგრაფიული მასალების შემგროვებლებისა, რომელთა მიერ შეკრებილ მასალებს სისტემატურად „ივერიაში“ ჰბეჭდავდა.

უკვე 1889 წელს „ივერიის“ თანამშრომელი ა. ნალო ეთნოგრაფიული მასალების შეგროვებასთან დაკავშირებით სწერდა: „სოფელი და საზოგადოდ ერის ცხოვრება ისეთი სალაროა, სადაც მრავალი ფასდაუდებელი მარგალიტები ინახება მეცნიერებისა და მწერლობისათვის... ამ ოციოდე წლის განმავლობაში საკმაო ეთნოგრაფიული ნაწერი მოგროვდა და რამდენიმე მწერალმა ეთნოგრაფია თავის

უმთავრეს საგნად გაიხადა“ („ივერია“ 1889 წ, № 105). ჯერ კიდევ 1884 წელს ნ. ხიზანაშვილი ეთნოგრაფიულ თავისებურების შესახებ ამბობდა, რომ „ჩვეულება (ამ ცნებას ავტორი ფართო გაგებით ხმარობდ – გ. ჩ.) აძლევს ხალხს განსაკუთრებით ფერს, პიროვნულ ხასიათს. როგორც ყველა ცალკე პიროვნებისათვის საჭიროა მისი პიროვნული თავისებურება, ისე ხალხისათვის საჭიროა გონივრული ხალხოსნური ჩვეულება... აქ.(მთაში) ჩვეულება წმინდა კანონია, დაწერილი გონებაა, რომელიც ინახავს ხალხის თავისებურებას“ (იხ. აქვე, გვ. 3-4).

ჩვენ უნდა გვეფიქრა, რომ ჩვენებური „ხალხოსნები“ განსაკუთრებულ ყურადღებას მიაქცევდნენ და დროულად შეუდგებოდნენ ეთნოგრაფიული თავისებურებების შეგროვებას. მაგრამ ეს ასე არ მოხდა. ამ ბანაკიდან სხვა არავინ ყოფილა, თუ არა ნ. ხიზანაშვილი, რომელსაც ბეჯითად და სერიოზულად მოეკიდოს ამ საქმისათვის ხელი. კიდევ მეტის თქმაც შეიძლება. ამ ჯგუფს მხედველობიდან გამოჰპარვია თემური მიწისმფლობელობის ფაქტიც. თემური მიწისმფლობელობის ფაქტის არსებობა „დროებამ“ მხოლოდ 1884 წელს

XI

შეამჩნია და ამ მიწისმფლობელობის ჩვენში არსებულ ფორმას არა სწორი განმარტება მისცა¹.

სხვებისაგან განსხვავებით ნ. ხიზანაშვილმა ეთნოგრაფიული სინამდვილის შესწავლას უდიდესი ყურადღება მიაქცია. ამ მხრივ მან შესანიშნავი მუშაობა შეასრულა ხევსურეთსა და ფშავეში. ნ. ხიზანაშვილმა ფიქსაცია უყო ხევსურეთისა და ფშავის სოციალურსა და რელიგიურ სინამდვილეს და მით მეცნიერებას უძვირფასესი მასალა შემოუნახა.

ის კვალდაკვალ მისდევს ხევსურეთისა და ფშავის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს გარკვეულ დარგში და სათანადო მონაცემებით ასწერს: ხევის-ბერობასა და ხუცესს, დასტურსა და შულტას, თემობასა და ხატს, ქადაგას და მესულთანეს, ბოსლობას, ოჯახობას, ქორწილს, მანდილს, კეჭნობას, გახეიბრებას, ბჭეებსა და საბჭოს, მზევლობას, ყურის მოჭრას, პირად შეყრას, პანთეონს, საიქიოს, დაკრძალვას, სიცოცხლით დამარხვას, სულის ცხენს, ჭირისწყენას, წილბურკვას, მეშაბათეებს, პირის ჭერას, ღაბახს, დოდსა და სხვას.

ნ. ხიზანაშვილს ეთნოგრაფიული მოვლენები ბევრ შემთხვევაში აღწერილი აქვს თითქმის ყოველმხრივ, შედარებით ზუსტად და სათანადო სისრულით. ამის გამო და იმიტომაც რომ ეთნოგრაფიული სინამდვილე ფიქსირებულია ნ. ხიზანაშვილის მიერ დროის გარკვეულ მონაკვეთში – ეთნოგრაფიული მასალა სამეცნიერო კვლევის თვალსაზ-

¹ „დროება“ (1884 წ, № 6) მეთაურ წერილში სწერდა: „რუსეთში დაწინაურებული მწერლების უმეტესობა ჰფიქრობს, რომ სათემო მფლობელობა მიწისა შეიქმნა საფუძვლად ხალხის კეთილდღეობისა და მიაჩნია იგი დიდ უპირა-

ტესობად მთელს ევროპის წინაშე, რომელსაც ვერ დაუცავს უძველესი და უკანონიერესი ფორმა მიწის მფლობელობისა. ჩვენ კი ამ დროს არა ვიციტო რა შესახებ იმავე ფორმათა, რომელსაც თავი შეუნახავს ივრის ხეობაში“.

როგორც ჩანს, თემური მიწისმფლობელობის ფაქტის არსებობა საქართველოში გამოჰპარვია გერმანელ მეცნიერ Haxthausen-საც, რომელიც ჩვენში 1843 წ. მოგზაურბდა (A. Haxthausen, Transkaukasien, B. I-II, Berlin 1856). ეს ის Haxthausen-ია, რომელმაც რუსეთში XIX საუკუნის ოცდაათიან წ-ში სასოფლო თემი (сельская община) აღმოაჩინა, A. Haxthausen, Studien über die Inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die landliche Einrichtungen Russland Brl. 1847 (შრდ. K. Marx und Fr. Engels, Kommunistisches Manifest, Moskau 1932. გვ. 6, შენ.1).

სათემო მიწისმფლობელობის შესახებ ფშავში იხ. М. Ковалевский, Закон и обычаи на Кавказе, М. 1890, ტ. II, გვ. 81-82; შდრ. М. Мачабели, Описание государственных крестьян Тионетского уезда МИЭБТКЗ, ტ. V, გვ. 386; ან ფურცელაძე, მიწის საერთო მდგომარეობა, ტფ. 1881; ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. 1927, ტფ. II, გვ. 67 და შმდ.

XII

რისით დიდი მნიშვნელობისაა. მკვლევარს საშუალება ეძლევა გარკვეულ დროისათვის ფიქსირებული სანდო მასალა შეუდაროს შემდეგ ხანაში მოცემულ ზუსტად დადგენილ ფაქტს, ისევე როგორც წარსულს და მით გაარკვიოს მოვლენის არსი და მისი „მოდრაობა“.

რასაკვირველია, ამით ჩვენ იმის თქმა არ გვინდა, რომ ნ. ხიზანაშვილის მიერ შეგროვილი ეთნოგრაფიული მასალა აკმაყოფილებს თანამედროვე ეთნოგრაფიის მკაცრ მოთხოვნილებებს, კერძოდ ეთნოგრაფიული ფაქტის ცოცხალ სინამდვილეში დადგენის მეთოდებს. ამ მხრივ ნ. ხიზანაშვილის ნაშრომს ნაკლი აქვს. მაგალითად, მასალა არ არის ინდივიდუალიზირებული, არა ჩანს ვისგან არის მიღებული, რა გზითაა ჩაწერილი, სად და როდის არის შეგროვილი. ხიზანაშვილს მხოლოდ აქა-იქ აქვს აღნიშნული, რომ ესათუის მოვლენა ასეა პირიქით ხევესურეთში და ასეა პირაქეთში. მასალა არ არის დაზუსტებული უზნის, სოფლის, თემისა და ხეობის მიხედვით, რასაც ჩვენი ეთნოგრაფია აუცილებელ პირობად თვლის ეთნოგრაფიული ფაქტის მეცნიერული ფიქსაციისათვის (ეთნოგრაფიული საველე მუშაობის ეგრეთწოდებული ინტენსიური მეთოდი).

ამისდა მიუხედავად, თავის დროის შესაფერისად ნ. ხიზანაშვილის მიერ ეთნოგრაფიული მასალა კარგად არის შეგროვილი. ეს მით უფრო შეიძლება ითქვას, რომ ბევრ შემთხვევაში ნაკლებულევან, არა სრულ, არა ზუსტ და ტენდენციურ ზისერმანის¹, ერისთავის², რადეს³ და ხუნდაძის⁴ მიერ ჩაწერილ მასალებთან შედარებით ნ. ხიზანაშვილის მასალები დიდი ღირებულების მქონეა. ზემოთქმული ეხება არა მარტო ძველ ლიტერატურას ხევესურეთის შესახებ, არამედ ახალ ლიტერატურასაც, რომელშიც ბევრი უხეირო გამეორებაა ნ. ხიზანაშვილის მასალებისა და ხიზანაშვილის შრომის კომპილაციას წარმოადგენს⁵.

რაც შეეხება ნ. ხიზანაშვილის სამეცნიერო კვლევა-ძიებას ეთნოგრაფიის დარგში – უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორი ბევრ შემთხვევაში მართებულად უდგება საკითხების გადაწყვეტას. ის ცდილობს ეთნოგრაფიული მოვლენა ისტორიულ ჭრილში განიხილოს, გაარკვიოს მოვლენის ბუნება წარსულში და ამის მიხედვით დაადგინოს მოვლე-

¹ А. З и с с е р м а н, Очерки Хевсуретии, „Кавказ“ 1851, № 22 – 54.

² Р. Э р и е т о в, О тушино-пшаво-хевсураком округе, ЗКОРГО, в. III.

³ Г. Р а д д е, Хевсуретия и Хевсуры, ЗКОРГО, в. XI; 2; G. R a d d e, Chevsuren und ihr Land, Kassel! 1878.

⁴ Н. Х у д а д о в, Заметки о Хевсуретия, ЗКОРГО, в. XIV.

⁵ მაგალითად ს. მ ა კ ა ლ ა თ ი ა ს, ხევსურეთი, ტფილისი 1935, წყაროს მიუთითებლად უხეიროდ იმეორებს ნ. ხიზანაშვილისა და საქ. მუზეუმის ხევსურეთის გამოფენის მასალებს.

XIII

ნის არსი. ასე იქცევა ის ქართული ოჯახის, საკუთრების, ქალის მდგომარეობის, ხევისბერობის, ხალხური პოეზიის მოტივებისა და სხვა საკითხების განხილვის დროს.

აღსანიშნავია, რომ ნ. ხ ი ზ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ოჯახის განვითარების საკითხში იმდროინდელ მოწინავე მეცნიერების პოზიციებზე სდგას. ოჯახის ფორმების განვითარებას უდავო ფაქტად აღიარებს და ეკამათება ვ ა ხ უ შ ტ ი ს ა და დ ი მ. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს მეცნიერულად გაუმართლებელ აზრებს.

უფრო საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ნ. ხიზანაშვილი, აღიარებს – ქართველ ტომებში „წინათ კერძო საკუთრების მაგივრად საზოგადო, საგვარეულო საკუთრება იყო“ (აქვე, გვ. 167) და რომ შემდეგში გვარმა ადგილი დაუთმო პირს, საზოგადო კერძობას, ასე ვთქვათ იურიდიულმა „მე“-მ სძლია იურიდიულ „ჩვენს“-ო. თუ ამას იმასაც დავსძენთ, რომ ნ. ხიზანაშვილი ქართველი ტომების წარსულში მატრიარქატის არსებობას ფაქტად მიიჩნევდა – ის ორი შესანიშნავი დებულების ავტორად გვევლინება, სახელდობრ იმ დებულებებისა, რომლებიც შემდეგში მ. კო ვ ა ლ ე ვ ს კ ი მ საქართველოსა და კავკასიის შესახებ წამოაყენა და ზოგად სამეცნიერო ლიტერატურაში კოვალევსკის აღმოჩენადაა ცნობილი ¹.

უნდა ისიც აღინიშნოს, რომ ნ. ხიზანაშვილი მკვლევარს დიდ მოთხოვნილებებს უყენებს. მაგალითად, ის ერთგან სწერს: „თითო ოროლა მაგალითი ბევრს არას ამტკიცებს, ერთი და ორი ფაქტი ჯეროვანის სინამდვილით ვერ უჩვენებს საზოგადო კანონს, ვერ აკმაყოფილებს მეცნიერულს მოთხოვნილებებს“ (აქვე, გვ. 156-57).

ზემოთქმულთან ერთად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორს მრავალი მიუღებელი შეხედულება აქვს გამოთქმული. მაგ., შეხედულება იმაზე, რომ მთიელი „უმანკო ქმნილებაა“ (აქვე, გვ. 2), ან რუსოსე-ბური შეხედულება „ბუნების კანონზე“ (აქვე, გვ. 4), ან კიდევ ის,

რომ ავტორი დაჯერებულია, თითქოს საქართველოში ფარნაოზ მეფემ დაამყარა მიწის თემური მფლობელობა (აქვე, გვ. 167). შეცდომად უნდა იქნას აღიარებული ისიც, რომ ნ. ხიზანაშვილი ზოგადი კანონების დასადასტურებლად კონკრეტული ფაქტების მირგებას ცდილობს. პირუთვნელი მეცნიერული კვლევა-ძიება წინაუკმო უნდა წარმოებდეს: კონკრეტულ ფაქტებიდან ზოგად დებულებებისაკენ.

დასასრულ, აღვნიშნავთ, რომ ავტორი თუმცა საკითხებს მეცნიერული კვლევისას ისტორიულ ჭრილში იხილავს, მაგრამ მათ წარმოშობას არ ეხება, გენეზისის საკითხს არ სვამს და გარეშე გავ-

¹ შედ. Er. Engels, Ursprung der Familie, Privateigentum und Staat. Moskau 1934, გვ. 123.

XIV

ლენის ძიებით კმაყოფილდება, რაც მიუღებელია აწინდელი ქართული ეთნოგრაფიისათვის. თანამედროვე ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის ძირითადი მოთხოვნებია – ეთნოგრაფიული მოვლენების გენეტიკური საკითხების გამოკვლევა. ზოგი რამ სხვაც მიუღებელია ნ. ხიზანაშვილის ეთნოგრაფიულ ნაწერებში, მაგრამ, როგორც ზემოთ ითქვა, ამ ნაწერებში მთავარი ის ეთნოგრაფიული ფაქტებია, რომლებიც აქ ასე უხვად არის მოცემული.

*
* *
*

ნ. ხიზანაშვილის „ეთნოგრაფიულ ნაწერებს“ ვბეჭდავთ გაზეთებში გამოქვეყნებული ტექსტების მიხედვით. ტექსტები უცვლელადაა გადმოცემული. შესწორებულია მხოლოდ აშკარა კორექტურული შეცდომები. ავტორის ციტაციები უმეტეს შემთხვევაში შეჯერებულია და გამართული. მონოგრაფიიდან „ძველი ქართული ოჯახი“ აქ დაბეჭდილია მხოლოდ პირველი წერილი, რომელიც უშუალოდ ეთნოგრაფიას ეხება. სამწუხაროდ, არ მოხერხდა აქ დაბეჭდილი ნაწერების ხელნაწერი დედნების მიკვლევა. ამის გამო შეუძლებელი იყო გაგვერკვია თითოეული ნაწერის დაწერის თარიღი. ამ წიგნში მოთავსებული ნაწერები დაბეჭდილია: 1. ფშავ-ხევსურეთი (ზოგადი სათაურით – ეთნოგრაფიული წერილები) – 1884 – 1887 წწ.; 2. უსაფუძვლო შენიშვნის გამო – 1887 წ.; 3. ჩემის რვეულიდან – 1887 წ.; 4. კიდევ ლაშარობაზე – 1888 წ.; 5. როსტომ გმირი – 1888 წ.; 6. ხევსურულ პოეზიაზე – 1887 წ.; 7. ზეზვა და ბახტრიონის ციხე – 1887 წ.; 8. ისტორიული კვალი სახალხო პოეზიისა – 1888 წ.; 9. საახალწლოდ – 1889 წ.; 10. აღდგომა ძველ დროს – 1888 წ. და 11. ძველი ქართული ოჯახი – 1885 წ.

წიგნს დართული აქვს საძიებელი და ნ. ხიზანაშვილის და

ნ. ხიზანაშვილზე ნაწერების სიები.

ნ. ხიზანაშვილის დაუბეჭდავი ნაწერები გამოქვეყნდება ცალკე.

გ. ჩიტაია

XV

ფშავ-ხევსურეთი

ამიერ-კვკასიას მრისხანე მთების კალთებს, სამხრეთის მხრით, შეჭვარებია პატარა ჯგუფი ხალხი, რომელსაც ფშავ-ხევსურებს უწოდებენ. თუმცა ფშაველი ბევრით გაირჩევა ხევსურისაგან, მაგრამ მათ შორის საერთოც საკმაოა. ერთნაირს ბუნებას, ერთსა და იმავე ჭირსა და ლხინსა საზოგადო ბეჭედი ღრმად დაუსვამს ფშავ-ხევსურეთისათვის. მათი ურთიერთობა, ხანგრძლივი კავშირი, მეზობლობა – აი უმთავრესი მიზეზი ამ საზოგადო ხალხოსნურის ბეჭედისა. მათი სამშობლო, შემოზღუდული შეუვალი ტყეებით და მთებით, სწორედ რომ შესანიშნავი კუთხეა. აქ, ამ სამშობლოში ფშავ-ხევსურმა აქამომდე შეუცვლელად დაიცვა თავისი ძველებური, მამა-პაპეული ზნე-ჩვეულება, ცხოვრება, წარსული გარდმოცემა. ამ მხრივ ფშავ-ხევსური უფრო ქართველია (თუ შეიძლება ასე ითქვას), ვიდრე თითონ ქართლელი. ქართლელი სცხოვრობს უფრო აწმყოთი, მომავალით, წარსულს მან თუ ზურგი არ შეაქცია, პირი მაინც აარიდა.

სულ სხვა უნდა ითქვას ფშავ-ხევსურზედ. ერთიც და მეორეც სცხოვრობს წარსულით, გარდმოცემით. ქართლელისთვის გარდმოცემამ დიდი ხანია დაჰკარგა თავისი მნიშვნელობა, თავისი აღმზრდელი ძალა. ფშავ-ხევსურისათვის კი ეს გარდმოცემა აქამომდე ღვთიური მადლია, რომელიც ასულდგმულებს, აცხოველებს ამ მუჭის ოდენა ხალხს. ქართლში ეს მადლი თუ არ აღმოიფხვრა, შესუსტდა მაინც. იმის ადგილი დაიჭირა ახალმა ცხოვრებამ თავისი ახალი ფორმით, გარეგნობით, თუმცა ეს ახალი ცხოვრება ჯერ არ არის გამორკვეული და ძველი ახალს ებრძვის, მაგრამ მაინც ახლობა ცხადად ეტყობა ქართლის ცხოვრებას. რა სახეს მიიღებს ეს ცხოვრება – მომავალი გვიჩვენებს. ეხლა მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ ეს სახე არ იქნება ფოტოგრაფიული სურათი წარსულისა, მამა-პაპეულის ცხოვრებისა. ამ სურათს მხოლოდ აქ, ფშავ-ხევსურეთში ვპოვებთ.

ამ განსხვავებას უნებლიედ შენიშნავთ, თუ კი დააკვირდებით აქაური მთიელების ხასიათს, მათს ცხოვრებას.

მეორე განსხვავებაც მეტად ღირს-შესანიშნავია: როგორც მოგეხსენებათ, ქართლელი, ეგრეთ წოდებული ბარის კაცი, კარგა ხანია განათლების გზას ადგია, ამ განათლების გარეგნობას იღებს, ითვისებს და თავის ცხოვრებაში შეაქვს. ჯერ მისი განათლება გარეგან ფორმას არ გასცილებია, ჯერ ევროპული განათლების აზრს ფეხი არ მოუკიდნია ქართლში. ამისათვის იქ შედარებით ცხოვრება თუმცა ბრწყინვალეა, მაგრამ ეს ს ბრწყინვალე გარეგანი ელვარებაა და არა შინაგანი ძალა მნათობისა. კიდევ ამიტომ ეს ელვარება ვერ ათბობს ვერც სულს და ვერც გულს, თუმცა კი თვალს ასიამოვნებს. საჭიროა დრო და ჟამი, რომ გარეგანს განათლებას თან მოჰყვეს ნამდვილი აზრი ევროპიულის განათლებისა, რომელიც დაათბობს სულსაც და გულსაც.

მთიელის ცხოვრების სახე სულ სხვანაირია. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ მთიელი ბუნების შვილია და ურწმუნო თვალით უცქერის განათლების გარეგნობას, იმ ბრწყინვალე ცხოვრებას, რომელიც მოკლებულია ნამდვილს აზრს და რომელიც ხშირად უარჰყოფს ბუნების კანონს, მის ჭეშმარიტებას. დიად, აქ ვერ იპოვით ქართლის განათლებას, მაგრამ ბევრს კი ისეთს რასმე შეხვდებით, რომელსაც განათლებული ქართლელი შურის თვალით დაუწყებს ცქერას, ბუნება, ეს უდიდესი ქარხანა კაცობრიობისა, აქ სრული მფლობელი და მბძანებელია. ამ ბუნებას მთლად დაუპყრია აქაური მცხოვრებელი.

თავის ხასიათით, მიმართულებით, მთიელის თავის არსებით მთიელი ისეთივე უმანკო ქმნილებაა, როგორც მის გარეშემო მოძრავი ბუნება. მარტივს, ბუნებრივს ცხოვრებას თავისი ლაზათი და მიმხიდველობა აქვს. გაურყენელი გონება და შეუგინებელი ზნეობა ყოველთვის პატივს სცემს ბუნების შვილს. მოგეხსენებათ, რომ ყალბმა განათლებულმა ცხოვრებამ გამოიწვია პროტესტი და ბევრნი საუკეთესო წარმომადგენელნი კაცობრიობისა თაყვანისცემით იხსენიებენ იმ დროს, როცა კაცი ბუნებრივად სცხოვრობდა.

მთიელს თავისი სალი კლდეები და მთა ურჩევნია თქვენს ბარს, რადგანაც ამ კლდეებში და მთაში ის თავისთვის არის, თავისუფლად, მოშორებული ყალბს, გარეგანს განათლებას, რომელმაც მუსრი გაავლო ძველებურს მარტივს, ბუნებრივს ცხოვრებას და რომელსაც თან მოჰყვა არა მცირედი უსიამოვნება, შეუფერებლობა: ასე გასინჯეთ, თავისი ტანისამოსით ვაკედ, «ბარად» ჩამოსვლაც კი ეთაკილება ეხლანდელს ხევსურს.

ბარის კაცი დასცინის მის „კერპულს“ ტანსაცმელს და ხევ-სური იძულებულია თავისი ფერად-ფერადად აჭრელებული ჩოხა გადააბრუნოს და ისე ჩაიცვას. მის ჩვეულებას დასცინიან და დასცინიან განათლების ძალით, უფლებით! – მოგეხსენებათ, რომ ბარის ქართველი ნელნელა სტოვებს თავის მამა-პაპურს საცმელს და „მოდას“ მისდევს.

ზოგიერთა ალაგას, სადაც „მოდამ“ ფუსვი გაიდგა, სხვაგნებურმა ტანსაცმელმა სრულიად განსდევნა ჩვენებური. ეს უფრო ბარის ქალებზედ უნდა ითქვას: იქ ევროპიული ტანისამოსი იჭერს პირველს ადგილს და შორს არ არის ის დრო, როდესაც „მოდა“ სრულებით მოსპობს ჩვენის ტანსაცმელის თავისებურობას. მთის ხალხი კი სულ სხვაა. აქ „კერპული“ ტანისამოსი ისეთსავე პატივის-ცემშია, როგორც ყოველისფერი ძველებური, თავისებური. მაგრამ იქნება თქვენ გგონიათ, რომ ეს უბრალო ფაქტი არაფერს ნიშნავს, ყურადღების ღირსი არ არის.

ეს, თქვენის აზრით, უბრალო ფაქტი აშკარად ამტკიცებს, რომ მთიელს თავისებური ტანისამოსიც კი დიდ რამედ მიაჩნია და ამითი გიჩვენებთ, რომ გარეგნობის უარისყოფას თან მოსდევს სხვა ღრმა ცვლილება, რომელიც ხალხს სულ სხვა ფერს დასდებს. დააკვირდით ისტორიას, ცხოვრებას და დაინახავთ, რომ ცვლილება ხალხის ცხოვრებაში გარეგნობის მიღებით დაწყებულია და თუ აწინდელი მთიელი ასე თავგამოდებით ეწინააღმდეგება „მოდას“ და პატივსა სცემს თავის „კერპულს“ ტანისამოსს, უყვარს თავისი შემკულობა, ეს ამტკიცებს, რომ აქ უბრალო ხალხოსნურს ჩვეულებასაც კი დიდი პატივი აქვს, აქ ჩვეულება წმინდა კანონია, „დაწერილი გონებაა“, რომელიც ინახავს ხალხის თავისებურობას.

ბარის კაცი კი მეტად ადვილად სტოვებს თავის ჩვეულებას, თუმცა კი ჯერ-ჯერობით უფრო ისეთს, რომელსაც გარეგანი მნიშვნელობა აქვს ხალხის ცხოვრებაში. კიდევ ამიტომ ასე ფეხი გაიდგა ქართლში გარეგანმა განათლებამ, რომელიც მიმზიდველია თავისი ბრწყინვალე ფორმით და რომელიც ასუსტებს, აფუტუროვებს ცხოვრების თავისებურობას. რამდენი ჩვეულება განჰქრა სამუდამოდ და თან წაიღო ნიშანი ჩვენის ვინაობისა.

მაგრამ იქნება გეგონოთ, რომ ჩვენ გვსურს ყველა ჩვეულების დაცვა. არა, ჩვეულებასაც თავისი აზრი და მნიშვნელობა აქვს. და თუ იგი ხალხის ვინაობის გამომხატველია და ამასთანავე ზნეობითს კანონს არ ეწინააღმდეგება, მისი დაცვა ყოვლად საჭიროა. სხვათა შორის, სწორედ ასეთი ჩვეულება ამღევს ხალხს განსაკუთრებით ფერს, პიროვნულს ხასიათს. როგორც ყველა ცალკე პირისათვის საჭიროა მისი პიროვნული თავისებურება, ვინაობა, ისე ხალხისათვის საჭი-

როა გონივრული ხალხოსნური ჩვეულება. სადაც ასე არ არის, იქ

არც ცხოვრებაა, იქ არც პროგრესია შესაძლო. მაგრამ ნუ იფიქრებთ, ვითომც ფშავ-ხევსური მარტო თავის გარეგნობას იცავდეს. როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ჩვეულებას აქ ღრმად ძირი გაუდგამს მთელს ცხოვრებაში. ხალხის აზრით მისი საზოგადო შეხედულობა მხოლოდ ამ ჩვეულებით მოძრაობს, მოქმედობს, თვით კანონიც აქ ჩვეულებაა და სხვა არაფერი.

ეგრეთ წოდებული სჯული, აქაურის მთიელის აზრით, იმიტომ არის სჯული, რომ ჩვეულებას წარმოადგენს, ცხოვრებას ეთანხმება. საქმის გათავება სჯულისამებრ – აი დასაწყისი და დასასრული ყოველ გვარის ურთი-ერთობისა ფშავ-ხევსურეთში. ამას ადვილად შენიშნავთ, მეტადრე სასამართლოში. ერთი ვიღაცა უჩივოდა ხევსურს მომრიგებელ სასამართლოში დაჭრილობაზედ. ხევსურს სჯულისამებრ სისხლში მიეცა რამდენიმე თავი საქონელი და წარმოიდგინეთ ხევსურის რისხვა და კრულვა, როდესაც მან მიჰყო ხელი და დაუწყო საყვედური მოწინააღმდეგეს სჯულის უარისყოფისათვის. ვამბობთ – ეს საყვედური კი არ იყო, ეს მთელი ბრალდებულებათა ოქმი იყო. – შენ რა კაცობა უნდა გეთხოვებოდეს, როდესაც სჯული არა გწამს და აქ მიჩივიო, ამბობდა მრისხანედ მართლა რომ კერპად დამცველი მამა-პაპურის სჯულისა. მაგრამ კანონმა სძლია ხევსურის სჯულს. დამნაშავეს ორი კვირა საპატიმროში ჩაჯდომა „დააკისრეს“; საქონელიც მოჩივარს დარჩა. ხევსური გაშტერებული, ბუტბუტით გამოვიდა სასამართლოდამ.

ძალა-უნებურად თქვენ თვალ-წინ წარმოგიდგებათ ერთი საუკეთესო თვისება აქაურის მთიელისა. ეს თვისება ის არის, რომ აქ კაცი უფრო მეტად იცავს თავის პიროვნულს ღირსებას, თავის თავისუფლებას, ვიდრე ბარში. ბარის გლეხი, როგორც მოგეხსენებათ, ბეჩავია, დაჩაგრული, დამფრთხალი; მან თუ ჯერ კიდევ ხელი არ აიღო თავის პიროვნულს ღირსებაზედ, მალე მაინც აიღებს, თუ როგორმე თავის თავს ან აქედან არ უშველა ან იქიდან.

მანდ, ვაკე ქართლში, გლეხი ყველას წინ კისერს იხრის, თუ მეტადრე იმის მოპირდაპირეს რაიმე ძალა და უფლება აქვს. აქაურს მთიელზედ სულ სხვა უნდა ითქვას. აქაური თავისუფალი ბუნების შვილი ამპარტავანია, თავის თავის ყადრი იცის. ყველასთან და ყველგან თავისუფლად უჭირავს თავი, თავისუფლად იქცევა, თითქო ყველანი ერთნი იყვნენ. ამის ზნეობითი სახე ჯერ არ შეცვლილა, ჯერ არ დადმანჭულა. მთიელს ვერ შეაშინებს ვერც ძალა და ვერც უფლება, იგი კაცად გრძნობს თავის თავს და კაცურადაც გექცევა. ყოველს მის მოქმედებაში, ყოველს ნაბიჯში იხა-

ტება კეთილშობილური ამპარტავანება, თავისუფლება. მას ჯერ არ მიჰკარებია „ცხოვრების სიბრძნის“ ლაქა, მან არ იცის ის ზრდილობა, რომელიც ხშირად პიროვნულ თავისუფლებას სთრგუნავს.

იქნება თქვენ ჰფიქრობთ, რომ ნაჩვენები თვისება აქაურის მთიელისა წარჰოსდგება იმის ველურის ხასიათისაგან, გაუნათლებლობისაგან; ვინ იცის! მაგრამ ისიც კი უნდა ვსთქვათ, რომ ეს თვისება მეტად დიდი საუნჯეა, რადგანაც მით კაცს შეუძლიან დაიცვას – პიროვნული თავისებურება. ეს პიროვნული თავისებურება, როგორც მოგეხსენებათ, უძვირფასესი განძია კაცისათვის და საუკეთესო ნაწილი საზოგადოებისა მის დასაცველად და ასაღორძინებლად იღწვის.

როგორც ჰხედავთ, ფშავ-ხევსურეთი დიად შესანიშნავი და საყურადღებო მხარეა. სამწუხაროდ, ჯერ ამ მხარეს თავისი ა. მოჩხუბარიძე არ დაჰბადებია. ჩვენ ჩვენის სუსტის კალმით ვეცდებით გავაცნოთ მკითხველებს ეს შესანიშნავი მხარე, რამდენადაც შესაძლო იქნება, რამდენადაც ნებას მოგვცემენ.

საქართველოში, როგორც მოგეხსენებათ, ქალაქს არასოდეს არ სჭერია პირველი ალაგი, არ ყოფილა სოფლის ხელმძღვანელი და მბძანებელი. ფეოდალურმა ცხოვრებამ და ჩვენის სამშობლოს გეოგრაფიულმა და ეთნოგრაფიულმა ვითარებამ უფრო ხელი შეუწყო სოფელს, მას მისცა უპირატესობა. ასე ყოფილა სხვაგანაც, სადაც კი ფეოდალიზმი აღორძინდა. ჩვენ იმის თქმა კი არ გვინდა, ვითომ საქართველოში ქალაქები ცოტა იყო. არა, – ჩვენ ის უნდა ვსთქვათ, რომ სოფელს ცხოვრებაში უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, სოფელი იყო პირველი ადგილი. როგორც ევროპაში თვითთელი ფეოდალი თავისი ამალით და გლეხებით სცხოვრობდა სოფლად ციხე-დარბაზში, ისე საქართველოს მაღალი წოდება და ბინავებული იყო სოფლებში და ქალაქს თვალს არიდებდა. ძველის დროის მოგზაურებიც ამტკიცებენ, რომ საქართველოს არისტოკრატის სოფლად უყვარს ცხოვრებაო. აქ საქმე სიყვარული კი არ არის, აქ მიზეზი სულ სხვაა, სახელდობრ ისა, რომ, როგორც სხვაგან ისე ჩვენში, სოფლად ცხოვრებას ითხოვდა ფეოდალური წესწყობილება. ცხოვრებაც სოფელში დუღდა კიდევ, სოფელი იყო ცოცხალი სურათი ხალხის ვინაობისა. მხოლოდ შემდეგში ქალაქმა დაიპყრო პირველი ადგილი და სოფელმა დაჰკარგა თავისი ძველი მნიშვნელობა. მაღალი წოდებაც ქალაქს მიეშურა.

მეორე მოვლენაც ღირს შესანიშნავია. ქართველთა ტომი, როგორც მოგეხსენებათ, ფერად-ფერადად არის აჭრელებული და მრავალ ნაწილებად გაიყოფება. წინადაც ხომ ასე ყოფილა, სადაც

კი რომელიმე შტო უმთავრესის ტომისა სცხოვრობდა, იქ, შუაგული ადგილიც იყო, ქალაქი თუ დაბა. ამ ქალაქში თუ დაბაში თქვენ შეხვდებოდით სულ სხვა ზნეს, ჩვეულებას, ნახავდით ქალაქის ან დაბის საკუთარს ფიზიონომიას.

საქართველოს ეთნოგრაფიული მრავალგვარობა იყო მიზეზი ამ

მოვლენისა. ვიმეორებთ – ერთის თემის შუაგული საცხოვრებელი ალაგი, ცენტრი სხვა იყო, მეორესი კიდევ სხვა; სხვა იყო როგორც გარეგნობით, ასე ვსთქვათ, გარეგანის ფიზიონომიით, ისე შინაგანობით. ყოველ ქალაქს ან დაბას მეტად ცხადად ეტყობოდა თავისებურება. ეს იყო შედეგი თემის თავისებურებისა. ეხლა ეს თავისებურება ნელ-ნელა ისპობა და საქართველოში ყველა თვალსაჩინო შუაგული ადგილს, ქალაქს თუ დაბას, ერთი და იგივე ფერი და ფორმა დაედო. ერთმა და იმავე წესწყობილებამ, ერთმა და იმავე ახალმა ცხოვრებამ ერთნაირი სული ჩაჰბერა, ერთნაირი ხასიათი მისცა ყველა შუაგულ ალაგს. ეხლა ყველა ადმინისტრაციული შუაგული ადგილი წარმომადგენელია მმართველობის დაწესებულებებისა. ეხლა ჭრელი პანორამა ძველის დაბა-ქალაქებისა თუ სრულიად არ მოისპო, ნელ-ნელა მაინც ისპობა და მის ალაგს იჭერს ერთი და იგივე სურათი. ეხლა თემის თავისებურება თუ გინდათ ჰნახოთ, ქალაქს და დაბას გაშორდით და სოფელს მიმართეთ. სოფელი და მხოლოდ სოფელი ჯერაც ისევ წარმომადგენელია თავისებურებისა.

ჩვენ ამდენი ვილაპარაკეთ ქალაქს და დაბაზედ იმიტომ, რომ გვეჩვენებინა მკითხველებისათვის, რომ დაბა თიანეთიც, ეს შუაგული ადგილი ფშავისა მოკლებულია თავისებურებას და სხვა დაბებს მიემგზავსება. თიანეთი სრულებითაც არ არის თემის უტყუარი სურათი. ჯერ ერთი ესა, რომ აქაც, როგორც სხვაგან, ყოველივე ახალი ნელ-ნელა ფეხს იდგამს და ძველი სტოვებს თავის ალაგს. ასეც უნდა ყოფილიყო, თუ არ დავივიწყებთ იმ გარემოებას, რომ თიანეთი მთელის ფშავ-ხევსურეთის სამაზრო შუაგული ადგილია.

აქ, ამ ადგილას, შეხვდებით თითქმის ყველა სამაზრო დაწესებულებას თავისი მოხელეებით. შეხვდებით ეგრეთვე, ახალის ტიპის სკოლას, სასოფლო ბანკს „დეპოს“ და სხვ. ყველა ეს ხომ ნიშანია ახალის ცხოვრებისა და თითონ ამ ცხოვრებასაც სხვა ფერს და ხასიათს აძლევს. მართალია, ჯერ ისევ თიანეთი ცოტად თუ ბევრად უფრო მამა-პაპურს ცხოვრებას სცემს პატივს, მაგრამ მაინც ახალი აქაც გზას იკვლევს, აქაც უნებლიედ, ძალა-უნებურად გარეგანის განათლების სხივი ვრცელდება. კიდევ ამიტომ თიანეთი, როგორც შევნიშნეთ, სრულებითაც არ არის ფშავის ნამდვილი სარკე. ფშავი სხვაა, თიანეთი კიდევ სხვაა. ეს უკანასკნელი მარტო სამაზრო ცენტრია.

6

მკითხველი, რასაკვირველია, მოგვთხოვს, რომ ჩვენ წარვუდგინოთ მას თიანეთის აღწერა. ვასრულებთ ამ თხოვნას. თავის გარეგნობით და მდებარეობით, ბუნებით და ჰავით, მიწით და წყლით, მთით და ბარით, კარგი მოგვცეთ ღმერთმა, თიანეთი კარგად არის შემკული.

წარმოიდგინეთ მოზდილი დაბა, კეკლუცად გაშლილი ვაკე მინდორზედ; აღმოსავლეთის მხრივ ჩამოუდის ანკარა, წყნარი და უშ-

ფოთარი იორი. გარშემო არტყიან ტყით შემოსილი გორები; დაუ-
მატეთ ისიც, რომ ერთ სართულიანი ქვიტკირის სახლები რიგზედ
არიან აშენებულნი; სახლები დახურულნი არიან კრამიტით, რომელ-
საც წითლად ღაღანი გაუდის, ზეზედ დგანან და მიწაში არ ჩა-
ძვრენილან, როგორც ქართლში.

აი, ორის სიტყვით გარეგანი სურათი თიანეთისა. აქაური მიმ-
ზიდველი და საღი ჰავა უყურადღებოდ არ დარჩენილა მთავრობი-
სათვის. მომავალის წლიდამ აქ უნდა დაარსდეს საზაფხულო ბანაკი
მთელის გრენადერის დივიზიისა. ეს ეხლა გადაწყვეტილი საქმეა
და სწორედ ამ საქმისათვის ბმანდებოდა აქ ამ თვის ექვსში მთა-
ვარ-მმართველი თ. დონდუკოვი-კორსაკოვი. სხვა რომ არა იყოს-
რა, მარტო ეს ერთი ფაქტი ცხადად ამტკიცებს, რომ თიანეთი
მშვენიერი კუთხეა, სწორედ რომ ბუნების თაიგულია, მეტადრე
ზაფხულობით. დანგრეული კომპკები და სიმაგრეები, რომელნიც ამ
დაბას ეხლაც ამშვენიებენ, ცხადად გვიჩვენებენ, რომ არც უწინ ყო-
ფილა თიანეთი სამხედრო მნიშვნელობას მოკლებული. ეხლა ხომ ეს
მნიშვნელობა მას მიემატა. ასეთია თიანეთი გარეგანის მხრით. მაგ-
რამ სულ სხვა უნდა ვსთქვათ ამ დაბის „შინაზედ“.

აქაური „შინა“ თქვენ ვერ მოგიზიდავთ, ვერ დაგაკმაყოფილებთ.
აქ რაც კი რამ სასარგებლო სახალხო (და არა სამმართველო) დაწე-
სებულეა დაარსებულა, არც ერთს არ უხეირნია, არც ერთს არ მოუ-
ტანია ნაყოფი. სასოფლო ბანკი გინდათ, თუ დეპო, სასოფლო სას-
წავლებელი, თუ პურის მაღაზია, ყველას ან სული დაუღვეია, ან არა
და ჭლექად არის ჩავარდნილი. ასეთია ეს მუხთალი წუთის სოფელი.
ყველაფერი კარგად დაუწყვია აქაურს საზოგადოებას, მაგრამ ბოლო
კი ვერ მიუღვენებია.

წაიკითხეთ დაბეჭდილი წესდება, აი თუნდა „თიანეთის დამ-
ზოგველის ამხანაგობისა“. რა მშვენივრად არის შედგენილი. ასე
გეგონებათ შულცე-დელიჩის ხელს უმუშავნიაო. მაგრამ ხომ მოგე-
ხსენებათ – „სიტყვა – სიტყვაა, საქმე კი – სხვაა“. ერთს წელიწადს კარ-

¹ ვოცლად ამაზე ცნობები იხილე რ ა დ დ ე ს თხზულებაში „Хевсурия и Хевсурь“, ЗКОРГО, XI, 2, გვ. 165 – 171. შემდეგში ამ თხზულებას ჩვენ ხშირად შევხვებით.

გად უმოქმედნია ამ „დამზოგველს ამხანაგობას“ და მერე კი ალვი-
რი მიუშვია საქმისათვის, სწორედ ისე, როგორც ალვირი მიუშვა
სახელ-განთქმულმა გორის ახალ- გაზდობამ თავის ხელთა ქმნილე-
ბას, დაუფიწყარს თავისი ტრაგიკულის დასასრულით გორის „დეპოს“.

„თიანეთის დამზოგველი ამხანაგობა“, რომლის უმრავლესობას
სოფლელი ფშაველები შეადგენენ, მომავლის წლის დასაწყისამდე
უნდა მოისპოს ამ სოფლად და გასწიოს იქ. სადაც მართალნი გა-
ნისვენებენ. ჭეშმარიტად, რომ სამწუხაროა. აიღეთ ახალი ბანკი,

ანუ როგორც უწოდებენ „ссудо-сберегательное товарищество“, დამტკიცებული „და ხელ-მოწერილი თვით მინისტრისაგან. არა თუ მარტო სარგებელი, სათადარიგო თანხაც კი მთლად ჩაუყლაპავთ წევრებს და ეხლა ყუთში ცალ-ფულსაც ვერ იპოვით, თუნდა სანთ-ლითაც ეძებოთ. პირველ წელიწადს კი ამ „ამხანაგობის“ ალებ-მიცემა ათას თუმანს აჭარბებდაო, გვიამბო ჩვენ ერთმა სანდო პირმა. სა-ყურადღებო ის არის კიდევ, რომ „ამხანაგობისა“ ქონება გავლენიან პირებს გაუფლანგავთ (მაგრამ, აქ საყურადღებო რა არის; ეს ხომ საზოგადო მოვლენაა) და საწყლები კი მშრალზედ დარჩე-ნილან.

ესეთივე უნუგემო მდგომარეობაში იმყოფება სოფლის ჭირნა-ხულის მაღაზია. მაგრამ სასოფლო მაღაზიამ, როგორც მოგეხსენე-ბათ, ვერც სხვაგან მოიკიდა ფეხი. თითქმის ყველგან სოფლის მო-ხელეებმა შესჭამეს. სასოფლო სასწავლებელიო – მკითხავთ თქვენ. მე სწორედ გითხრათ, გამაკვირვა აქაურმა ჩვეულებამ. ფშაველი მემცხვარეები – ერთი-ერთმანერთს ასწავლიან წერა-კითხვას, ერთი მეორის მასწავლებლები არიან, და ძნელად შეხვდებით ისეთს მე-ცხვარეს, რომელმაც წერა-კითხვა არ იცოდეს. სად სწავლობთ-მეთქი, ვკითხე მე. ცხვარშიო, მიპასუხეს; ხან დედა-კაცები გვასწავ-ლიანო.

თუ ფშაველს თავის ჩანთაში „დედა-ენა“ და მეტადრე „ბუნე-ბის კარი“ უძევს (ეს უკანასკნელი მას უფრო უყვარს) ბედნიერია. თამამად შეიძლება ვთქვათ, რომ ჩვენს „საქართველოს მასწავლე-ბელს“ ი. გ. ო. გ. ე. ბ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ს. არც ერთს კუთხეში არა აქვს ისეთი პა-ტივი და დიდება, როგორც აქ, ამ ფშავლებში. და აი ამისთანა წერა-კითხვის მოსიყვარულე ხალხში ჩვეულება თავისას იზამს და წერა-კითხვა არ აღმოიფხვრება, რადგანაც მას ცხოვრებაში ღრმად აქვს ფესვი გამდგარი. ეს ჩვეულება, როგორც მოგეხსენებათ, წარსულის ნაშთია, იმ წარსულისა, როცა უმეტესად ოჯახში იყო მოთავსებუ-ლი ჩვენი სწავლა-განათლება.

8

მკითხველიც ჰხედავს, რომ თიანეთის „შინა“ სანუგემოს არა-ფერს წარმოადგენს. აქ არც ერთს საზოგადოებრივ დაწესებულებას ვერ მოუგია ხალხის გული, ვერ მიუღწევია მიზნისათვის. რა არისო ამის უნთავრესი მიზეზი, იკითხავთ თქვენ. ის, რაც სხვაგან. – საზო-გადოებრივი უთავოსნობა. ყოველგვარი „ამხანაგობა“, საზოგადოება ითხოვს თვითეულის თავოსნობას, თვით-მოქმედებას, შეერთებულს ძალას. ეს თაოსნობა, თვით-მოქმედება ყოველს წევრს ძვალში და რბილში უნდა ჰქონდეს გამჯდარი. სადაც ეს არ არის, იქ საზოგა-დობრივი დაწესებულებაც ვერ აღორძინდება, უნიადაგო იქნება; იქ ეს დაწესებულება ერთისა და ორის პირის ხელში ჩავარდება, სხვათა მზრუნველობის საგნად შეიქნება.

და მზრუნველობა ხომ ძირეულად წინააღმდეგია საზოგადოებრივის თავოსნობისა, თვით-მოქმედებისა; მზრუნველობა ხომ გარეგანი მეხანიკური ძალაა, რომელიც სჩაგრავს შინაგანს საზოგადოებრივის ძალას. აბა, იკითხეთ იქ, სადაც ყველა საზოგადოებრივი საქმე თავოსნობით კეთდება, როგორის თვალთ უცქერიან მეხანიკურს ძალას, მზრუნველობას.

იქნება თქვენა სთქვათ, სადაც საზოგადოებრივი თავოსნობა არ არის, იქ ერთისა და ორის წინამძღოლობა, მზრუნველობა საჭიროა, უამისოდ ვერც ერთი საზოგადო საქმე ვერც დაიწყება და ვერც გაკეთდებაო. კარგი და პატიოსანი, მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ის წინამძღოლობა, მზრუნველობა უძლურია საზოგადოებრივი საქმისათვის. კიდევ ამიტომ ჩვენში ყველაფერი ლაზათიანად იწყება, მაგრამ მალეც კი ლაზათიანად იფუშება.

წინამძღოლობა მაშინ არის ნაყოფიერი, როცა მას ნიადაგად საზოგადოებრივი თავოსნობა აქვს. თიანეთის „შინას“ რომ სხვა მხრიდან შევხედოთ, არც მაშინ შევეყრებით სანუგეშო სურათს. რაც უნდა იყოს, მაინც აქაური გლეხკაცობა შედარებით უფრო შემძლებელია, ვიდრე ქართლში.

რასაკვირველია, თიანეთში ვერ შენიშნავთ ნამდვილს ტიპიურს ფშავურ ცხოვრებას. თუ გინდათ ფშავური ცხოვრება შეისწავლოთ, თიანეთს და თიანეთის ვაკე მიხედოთ თავი უნდა დაანებოთ და მთებში გასწიოთ; იქ ნახავთ ნამდვილს ფშაველს თავისი ტიპიურის ცხოვრებით. ქვემოთ სწორედ ამ ცხოვრებასთან გვექნება საქმე. თიანეთი ვერც ჩვენ და ვერც სხვას ამის მასალას ვერ მოგვცემს.

თავისებურს მოვლენას ფშავ-ხევსურეთის ცხოვრებაში შეადგენს ეგრეთ წოდებული ხ ე ვ ი ს-ბ ე რ ო ბ ა. როგორც იურიდიულს დაწესებულებას, ძველს დროში ხევის-ბერობას სხვა მნიშვნელობა ჰქონდა,

სხვა ხასიათი. მაშინ, ძველ დროს, ხევის-ბერი ფრიად თვალ-საჩინო მოხელე იყო და ხელთ დიდი ძალა ეპყრა; ეს ძალა მარტო ფაქტიური როდი იყო, მას აღვიარებდა თვით კანონი. სახელმწიფო კანონი განმარტავდა – რა გვარის თანამდებობით იყო შემოსილი ხევის-ბერი, რომელი ადგილი ეჭირა მას სახელმწიფოს იერარქიულს შენობაში.

სამწუხაროდ, ჩვენი მწერლობა მეტად ცოტა ყურადღებას აქცევს ძველ საქართველოს სახელმწიფოებრივს წესწყობილებას. ესევე უნდა ითქვას ასეთს მაღალ-მნიშვნელოვანს დაწესებულებაზედ, როგორც ხევის-ბერობაა. ხევის-ბერობაზე ძვირფასს მასალას გვაძლევს მეფე გიორგის კანონები (ძეგლის-დება მეფეთ მეფის გიორგისა მიერ, ვახტანგის კანონთა კრებაში) და ჩვენ ვისარგებლებთ ამ კანონებით, ვუჩვენებთ მკითხველს ხევის-ბერობის წარსულს.

ფეოდალურს საქართველოში ხევის-ბერობაც ფეოდალურს წეს-

ზედ იყო მოწყობილი. როგორც სახელმწიფოს სხვადასხვა კუთხეში, ისრე მთაში, სადაც აღორძინდა ხევის-ბერობა, ხევის-ბერი, მოხელე-ფეოდალი ხშირად არ ემორჩილებოდა სახელმწიფოებრივს ძალას, ხშირად ებრძოდა ამ ძალას. «უცილებლად პყრობად ტახტისა და სკიპტრისასა წარვედით ტახტით ჩვენით... და მოვასხენით ყოველნი უნებურნი ხევის-ბერნი» (წინასიტყვაობა ძეგლის-დებისა, სადაც მოხსენებულია არასანატრელი შინაური მდგომარეობა მთიელებისა და მიზეზნი, რომელთაც გამოიწვიეს ეს მდგომარეობა).

გარდა საზოგადო მიზეზებისა, რომელთაც უჩვენებს ძეგლის-მდებელი, ერთი უმთავრესი მიზეზიც იყო ხევის-ბერების უნებურებისა – მათი დიდი მნიშვნელობა, სამხედრო თანამდებობა, რომელიც მათ ხელთ ეპყრათ. ხევის ბერი თავის ხეობაში სრული ბატონი იყო, ყველაფერი იყო. მართალია, ხევი იერარქიულს შენობაში შეადგენდა მცირედს ადმინისტრაციულს ერთეულს და თვით ხევის-ბერი ემორჩილებოდა ერისთავს, გამგებელს, დარბაზს (царский совет), რომელსაც (დარბაზს) ვეზირი მოახსენებდა ხოლმე ხევის-ბერის დანაშაულობას («თუ ხევის-ბერმან მოჰკლას გამგებელი... ერისთავმან ვეზირით დარბაზს ჰკადროს და დარბაზით მამული ებომოს ხევის-ბერსა».. ძეგლის-დება, მუხ ე.) მართალია, ხევის-ბერის საბძანებელი ფართო არ იყო, მაგრამ თავის საბძანებელში იგი მრავალ-გვარის უფლებით იყო აღჭურვილი.

დიდი ღირსება და უფლება ხევის-ბერისა, სხვათა შორის, სჩანს იმ გარემოებიდამ, რომ მისი სისხლი ეთანაბრებოდა გამგებლის სისხლს. ამ უკანასკნელის სისხლი ღირდა ექვსი ათასი თეთრი და გარდა ამისა, როცა მას მოჰკლავდა ქვეყანა (область), ერთი სოფე-

10

ლი, ერთი პირი, ხევი (ушелье), მაშინ... «თუითო ცხენი (თვითეულს ოჯახს) ბეგარად დაედვას წელიწადსა შიგან გამოსაყუანელად სასეფოდ და საუკუნოდ» (იქვე, მუხ. ბ.). ესეთივე სასჯელი იყო დადგენილი ხევის-ბერის სიკვდილისათვის: «თუ ქვეყანამ მოკლას ხევის-ბერი, გამგებლის სიკვდილის სწორი პატივი, ბეგარა და სისხლი დაეურვოს და დაედვას ბეგარა საუკუნოდ» (მუხ. ზ.); თვით ხევის-ბერობა როდი იყო ისეთი დაწესებულება, რომელიც მარტო ცალკე პირს (ხევის-ბერს) ანიჭებდა ღირსებას, უფლებას, არა, – ეს ღირსება და უფლება გადადიოდა მთლად მისს ოჯახზედ, გვარზედ.

გვაროვნობითი საფუძველი, როგორც სხვა წოდებაში, ისრე ხევის-ბერობაშიც, განხორციელებული იყო, თუმცა ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ კანონმა იცოდა გაუყოფარი და განაყოფი წევრი ხევის-ბერის გვარისა. უკეთუ ვინმე გაუყოფარი ხევის-ბერის გვარისა მოჰკლავდა მისსავე გაუყოფარს სახლის კაცს, სისხლი ექვსი ათასი თეთრი იყო, გარდა ამისა «გამება ორს წელიწადს» მამულიდგან, «თავიანთი სახლნი დაეწვნეს ერისთავისა და გამგებლისგან» (მუხ. ზ.);

ამ სასჯელის ნახევარი გაჩენილი იყო «განაყოფის» მოკვლისათვის (მუხ. თ). მართალია, ღირსების შესახებ ამნაირი განსხვავება არსებობდა ერთისა და მეორის შორის, მაგრამ ერთიც და მეორეც ხევის-ბერის მორჩილნი იყვნენ... «ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბოძებია და ისინი მისნი მოახლენი იქნებიან.. დარბაზით დაყენებულს ხევის-ბერს ახლავან»...(მუხ. ი.), ისე რომ მთელი გვარი შეადგენდა ერთს კავშირს, საზოგადოებას, რომელიც განსაკუთრებულის ღირსებით და უფლებით იყო შემოსილი. ამ მხრივ ხევის-ბერი უფროსი იყო როგორც თავის ხევისა, ისრე თავისის გვარისა. თუ სადამდინ მიდიოდა ეს გვაროვნობითი კავშირი, სჩანს იქიდგანაც, რომ თვით ხევის-ბერობა, როგორც თანამდებობა, მოხელეობა მემკვიდრეობით ერთის წევრიდამ მეორეზედ გადადიოდა, ეს მოხელეობა ერთსა და იმავე გვარში ტრიალებდა, – «თუ მის ხევის-ბერის გვარის კაცი იყოს ასეთი, რომ გამგებლის სიკვდილს არ დახვედრიყოს და არას ერიოს არა ცხადად და არა იდუმალ, თვით მას ებოძოს ხევის-ბერობა დარბაზით» (მუხ. ე).

რასაკვირველია, როცა ამისთანა «გვარის კაცი» არ იყო, მაშინ «ვინც ერისთავმან და ახალმან გამგებელმან გამოარჩიონ ერთი კაცი, მეფის ერთგული იყოს და ქვეყანასაც უჯობდეს, იგი დააყენონ დარბაზით ხევის ბერად» (მუხ. ე.). ზემოთხსენებულიდამ ერთი საყურადღებო დასკვნა გამოდის: აღმოცენილი გვაროვნობითის ღირსების ნიადაგზედ ხევის-ბერობა დარბაზის ხელ-ქვეით იყო, მარტო ამ უმაღლეს პოლიტიკურს ორგანს ექვემდებარებოდა. მაშასადამე,

11

ხევის-ბერობასაც ისეთივე ხასიათი ჰქონდა, როგორიც სხვა პოლიტიკურს ორგანოს, – ხევის-ბერი იყო ფეოდალი-მოხელე, ისეთივე, როგორც ერისთავი, გამგებელი.

რაში მდგომარეობდა ხევის-ბერის უმთავრესი სამსახური? ხევის-ბერი იყო სამხედრო უფროსი მთელის ხევისა. «ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბოძებია...» (მუხ. ი.); ციხე და დროშა – აი ორი ნიშანი, რომლითაც განსხვავდებოდა ხევის-ბერი; «ლაშქართ-თავადობა» – აი უპირველესი მისი მოვალეობა. როცა საჭიროება მოითხოვდა, ხევის-ბერს უნდა აღემართა დროშა და წინ გასძლოლოდა ლაშქარს; წინააღმდეგს შემთხვევაში «ხევის-ბერობა და მამული წაელოს და ერთს წელიწადს უკან მამული ისევ ებოძოს, თუ ნამსახური იყოს და სხვა არა შეეცოდოს რა» (მუხ. ით.). თუ ხევის-ბერობა ამოყვანილი იყო გვაროვნობის საფუძველზედ, მაშ «გვარის კაცსაც» შეეძლო «ლაშქართ თავადობა», – ხევის-ბერი თუ უგემურად (ავად) იყოს ლაშქრობის ჟამს, მისი ძმა და მოახლე კაცი (ახლო ნათესავი) წავიდეს და ხევის-ბერს შეენდოს ლაშქარს წაუსვლელობა (მუხ. კ.).

აქ შევნიშნავთ მკითხველებისათვის, რომ მარტო ხევის-ბერი რო-

დი იყო ლაშქართა უფროსი, მას გვერდით უდგა «ციხის-თავი», – «ციხის-თავნი ხადას¹ ორნი იყვნეს... თუ ვინ მოჰკლას ციხის-თავი, ხევის-ბერმან ანუ სხვამ ვინმე... სამს წელიწადს მამულისაგან განიძოს და მამული სასეფოდ დაეჭიროს და სამიათასხუთასი თეთრი სისხლად დაეურვოს»... (მუხ. იგ.). მაშასადამე, ციხის-თავის სისხლი ხევის-ბერის ნახევარს სისხლს უდრიდა, პირველი ღირსებით ნახევრად ნაკლები იყო მეორეზედ.

გარდა ამისა, როგორც ხევის-ბერობა, ისრე ციხის-თაობაც დაფუძნებული იყო ჩამომავლობითს, გვაროვნობითს ღირსებაზედ, თუმცა ეს ღირსება ციხის-თავისა უფრო ვიწრო წრეში იყო მოთავსებული, მის კერძო ოჯახის გარეთ არ სცილდებოდა, რადგანაც მეფე გიორგის კანონი, როცა ლაპარაკობს ციხის-თავის ოჯახის ღირსებაზედ (სისხლის დაურვება, როგორც იურიდიული ფორმულა კაცის ღირსებებისა), იხსენიებს მარტო მისს შვილს და ძმას, – თუ ციხის თავის ძმა ანუ შვილი ვინმე მოჰკლას, ჰაეროვანის სისხლით დაიურვონ (მუხ. იდ. – ჰაეროვანი – *отличнейший из жителей*, რუსულს თარგმანში), ხოლო ჰაეროვანის სისხლი თხოულობდა, გარდა სამშობლოდამ სამს წლობით გაგდებისა და მამულის ჩამორთმევისა, ათას ორასს თეთრს (მუხ. ია.); ამნაირი სასჯელი იყო დაწე-

¹ სოფელი მთიულეთში.

სებული ციხის-თავის ძმის ანუ შვილის მოკვლისათვის. საზოგადოდ რომ ვსთქვათ, მთიელების კანონი (მეგლის-დება მეფე გიორგისა) სასტიკს ყურადღებას აქცევს სამხედრო ნაწილს. (მაგ. მუხ. კზ., სადაც სჯაა ციხის დაქცევაზედ და სხვ.), დიდს პატივს სცემს დროშას და ლაშქარს. მთა იყო მოწინავე, მიუდგომელი ციხე სახელმწიფოსი და ამ ციხეში იწვრთნებოდა საუკეთესო ვაჟკაცობა ძველის საქართველოსი. კიდევ ამიტომ ხევის-ბერი და ციხის-თავი უფრო სამხედრო პირნი იყვნენ, ვიდრე სხვაგვარნი მოხელენი, თუმცა ისიც კია, რომ პირველს (ხევის-ბერს) გარდა სამხედრო საქმეებისა, სხვა მოვალეობაც ჰქონდა. სამწუხაროდ, კანონი გარკვევით არას ამბობს ამ სხვაგვარ მოვალეობაზე, მარტო თითო ოროლა ალაგს და ისიც გაკვრით იხსენიებს მას. აქ საყურადღებოა ერთი მოვლენა და იგი უნდა აღვნიშნოთ ჩვენ: ძველი კანონი არც ერის-თავს, არც გამგებელს და არც ხევის-ბერს არ ანიჭებდა რაიმე ძალას საეკლესიო, რელიგიურს საქმეებში, – «სხვა რაც სასჯულოს საკითხავი იყოს იგი კათალიკოზსა და მათ განაჩენთა, მათ ზედა ეპისკოპოზთა მათ ჰკითხონ» (წინა-სიტყვაობა მეგლის-დებისა). თუმცა ასე იყო, მაგრამ ისევ ძველს საქართველოში ხევის-ბერებმა (ხევსურეთში დეკანოზებმა) მიითვისეს ეკლესიური უფლება, საეკლესიო წესების აღმასრულებელნი პირნი შეიქნენ¹. შემდეგში, ჟამთა და დრო-

თა ვითარებისა გამო, ეს უფლება თანდათან იზრდებოდა და ბოლოს, როცა ხევის-ბერმა დაჰკარგა თავისი ძველებური მნიშვნელობა, მას ხელში შერჩა საეკლესიო წესების აღსრულება. ვიდრე ხევის-ბერის აწინდელს მნიშვნელობაზე ვიტყვით რასმე, ჩვენ უნდა განვმარტოთ ის სხვაგვარი მოვალეობა, რომელიც ზემოთ მოვიხსენიეთ.

თუმცა ხევის-ბერი «ლაშქართა თავადი» იყო, მაგრამ მას სხვა-ზედაც ხელი მიუწვდებოდა. ჩვენ უკვე შევნიშნეთ, რომ ერისთავი და გამგებელი იყვნენ უმაღლესნი მოხელენი, რომელთაც ექვემდებარებოდა ხევის-ბერი. თავის, შედარებით, ვიწრო წრეში ხევის-ბერი აღჭურვილი იყო იმგვარივე მოვალეობით, როგორითაც მისნი უფროსნი. აქ განსხვავება მარტო მოვალეობისა სივრცეში გამოიხატებოდა და არა მის სხვაგვარობაში. და თუ ერისთავს და გამგებელს, მაგალითებრ, ხელი მიუწვდებოდათ სამოსამართლო საქმეებზედ, მათ ეკითხებოდათ პოლიციური ცხოვრება ხალხისა (ძეგლის-დების მუხ. ზ, იზ, იწ და სხვანი), ესევე უნდა ითქვას ხევის-ბერზედაც. ამ უკანასკნელს (ხევის-ბერს სამოსამართლო ნაწილშიც თავისი შესაფერი ადგილი:

¹ Д. Пурцеладзе, Церковные гудж., Тифлис 1881, გვ. 25, 41.

ექირა, – «კაცსა რომ მოეპაროს ვისგან რამე... გამგებელსა და მის ქვეყნის ხევის-ბერს აცნობონ. მათ უთხრან და დააურვებინონ ამავე განაჩენითა»... (მუხ. მე.).

ჩვენ ვუჩვენეთ მკითხველს წარსული ხევის-ბერისა, როგორიც მოხელესი. სურათის დასამთავრებლად საჭიროა ისიც ვუჩვენოთ – ვინ იყო ხევის-ბერი, რომელ წოდებას ეკუთვნოდა იგი ძველს საქართველოში. მეფეთა მეფის გიორგის კანონი ამ საგანზედაც პირდაპირ არას ამბობს. ძეგლის-დება მარტო ერთს მუხლში (მუხ. ლ.) შეეხება ამ საგანს და ისიც მეტად მოკლედ. მაგალითად, როცა კანონი ლაპარაკობს ცოლის წაგვრაზე და უბრალოდ კაცის კვლაზედ, მაშინ ხევის-ბერს და აზნაურს «ერთს უარზანგობას» აკუთნებს: «აზნაურთა, ხევის-ბერთა ასორმოდდაათი თეთრი არს ერთი უარზანგობა». (რუსულ თარგმანში, უარზანგობა – за обиду. იქნება მკითხველმა იცოდეს, რომ საქართველოში ძველმა კანონმა სისხლის დაურვების გარდა იცოდა ერთის და იმავე დანაშაულობისათვის, აგრეთვე სხვა გადასახადიც, за обиду, ძეგლის-დების უარზანგობა).

თუ სახეში მივიღებთ ზემოთმოყვანილს ძეგლის-დების მუხლს, არ დავივიწყებთ, რომ ხევის-ბერი ჰაეროვანზე მაღლა იდგა, მაშ უნდა დავასკვნათ, რომ ხევის-ბერი თავისის წოდებრივი ღირსებით აზნაურს ეთანაბრებოდა. ჩვენს დასკვნას ერთი საბუთიც ამტკიცებს – ის ჩამომავლობითი ღირსება, რომელიც ზემოთ ვუჩვენეთ და რომელიც ხევის-ბერის მთელს გვაროვნობაში იყო დაცული.

აწინდელს მდგომარეობაში ხ ე ვ ი ს-ბ ე რ ო ბ ა სულ სხვა დაწესებულებაა, ვიდრე ძველ დროს იყო. პირველად, ამ დაწესებულებას ნიადაგად აღარ აქვს კანონი, მას აღარ განსაზღვრავს სახელმწიფოებრივი ძალა; ხევის-ბერი როდიდაა მოხელე, ორგანი სახელმწიფოსი; იგი მოკლებულია კანონის ძალით ყოველგვარს განსაკუთრებულს ღირსებას და ისეთივე უბირი და უბრალო არსებაა, როგორც თვითელი მთიული, მისი თანამომე. მეორედ, ხევის-ბერობამ ფაქტიურად (და არა კანონის ძალით) სხვა მიმართულება მიიღო, მისი მნიშვნელობა სხვა ნიადაგზე აღმოცენდა, სწორედ იმ ნიადაგზე, რომელსაც ძირეულად უარჰყოფდა ძველი კანონი.

მკითხველებმა იცის, რომ ძველს ხევის-ბერს კანონი უკრძალავდა გავლენას საეკლესიო საქმეებზე, ხევის-ბერი განდევნილი იყო ეკლესიის სამფლობელოდგან, – კათალიკოზი და ეპისკოპოზი განაგებდნენ მთაშიც, როგორც სრულიად საქართველოში, საეკლესიო საქმეებს; ეხლა კი ხევის-ბერობა, ხელდაბანილი «ლაშქართა თავადობაზე», მიხდილი ძველს დიდებას და პატივს, მეჰფარებია რელიგიუ-

14

რის შენობის ჭერსაც-კი არა, კუთხის ბოდს და აქ, ამ ბოდთან, უხელმძღვანელებს ერს, საზოგადოებას. დიად, ეხლა ხევის-ბერობას თუ რაიმე აზრი და მნიშვნელობა აქვს, ეს აზრი და მნიშვნელობა რელიგიურია, ეკლესიური, თუმცა მცირედი ნაშთი ძველის მოქალაქობრივის მოვალეობისა კიდევ ბჟუტავს ამ ოდესმე ბრწყინვალე დაწესებულებაში. თუ ძველს დროს ხევის-ბერი «ლაშქართა თავადი» იყო, ეხლა იგი „სალოცავების“ და „ხატების“ თავადია, თუ უწინ იგი დროშით წინ მიუძღოდა დარაზმულს ჯარს, ეხლა ხატისთვის შეწირულს ზვარაკის სისხლის დანთხევაში ჰპოვებს იმ მაღალს მოვალეობას, რომელსაც წინად ბრძოლის ველზედ ჰპოვებდა.

დიად, ძველს დროს ხევის-ბერი გამსჭვალული იყო წმინდა და მაღალის მოქალაქობრივის გრძნობით და ეხლა-კი იგივე ხევის-ბერი შებოჭილია ერთის გრძნობით, ერთის აზრით – ემსახუროს ხალხის ზნეობის დამამცირებელს ჩვეულებათა, რომელთაც ფეხი გაუდგავთ სარწმუნოებრივს ზღუდეში. აწინდელს თვისს მდგომარეობაში ხევის-ბერობა ბევრად მოგვაგონებს რელიგიურს მწვალებლობას, რომელსაც ებრძვის ეკლესია. საყურადღებო და ღირსად-შესანიშნავია ეს ბრძოლა. ერთს მხარეს სდგას ხევის-ბერობა, ხალხის გრძნობით და სასოებით ფრთებ-შესხმული, წაქეზებული; მეორეს მხრით სწავლა ქრისტიანობისა და მათ შორის როდის, ადრე თუ გვიან, დამყარდება მშვიდობიანობა, ძნელია გადაჭრით ითქვას; ეს-კია, რომ რაც დრო და ჟამი მიდის, ბრძოლა უფრო მკაცრი ხდება, უფრო სასტიკი.

სხვადასხვა მიზეზის გამო ძველის დროიდან ხევის-ბერობამ ღრმად და მკვიდრად ფეხი მოიკიდ ხალხის რელიგიურს ნიადაგზე

და აქამომდე დაიცვა საპატიო სამფლობელო. თუ რა სახარბიელოა ეს სამფლობელო, სჩანს იმ მკვახე და შმაგიანი კიცხვიდამ, რომელსაც ხშირად მოპირდაპირენი უძღვნიან რომელიმე ხევის-ბერს.

«ხევის-ბერი არის ექსპლოატატორი, მატყუარა, ზნეობის და სარწმუნოების დამამცირებელი და ცრუ-მორწმუნეობის გამავრცელებელი კაცი»¹ ერთის შეხედულობით წარმოადგენს სახარებაში აღწერილს ეშმაკეულს და სხვ. ზოგიერთა ამ სიტყვებში იქნება ბევრი სიმართლევც იყოს, მაგრამ ეს მარტო ხევის-ბერზედ არ ითქმის. ამ უკანასკნელს არანაკლები უფლება აქვს იმავე სიტყვებით მიმარ-

¹ ი. კოშორიძე, წერილები თიანეთის მაზრიდან, „მწყემსი“, 1885 წ. № 14, გვ. 9. საუკეთესო, ახალგაზრდა მოძღვარს, როგორც არის მღ. კოშორიძე, უფრო საფუძვლიანად და პირუთვნელად უნდა წარმოეთქვა თავისი შეხედულება, ვიდრე წარმოსთქვა ხსენებულს წერილში.

თოს, თუ მთელს მოწინააღმდეგე დასს არა, ზოგიერთა მის წარმომადგენლებს მაინც. დიად, უფლება აქვს, მაგრამ ამაზე სჯა ჩვენ არ შეგვეხება.

ზემოთ ვუჩვენეთ, რომ ისევ ძველს საქართველოში ხევის-ბერობამ დაიპყრო რელიგიური გავლენა, ხევის-ბერი შეიქნა საეკლესიო წესების აღმასრულებელი პირი, იგი გახდა სახალხო მოძღვრად. მიზეზი ამ მოვლენისა უნდა მოიძებნოს იმ განსაკუთრებულს მდგომარეობაში, რომელშიც მთა იმყოფებოდა: თუმცა მთაში ადრე დაინერგა ქრისტიანობა (342 – 364 წწ. ¹), მაგრამ იგი აქ ვერ აღორძინდა. მთა მოშორებული და თითქმის მოწყვეტილი იყო საქართველოს იმ ნაწილიდამ, სადაც ჰყვავდა სწავლა-განათლება, სადაც მონასტრებიდამ იფინებოდა ხალხში გამაცხოველებელი სხივი ქრისტიანობისა.

ხშირად ეკლესიას შეძლება არა ჰქონდა თავისი მოძღვარნი გაეგზავნა მთაში. ერთხელ დანერგული ქრისტიანობა-კი საჭიროებდა ისეთს პირებს, რომელთაც უნდა დაეცვათ, თუ შინაარსი და აზრი ქრისტიანობისა არა, გარეგანი წესები და ჩვეულებანი მაინც. და სწორედ ამნაირ პირებად აღმოჩნდენ ხევის-ბერნი, რომელთაც ამ შემთხვევაში ხელს უწყობდა მათი დიდი გავლენა ხალხზედ. ამ მხრივ, ჩვენის აზრით, ხევის-ბერობამ საკმაო სამსახური გაუწია ეკლესიას, შეუნახა მას მიყრუებულს ალაგას, მუსლემანებით გარემოცულს, ის წესები, რომელნიც ცოტათი მაინც მოაგონებდენ ხალხს ქრისტიანობას. მაგრამ ხევის-ბერობამ დაიცვა მარტო გარეგანი წესები, ფორმები რელიგიურის კულტისა იმიტომ, რომ იგი სრულებითაც არ იყო ისეთი დაწესებულება, რომელსაც შესძლებოდა ქრისტიანობის იდეასა და აზრს წინ გასძლოლოდა.

ამგვარი ხელმძღვანელობა თხოულობს პროფესიის კაცებს და ხევის-ბერნი ამ პროფესიის პირნი არ იყვნენ. აი რისათვის ძველად-

განვე ხევის-ბერობა აღმოცენდა რელიგიურის კულტის ფორმა-ლიზმზე და აქამომდე მარტო ეს მიმართულება და ხასიათი-ღა შერჩა მას. დიად, ეხლაც ხევის-ბერი მარტო ფორმას ემსახურება და აზრს, იდეას-კი არას დაგიდევს. და არც გასამტყუნარია, ხევის-ბერი ისეთივე მცოდნეა ქრისტიანობისა, როგორც ყოველივე მისი მეზობელი, სხვა მთიელი. მთიელს ხომ, ისე ვერ შეუგნია და შეუთვისებია ქრისტიანობის შინაარსი, როგორც მაგ., შედარებით განვითარებულს და კულტურულს ქართლელს.

¹ Платон Исселиани, Краткая история грузинской церкви, Петербург 1843 წ., გვ. 21.

16

ჩვენი წარსული ისტორია ცხადად ამტკიცებს, რომ ყოველ დროს მთა დაბლა იდგა (და ეხლაც ხომ სდგას) კულტურით ვაკე ქართლზე; მთას თავისი ხვედრი წვლილი არ შეუტანია იმ საზოგადო სალაროში, რომელსაც საქართველოს პროგრესი და კულტურა ეწოდება; იქნება მთიელს დიდი ნიჭიცა ჰქონდეს, მაგრამ აქამომდე ეს ნიჭი უნაყოფო ნიჭად დარჩა; ამ ნიჭს ჯერ ასპარეზი არ გახსნია. კიდევ ამიტომ მთა, მთელს ისტორიის მსვლელობის დროს, იყო და დარჩა უთვითმომქმედო ძალად, რომლითაც სარგებლობდა განვითარებული საქართველო. ქრისტიანობაც, დანერგილი კლდოვანს ნიადაგზე, მოკლებული განათლების პირობათა, გავრცელდა აქ უმეტესად თავისი გარეგნობით და ბევრი რელიგიური წესი დამახინჯდა, დაჰკარგა პირვანდელი მნიშვნელობა.

ამ დამახინჯებულს წესებს ეხლაც გულ-მოდგინედ მისდევს ხალხი და თუ აწინდელს დროს ხევის-ბერს, ხალხის შეხედულობით, რელიგიური ძალა აქვს, ეს იმიტომ, რომ იგი ხალხის რელიგიურს ჰორიზონტს ვერ გასცილებია, იგი აღმასრულებელია მისი, რასაც ცხოვრებაში მაგრად ფეხი მოუკიდნია. ცუდ-უბრალოდ კი არ ვუწოდეთ ხევის-ბერს სახალხო მოძღვარი.

მართლაც-და ხევის-ბერი სახალხო მოძღვარია და დარჩება კიდევ მოძღვრად, ვიდრე ხალხის გრძნობების და გონების ჰორიზონტი არ გაფართოვდება. თუმცა ზოგადი მიზეზი იქნება, მაგრამ მაინც უნდა ვსთქვათ, რომ საქმეს უშველის განათლების გავრცელება და არა ის საშუალება, რასაც ასე ხშირად ხმარობენ ხალხში ხევის-ბერობის აღმოსაფხვრელად.

მეტადრე ხევსურეთში ხევის-ბერობას (დეკანოზობას) დიდი გავლენა აქვს ხალხზე. აქ ამ დაწესებულებამ იერარქიული წყობილობა მიიღო. ეს დაწესებულება მთელს კასტას წარმოადგენს, სადაც თანამდებობა და მოვალეობა სასტიკად არის განაწილებული კასტის წევრთა შორის; ხევის-ბერს თან მოსდევს ხუცესი, ხუცესს დასტური და სხვა ¹.

არც ერთი საყურადღებო მოვლენა კაცის სარწმუნოებრივს ზღუდეში არ მოიპოვება, რომელზედაც დეკანოზს და ან სხვას მის თანამოსამსახურეს ხელი არ მიუწვდებოდეს. – დაბადებიდან სიკვდილამდე, და სიკვდილის შემდეგაც კი, კაცის სარწმუნოებრივი ცხოვრება კასტის გავლენის ქვეშ არის ².

¹ Г. Р а д д е, op. cit., გვ. 90 – 96.

² Г. Р а д д е, op. cit., გვ. 75 – 89.

ეს კასტა მით უმეტეს ძლიერი და გავლენიანია, რომ ხალხის რელიგიური შეხედულება მეტად დაბალს წერტილზე სდგას, – როგორც მართლად განმარტავს ბატ. რ ა დ დ ე, ხევსურს ერთის ღმერთის მაგიერ მრავალი ღმერთები სწამს და ამ ღმერთთა დასში ქრისრე-ღმერთი ერთი ღმერთთაგანია და არა სხვა ვინმე ¹. გარდა ამისა, თვით კასტა საზოგადო კასტიურს საშუალებას ხმარობს, იმ საშუალებას, რომლითაც ყველა კასტა ძლიერია და იქნება კიდევ, – იგი თავის მისტიურს, ღვთაებრივს შთამოვლას უჩვენებს ხალხს, ატყუებს ამ უკანასკნელს, ვითომც წმინდანის საქმეა ხევის-ბერად აღმორჩევა, ვითომ ხევის-ბერი, დეკანოზი და სხვ. თავისის წმინდა და უმანკო ცხოვრებით მაღლა სდგანან ხალხზე. აქ, რასაკვირველია, მარტო სიცრუე და მანქანებაა, სხვა არაფერი, მაგრამ ეს მანქანება ისეა შეზავებული და მოხერხებული, რომ ხალხი ადვილად სტყუვდება. რა საჭიროა ეს მანქანება, ცბიერება? – იკითხავს მკითხველი. საქმე ის არის, რომ ამ მანქანების წყალობით ხევის ბერობას და საზოგადოდ კასტას დიდი ულუფა ეძლევა, დიდი შემოსავალი. გარდა სხვაგვარი შემოსავლისა, მარტო ხახმატის-ჯვარობას იკვლის 500 – 600 ცხვარი და 20 – 40 დიდე სული საქონელი. ზვარაკის ბლომა ნაწილი ხევის-ბერებს და მის ამქრებს რჩებათ ².

რომელი მთიელი იტყვის უარს ამ შემოსავალზე. დაუმატეთ ამას ის პატივ-დიდება, რომლითაც ხალხი ყოველ შემთხვევაში აჯილდოვებს ხევის-ბერს, ზედ დაურთეთ დიდებული ისტორიული წარსული, რომელიც, ცოტად თუ ბევრად, ნათელს ჰფენს ამ უღირსს და უკანონო შვილს და მხოლოდ მაშინ შეიგნებთ, რისთვის იბრძვის ეს კასტა ასე მედგრად, ასე თავ-განწირულად თავისის ინტერესების დასაცველად.

ჩვენ აქ ვტოვებთ ხევის-ბერის მოქმედებას, აწინდელს მისს მოღვაწეობას. ქვემოთ კიდევ გვექნება შემთხვევა შევეხოთ ხევის-ბერობას, რადგანაც მას მთელს აქაურს სოციალურს ცხოვრებაში ქსელი გაუბამს, ყოველგან გაჩხირულა. აქ მხოლოდ ვუჩვენებთ იმ ნაშთს ბრწყინვალე წარსულისას, რომელიც ხევის ბერობას შერჩენია.

¹ Г. Р а д д е, op. cit., გვ. 89. ერთი ხევსური მამასახლისი, მომრიგებელ

სასამართლოში საქმის გარჩევის დროს, გვარწმუნებდა ჩვენ, რომ მათი ღმერთები ჩვენს, ქართლელების, ღმერთს არა ჰგვანან, ავგულები არიან და ძლიერ მალე შემოსწყრებიან ხოლმე ხალხსაო.

² Г. Р а д д е, op. cit., გვ., გვ. 98.

18

თუმცა ხევის-ბერს ციხე დაუნგრის, მაგრამ დროშა კი არ ჩამოართვეს. ეხლაც ყველა სათემო ხატს თავისი დ რ ო შ ა აქვს და ეს დროშა ხევის-ბერს აბარია, მხოლოდ იგი მაღლა აღმართამს ხოლმე მას ჯვარობას, ხატობას. მართალია, ეხლა დროშას აღარ მისდევს დარაზმული ჯარი, მაგრამ საჯვაროდ მორთულ-მოკაზმული ხალხი დიდის პატივისცემით უმზერს დროშას, თვით ხევის-ბერი თავისის დროშით ამ ხალხის ბატონია, მისი მბძანებელი; ერთი სიტყვაა საჭირო, რომ მედროშე ხევის-ბერს ხალხი ჭირშიაც და ლხინ-შიაც თან გაჰყვებს, – ისეთი მიმზიდველი, მისნური ძალა აქვს დიდებულს დროშას. და როდესაც ქართლელი ჰხედავს ამ ძალას, დიდს პატივის-ცემას დროშისადმი, გაკვირვებულია, განცვიფრებაშია. მხოლოდ მაღალ-დრამატიული „სამშობლო“ თავის დროშით თუ აღუძრავს მას იმ ძვირფას სულის და გულის ღელვას, რომლითაც აქ ყველა სტკებუა ხატის ჯვარობას; დიად, აქ, მხოლოდ აქ, დროშამ არ დაჰკარგა კიდევ თავისი პატივი, თუმცა ამ პატივს ძველი ასპარეზი აღარა აქვს.

ეხლაც, როგორც ძველს დროს, ხევის-ბერობა საკუთრებაა გვარისა, ჩამომავლობისა, თუმცა ეს იურიდიული საფუძველი თანდა-თან სუსტდება და ნელ-ნელა სხვა წესს უთმობს ადგილს; არ დაივიწყოთ ეგრეთვე, რომ ეხლაც ხევის-ბერს, მეტადრე ხევისურეთში, გავლენა აქვს ხალხის სამართალზე. სათემო მიწის მფლობელობაც, ეს საუკეთესო სოციალური წესი აქაურის ცხოვრებისა, აქამომდე თუ მკვიდრად არსებობს, სხვათა მიზეზთა შორის, ხევის-ბერობასაც მიუძღვის აქ თავისი ხვედრი ღვაწლი.

მაგრამ ყველა ამაზე ბაასი შემდეგში მოგვთხოვოს მკითხველმა.

ზემოთ ჩვენ შეძლებისა-და-გვარად ვუჩვენეთ იურიდიული მხარე ხევის-ბერობისა, მისი წარსული და მხოლოდ მოკლედ მოვიხსენიეთ აწმყო ამ ფრიად საყურადღებო დაწესებულებისა. ეხლა კი ამ აწმყოზე უფრო ვრცლად უნდა მოველაპარაკოთ ჩვენს მკითხველებს.

ხევისურეთის აწინდელი თ ე მ ო ბ ა უფრო სარწმუნოებრივის ხასიათისა და მიმართულებისაა. თვითეულს თემს თავისი საერთო სალოცავი აქვს, საკუთარი „ხატი“ ჰყავს. ერთის თემის კაცი მეორე თემის ადგილ-მამულში რომ გადასახლდეს, მაინც თავის სათემო ხატს ვერ დაივიწყებს, მაინც მას ემსახურება, მას ლოცულობს; რადგანაც ყველა სოფელს, გარდა სათემო ხატისა, თავის კერძო ხატიცა ჰყავს, ამისათვის სხვა ადგილ-მამულში, სხვა სოფელში გადასახლებული უცხო თემის ხევისური ემორჩილება ადგილობრივს

ხატსაც, მაგრამ მაინც სათემო ხატი აკავშირებს ერთი-ერთმანეთთან თემის წევრთა. კერძოდ, კაცი ყოველ-გვარს დამოკიდებულებას დაჰკარგავს თავის გვარეულობასთან, თუ მან სათემო ხატი არ იწამა. ხოლო ეს დამოკიდებულება იმაში მდგომარეობს, რომ თვითეული წევრი მთელის თემის ანუ გვარეულობის მფარველობის ქვეშ იმყოფება და თემი კიდევ თავის ხატის „ყმა“ არის.

დიალ, სათემო კავშირის განმაცხოველებელი ძალა „ხატია“, თუმცა, რასაკვირველია, ამ კავშირს იურიდიული საბუთიცა აქვს. მაგ., ხევსურეთში შეჰხვდებით მხოლოდ სახატო-სათემო მიწის მფლობელობას. არა თუ მიწა, ტყეც კი ბევრგან ნაწილ-ნაწილ არის დაყოფილი სოფლის მკვიდრთა შორის, მაგრამ იმავე სოფელში საუკეთესო მამული და ტყე უეჭველად ხატისაა, უეჭველად სალოცავს ეკუთვნის. ხევსურების ჩვეულების ძალით, გაყრის დროს დედ-მამას მამულიდამ არა ერგებათ რა, მაგრამ მამას შეუძლიან, როგორც ოჯახის უფროსს, მამულიდამ საუკეთესო მიწა ხატს შესწიროს.

ერთის სიტყვით, ყველგან ხატს უპირატესობა აქვს, თითქმის ყოველს შემთხვევაში ხატია მზრძანებელი და ხელმძღვანელი. ასეთი იურიდიული დაწესებულება, როგორც სისხლის შურის-ძიებაა, ისიც კი ხატს ემორჩილება. ისიც კი ჰკარგავს თავის საკუთარს ბუნებას. მოსისხლე რომ თემს შეურიგდეს, სისხლი იპატიოს, უეჭველად შურის მეძიებელის თემის ხატში უნდა მივიდეს, ხატს შესწიროს ქვაბი, თასი, დაუკლას საკლავი; მაშინ და მხოლოდ მაშინ დამნაშავეს ეპატივება სისხლი, მის და შურის მეძიებელთა შორის ჩამოვარდება შერიგება. ერთის სიტყვით ხატი თემის „ბატონია“ და თემი კიდევ ამ ბატონის „ყმა“.

რადგანაც ხატს ასეთი დიდი მნიშვნელობა აქვს, ამისათვის საჭიროა მკითხველმა იცოდეს – რა არის თვით ხ ა ტ ი. ხატი სალოცავია და ამ სალოცავს კიდევ შეადგენს წმინდა ადგილი, სადაც ჰხედავთ უბრალოდ აგებულ ყორეს, რომელიც სრულებით არა ჰგავს ჩვენებურს საყდარს. სალოცავში ნამდვილს ხატს ვერასოდეს ვერ ჰნახავთ. მარტო ირმის, ჯიხვის რქები და სხვა ამ გვარი შემკულობა გიჩვენებთ, რომ სალოცავი უბრალოთ ადგილი არ არის. ხშირად განგებ აგებულს ყორესაც ვერ შეხვდებით, – დანგრეული კედელი წარმოადგენს ხატის შენობას. მიუცილებლად ხატს გვერდით უდგია „დარბაზი“, სადაც „ხატის კაცნი“ იკრიბებიან და „დარბაზს“ კიდევ ახლო უძევს სალუდე თავისის მოწყობილობით. დარბაზში, ხატობის დროს, ნადიმობენ „ხატის:კაცნი“, უბრალო ხალხს იქ შესვლა აკრძალული აქვს.

ხატი მხოლოდ თავის მდებარეობით იზიდავს მნახველის ყუ რადღებას: უმეტესად ხატი მშვენიერს მაღლობ ადგილას ასვენია და გარშემო მაღალი ხეები არტყია. ასეა გარეგანის მხრით. შინაგანი ძალა ხატისა იმაში მდგომარეობს, რომ ხატი რომლისამე წმინდანის წარმომადგენელია, რომელსამე დღესასწაულს მოაგონებს თემს, სოფელს.

ჩვენ ვსთქვით, რომ ყველა ხატს თავისი მამული აქვსო (სახატო მიწა, ტყე). სათემო მფლობელობას სახატო მამულში ვპოვებთ (ზოგიერთა სოფლებს საერთო სამოვრებიცა აქვს, რომლის შემოსავლით სახელმწიფო ხარჯს ისტუმრებენ) და რადგანაც ეს მფლობელობა ბევრად შესანიშნავია, ამისათვის მკითხველის ყურადღება უნდა მივაქციოთ ამ საგანზედ. ხატს ხევსურის ცხოვრებაში პირველი ადგილი უჭირავს. სახატო მამულზედ დიდი ყურადღებაა მიქცეული. სახატო მამულს თავს დასტრიალებს მარტო მთელი სოფელი კი არა, – განგებ ამორჩეულნი სოფლის კაცები უვლიან სახატო მამულს, თვით ეს მოვლა რიგით არის, სოფლის ყველა კაცისათვის სავალდებულოა. მამულის შემოსავალი ხატის სადღესასწაულოდ არის დადებული და ხატის სამსახურს თავიდან ხომ ვერავინ აიცილებს. მამულის მოსავლეად და შემოსავლის დასახარჯავად რიგით ცალკე კაცები არიან დაყენებულნი: შულტა, დასტური. ხატის კაცთა სიაში შულტას უკანასკნელი ადგილი უჭირავს და სახატო დაწესებულების განხილვა ამისაგან უნდა დავიწყოთ.

შულტა სოფელში ორია. მათ უნდა დათესონ და დაფარცხონ სახატო მამული. მერე უნდა გალენონ თავიანთი ხარჯით, გაანიაგონ და, როცა საჭიროა, სახატო ბელლიდამ ქერი მიურწყონ დასტურებს (ლუდის მხარშავებს). ამ ჯაფის საფასად შულტებს მარტო ქერის ბურდო ჰრჩებათ. სახატო მამული, როცა დროა, უეჭველად მთელმა სოფელმა უნდა მოხნას, შაბათს დღეს; მომკა, მნის კალოზედ მიტანა, ხვავის ბელელში ჩაყრაც სოფლის ვალია, შულტებს მთელი სოფელი უნდა მოეხმაროს. შულტებს სოფელი წილით ირჩევს და მხოლოდ ობოლი თხუთმეტ წლამდე განთავისუფლებულია ამ მოვალეობიდან, როგორც სოფლის სხვა გვარ ხარჯისაგანაც. მკითხველიც ჰხედავს, რომ შულტა ხატის მეკალოეა, მებელლე, რადგანაც ყველა ხატს თავისი ბელელი და კალო აქვს, ესრედ წოდებული „ჯვარის კალო“.

ხატის სამსახური შულტობით იწყება და რადგანაც ხატის კაცი, ხევსურის შეხედულობით, წმინდაა, ამისათვის შულტაც ხატის საკადრისი უნდა იყოს, წმინდა. ხოლო წმინდაობა უმთავრესად იმა-

ში მდგომარეობს, რომ კაცი სამსასურის დროს და ხატობის წინათ ქალს არ უნდა მიუდგეს, უნდა ერიდოს მანდილოსანს დედათ-წესის დროს (ამაზედ ვრცლად შემდეგში მოვილაპარაკებთ).

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, აწინდელი ხევის-ბერობა იერარქიულად არის მოწყობილი. ამ დაწესებულებაში შულტას უკანასკნელი ადგილი უჭირავს. კიდევ ამიტომ მისი წმინდაობა მდარეა, მცირედია, – ხატობას შულტა „დარბაზში“ ვერ შევა, უბრალო ხალხთან არის. წმინდაობაც იერარქიულად არის მოწყობილი და რაც ზემოთ ავალოთ, უფრო დიდს წმინდაობას შევხვდებით.

შულტას ზედ მოსდევს დასტური (ლუდის მხარშავი, ხატის მხარეული). დასტურობაც წილით არის, რიგითა¹. ეს სამსახურიც ყველასათვის სავალდებულოა. არა თუ სოფლის ხატის, სათემო ხატის დასტურობასაც თავიდან ვერავინ აიცილებს. როცა შულტა ბელლიდამ აუწყავს ქერს დასტურსა, სწორედ იმ დროიდან დაიწყება დასტურის მოვალეობა: დასტურმა ქერი სალუდეში უნდა მიიტანოს და შეუდგეს ლუდის გამოხდას. სახატო ტყეში, რომელიც იმას აბარია, შეშა უნდა დაამზადოს, ლუდისათვის სვია თავის ხარჯით უნდა მოიტანოს.

საკვირველია, რომ ლუდისათვის წყალი მთელმა სოფელმა უნდა მოიტანოს, კომლზედ კაცმა. როცა ხატობა დაიწყება, ხუცს და დეკანოზებს დასტური უმზადებს საჭმელს, სუფრაზედ იგივე ემსახურება მათ. გარდა ამისა, ხატობას მისულს ხალხსაც დასტურები უმასპინძლებიან ლუდით, საჭმლით.

შულტებში უფროს-უმცროსი არ არის, ორივე შულტა ერთის ხარისხისა არიან, ხოლო დასტურებში კი დიდიც არის და წვრილიცაა, პატარაცა. დიდი დასტური დიდ დღეობისათვის არის დაყენებული, წვრილი – პატარასათვის.

დიდს დღეობას, ხატობას ბევრი ლუდი უნდება, ბევრი სამზადისი სჭირდება. აი რისთვის ამ ხატობას დიდი დასტური უნდა გაუძღვეს ბოლმე. სულ სხვაა პატარა დღეობა. იგი გრძელდება ერთს დღეს, ხალხიც ცოტა ესწრობა და ამის გამო თვით დასტურიც პატარაა.

დიდსა და პატარა დასტურს შრომა განაწილებული აქვთ და ერთმანეთს არა ჰშველიან. დიდ დასტურად ყოფნა კაც. თავიდან ვერ ააცილებს პატარა დასტურობას და ამისათვის ორივე დასტურობა ერთმა და იმავე კაცმა უხდა შეასრულოს, როცა რიგი არგუნებს.

¹ ზოგიერთს ადგილას, მაგ., სოფ. ხახაბოში, დასტურებს ქადაგი აყენებს.

რადგანაც დასტური ხატის კაცია, იგიც წმინდაა. წმინდაობით დასტური მაღლა სდგას შულტაზედ. მას „დარბაზში“ ადგილი აქვს ხუცთან, დეკანოზებთან. – ამათთან ატარებს დროს. გარდა ამისა, ზვარაკზედ, ხატის საკლაგზედ ხელი მიუწედება. უბრალო კაცი, თვით პატრონიც ზვარაკს ვერ მიეკარება დაკვლის დროს.

დასტურს კი უფლება აქვს ზვარაკს ფეხები დაუჭიროს, როცა ხუცი ჰკლავს, და მერე საკლავის სისხლით ასხუროს ხოლმე პატრონი და მისი ჯალაბობა. წმინდაობა დასტურისა ისეთივეა, როგორც საზოგადოდ ყველა ხატის კაცისა. დასტურიც უნდა ერიდოს „ნაბოლარს“ ქალს, „სამრევლოს“ ახლო არ უნდა გაიაროს („ბოსელი“, „სამრევლო“ პატარა სადგურია, სადაც ქალი დედათ-წესის და მშობიარობის დროს ცალკე სცხოვრობს), დიდის ხატობის წინათ ერთის თვით ადრე იგი ქალს უნდა გამოვრდეს, ცოლს არ უნდა შეეხოს („მირეული“ არ უნდა იყოს).

შულტა და დასტური განაგებენ ხატის ქონების და შემოსავალ-გასავლის საქმეს: ამათ ხელთ არის ხატის მამულის შემოსავალი, ამათ ეკითხვის ამ შემოსავლის მოხმარება: ესენი ხატის მოურავები არიან, თუ შეიძლება ასე ითქვას. თემობა ასე უცქერის იმათ და თუ განსაკუთრებულს მნიშვნელობას აძლევს, მარტო იმ დრომდე, ვიდრე შულტა-დასტური თავიანთ მოვალეობას ასრულებენ, მგრამ რადგანაც ხატობა სარწმუნოებრივი მოვლენაა, ამისათვის თვითეულს ხატს თავისი საკუთარი მოსამსახურენი ჰყავს, რომელნიც სარწმუნოების წესებს ასრულებენ. რასაკვირველია, ეს უკანასკნელნი, ხალხის შეხედულობით, ღეთის კაცნი არიან, ამათი ამორჩევა და დაყენება ხალხისაგან არ შეიძლება.

ხუცი, დეკანოზი უეჭველად ქადაგმა უნდა დააყენოს და ქადაგი ხომ ხატის სურვილის მცოდნეა, მისის ბრძანების მღალაღებელი. მაშასადამე, ნამდვილ ხატის კაცებად ხუცი და დეკანოზი უნდა ჩაითვალოს, რადგანაც მათ ირჩევს ხატი ქადაგის პირით. კიდევ ამიტომ მათი მოვალეობა სამღვთო მოვალეობაა, მათი წმინდაობა უდიდესია. ვინ და რა არის ხ უ ც ი, დ ე კ ა ნ ო ზ ი? როგორც წინათ შევნიშნეთ, აწინდელმა ხევის ბერობამ, დროთა და ჟამთა ვითარებისა გამო, ქრისტეს ეკლესიის მსახურთა მოვალეობა ხელთ დაიჭირა. აქ უნდა მოიძებნოს განსხვავება ხუცსა და დეკანოზს შორის: მათ შორის ისეთივე განსხვავებაა, როგორც მღვდელსა და დიაკვანს შორის. ხუცი ხევისურის მღვდელია და დეკანოზი კიდევ ხუცის დიაკვანია. მათი დამოკიდებულება ერთმანეთში თითქმის მღვდლისა და დიაკვნის დამოკიდებულებასა ჰგავს.

ყველა სოფელს თავისი ხუცი ჰყავს და ამ სოფლის გარეთ ხუცი ვერ იხუცებს. ხუცი უეჭველად ქადაგმა უნდა დააყენოს. დაყენების საბაზად ავადმყოფობა შეიქმნება ხოლმე. როცა ვინმე ავად გახდება, მიჰმართავს მკითხავს ანუ ქადაგს და ქადაგი მიზეზს ეტყვის – ხატმა ხუცად გინდომიაო. დაყენების დროს საკლავი უნდა დაიკლას. ხუცს ვერავინ გამოსცვლის, თუ თითონ თავი არ დაანება ხუცობას. მოვალეობა ხუცისა სამღვთო წესების აღსრულებაა. ხუცი საერთო მღვდელია და თავისებურად ასრულებს წესებს. ეს წესები კიდევ

ჰგვანან აწინდელს ეკლესიურს წესებს, თუმცა გადასხვაფერებულნი და შეცვლილნი არიან უცოდინარობისა და უსწავლელობისა გამო. ხუციც ლოცულობს, „ხუცობს“, – საკლავს დაჰკლავს, აკურთხებს ტაბლას, (მკვდარს სახელს დასდებს) ¹, აქორწინებს, სამღვთოს გადაიხდის, ხატობას ხალხს ამწყალობლებს და სხვ.

ამ პირდაპირის მოვალეობის გარდა, ხუცს, სხვა მოვალეობაც აქვს: მკითხაობს, ვის რა მოუვა, ავად ვინ გახდება, საქონელი ვის და რისაგან დაუზარალდება. საყურადღებოა თვით ეს მკითხაობა. ხუცი ძილის დროს თავ-ქვემ დაიდებს საკითხავად მოსულის ქუდს, სარტყელს, ტალავარს და სიზმარში ნახავს ამ კაცის თავ-ბედის გადასავალს. მარტო ამითაც როდი თავდება სუცის მოვალეობა. ხუცს დიდი ზნეობითი გავლენა აქვს საზოგადოებაზე და ამ გავლენისათვის ხომ საჭიროა განსაკუთრებული უფლება.

საქმე ისაა, რომ ხატობის დროს, ხუცი სასტიკად იცავს მშვიდობიანობას, წესიერებას, მოჩხუბარს „დააჯურუმებს“, ჯარიმად დაუკლავს ცხვარს, ფულსაც წაართმევს. ეს პოლიციური ძალა ხუცისა და მასთან ზნეობითი გავლენა უფრო მეტად მოქმედობს დიდს ხატობას (ათენგენობა პირ-აქეთ, დატივობა პირ-იქით), დროშის და ხატის გამობმანების დროს. აქ ჩვენ ცოტა უნდა შევჩერდეთ და ორიოდ სიტყვა ვსთქვათ ამის თაობაზე.

ყველა სოფელს თავისი ხატი ჰყავს და ხატს კიდევ აქვს დროშა, განძები (ჭურჭელი, უფრო ვერცხლის თასები, სურები და სხვ.). ხატი, დროშა და განძები ხუცს და დეკანოზებს აბარიათ და დიდ დღეობას მათ უნდა მოიტანონ იმ ადგილას, სადაც ხატობაა ხოლმე. მწუხრად ხუცი და დეკანოზები წავლენ და დილით მოასვენებენ

¹ მკვდრის რიგი ექვსია: „სანთელი“, „რიგი სამარხი“, „წელთავება“, „სულ-ამოსვლა“, „სულთა კრება“ და „თავმოსაპარსო“. გარდა „სულთა კრებისა“, რომელიც დიდ-მარხვაში იციან და როცა კორკოტის მეტს მგლოვიარენი სხვას ვერასა სჭამენ, ყველა რიგის დროს საკლავი უნდა დაიკლას; ნათესავები უნდა დაესწრონ და თან არაყი მიიტანონ.

ხატს. დროშას; თანაც განძებსაც მოიტანენ. ხატი ხუცს უჭირავს, დროშა და განძები დეკანოზებს. ხალხი მოწიწებით მუხლს იდრეკს დროშის წინ და ერთ-ხმივ ამბობს: „გამარჯობა ბატონსა, ყმასა!“ (სალმის მიტანა). მერე დროშას სახატეში დასდებენ, ხუცი სასოფლო საკლავს დაჰკლავს, დასტურები ზვარაკის სისხლით ხალხს ასხურებენ.

მეოთხე დღეს დროშა, ხატი და განძები მწუხრად უნდა წაასვენონ მიუვალ ალაგს სადმე კლდეში (რომ არავინ მოიპაროს) და აი სწორედ ამ წასვენების დროს ხუცი იჩენს თავის დიდს გავლენას და ზნეობითს ძალას. რასაკვირველია, ეს გავლენა და ძალა იმისგან წარმოსდგება, რომ ხუცი ხატისა და დროშის მოსამსახურ-

რეა, მათი წარმომადგენელი, მაგრამ რისგანაც უნდა იყოს ხომ სულ-ერთითა, საქმე თვით გავლენა და ძალაა. როცა ხატი და დროშა „გამართების“, ხუცი და დეკანოზები ლუდით სავსე თასებს აიღებენ ხელში. სიჩუმე ჩამოვარდება, ხალხი თავმოხდილი სდგას. ხუცი იწყობს დარისხებას, – დარისხებს სოფლის მოღალატეს, ქურდს, ყველა მავნე კაცს და ბოლოს თასიდან ლუდს დაჰღვრის, – ასე დაიდვაროს იმისი ოჯახი, ჯალაბობა, ბედი, ბოლო, ვინც სოფელს უღალატოს, ერის ერთგული არ იყოსო. ხალხი შეჰბღავლებს – ამინ! ამინ! – და ეს შებღავლა ზარის ხმასავით გაისმის. „ხატ-დროშის გამართებას“, ხუცის დარისხებას ქალები და ბავშვებიც უნდა დაესწრონ, ამიტომ რომ ამას საყოველთაო მნიშვნელობა აქვს. დარისხება – შეფიცვაა ხატის და დროშის წინაშე სოფლის ერთგულობაზე. ხალხის აზრით, ეს დარისხება მეტად ამცირებს სოფლის ღალატობას და თუ ეს ასეა, მაშ ხუცს დიდი მნიშვნელობა ჰქონია.

მკითხველი ჰხედავს, რომ ხუცი გავლენიანი კაცია და ხალხში პატივისცემაც უნდა ჰქონდეს. აქვს კიდევ: როგორც პირველი კაცი, ყველა ნადიმობაზედ, ჭირისა თუ ლხინის დროს, როცა სოფელი შეკრებილია, ხუცი თავსა ჰზის; ცუდს რასმე, სიტყვით თუ საქმით, მას ვერავინ ვერ შეჰკადრებს, ყველა მას კრძალვით ექცევა. რასაკვირველია, ამ პატივ-დიდებას ზედ ერთვის ნივთიერი სარგებლობა, შრომის და სამსახურის ფასი, საკლავის ფეშხო და ტყავი, აი რას იღებს ხუცი თავის შრომის და სამსახურის საფასად.

ხატობას საკლავი მიუცილებლად ხუცმა უნდა დაჰკლას და რადგანაც დიდ ხატობას საკლავი ბევრი იკვლის და მაშასადამე ხუცს ჯაფაც დიდი მოსდის, ტყავ-ფეშხოების გაყოფის დროს (იყოფენ ხუცები და დეკანოზები) იგი ერთს ნაწილს მეტს იღებს. არ უნდა დავივიწყოთ, რომ როცა საქონლის ჭირი, ავადობა გაჩნდება,

25

ავადი საქონელი ხუცმა უნდა დაჰკლას ხატის შესაწირავად, რომ ხატმა სხვა საქონელი დაიხსნას ჭირისაგან. დაკლულის საქონლის მარცხენა მხარი ხუცისაა. ხევსურის შეხედულობით, ხარი თხუთმეტის წლის იქით აღარ იმუშავება, უნდა დაიკლას. მაშინაც ხუცს მიაქვს მარცხენა მხარი... და სხვა ამისთანები.

ხუცი პირველი კაცია და სიწმინდეც შესაფერი უნდა ჰქონდეს. ექვსის კვირის წინად ხატობამდე ხუცმა უნდა თავი დაანებოს ცოლ-თან წოლას. თუ ძილში ცოლი, ან სხვა ვინმე ქალი ნახა, რაც უნდა ცივი ზამთარი იყოს, წყალში უნდა გაიბანოს, თუმცა არც მაშინ შეუძლიან ხუცობა, – ასეთ დიდ ბიწიერებად მიაჩნია ხუცს ქალის სიზმარში ნახვა. მკითხველმა უკვე იცის, რომ „ნაბოსლარი“ ქალი ბიწიერი და უწმინდური არსებაა. ნაბოსლარი, „კარს ნამყოფი“ ქალი ხუცს ვერ ასჩქამდების, ვერ ეძრახება, ხმას ვერ გასცემს. ეს კიდევ არაფერი. ხევსურეთში ბოსელში მყოფი ქალი

სოფლის გზაზედ ვერ გაივლის, ვისთანმე რომ მისვლა უნდოდეს, სხვა გზაზედ უნდა გაიაროს, უფრო სანებვეებზედ; მაგრამ რადგანაც შეიძლება ქალი შესცდეს და სოფლის გზაზედაც მოუხდეს გავლა, ამისათვის ხუცს ცოდვად მიაჩნია „ნადენ გზაზედ“ გავლა. – „ყველას ნადენიაო, შეიძლება მირეული იყოსო“. ბოსლის ახლო-მახლო ფეხის დადგმა ხომ საშინელებაა და ხუცი არა თუ ფეხს, თვალსაც კი არიდებს ბოსელს. სურათის დასამთავრებლად უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ხუცმა ამ სიწმინდეს ზედ უნდა დაუმატოს მარხვის შენახვა, ხელ-პირის დაბანვა და დიდ ხატობის დროს კიდევ მთელის ტანის გაბანვა.

ხუცს ზედ მოსდევს დ ე კ ა ნ ო ზ ი. ამის ამორჩევაც ქადაგის საქმეა, საბაბი ავადობაა. დეკანოზის ამორჩევაზედაც საკლავი უნდა დაიკლას და თუ მეორე დღეს ავად-მყოფი არ მორჩა, – ხატი არ ჰყაბულობს, ავადობის მიზეზი სხვა რამეა. როგორც ვიცით, დეკანოზი ხუცს ემორჩილება, ამის თანაშემწეა. ეს მორჩილება იმაში მდგომარეობს, რომ დეკანოზი თავს ადგია ხუცს ხუცობის დროს, საკლავის ფეხები უჭირავს, ხალხს ამწყალობებს. როცა დიდი ხატობა მოახლოვდება, ერთის კვირის წინათ დეკანოზმა მუშაობას თავი უნდა დაანებოს, იბანოს, წმინდად იყვეს (სიწმინდეს გასვლა). „ნაბოსლარის ქალის“ შესახებ დეკანოზიც იმავე სიწმინდის გზას ადგია, როგორც ხუცი.

საზოგადოდ რომ ითქვას, ხუცობა-დეკანოზობას უფრო სააქაოს მიმართულება აქვს ვიდრე საიქიოსი. როცა ხუცი ხუცობს, თავის წესებს ასრულებს, მისი ვედრება და ღაღადება სულ ისაა, რომ თემს, სოფელს ცუდი თავიდან ასცილდეს და ბ,დვიერება მიე-

26

ნიჭოს. ხუცის ლოცვა-ვედრებაში ქეეყნიურს, ცხოვრებაზეა უფრო მიქცეული განსაკუთრებული ყურადღება; სულის მაღალს მოთხოვნილებას ხევესური და მისი ხუცი ბევრს არ დასდევს. ამისათვის ხუცობა-დეკანოზობაში თქვენ პოეტურს ვერაფერს იპოვნით, ყველგან თვალ-წინ გიდგათ აქაური ცხოვრება თავის საჭიროებით, ხორციელი მოთხოვნილებით. თქვენი სული არა სტკბება ციურის მაღლით. დიდს ხატობას, დღეობასაც, ასეთი ხასიათი აქვს, სულ სმა და ჭამა, სულ ვედრება იმაზედ, რომ „ბატონი ხატი“ მოწყალე იყოს; თემობას, სოფელს მფარველობა არ მოაკლოს! სარწმუნოების გრძნობა აქ კმაყოფილებას ვერ იპოვის...

თუმცა ეს ასეა, მაგრამ ხევესურეთის ცხოვრებაშიაც შეჰხვდებით ისეთს მოვლენას, რომელიც, პირველის შეხედულობით არ ეთანხმება ხევესურის ხასიათს, ამის სააქაოს მიმართულებას. ჩვენ ვამბობთ ქადაგზედ, მესულთანზედ. ერთსაც და მეორესაც დიდი გავლენა და მნიშვნელობა აქვთ ხალხის ცხოვრებაში და პირ-და-პირი დამოკიდებულება ხატთან.

ხატმა რომ „ბატონობა“ გასწიოს, რასაკვირველია, საჭიროა ისეთი კაცი, რომელმაც „ემას“ (თემს, სოფელს) ბატონის სურვილი გადასცეს. ამ ნაირი კაცი ქ ა დ ა გ ი ა. ქადაგი წმინდაა, ხატის მოსამსახურეა. არსებითი ხასიათი ქადაგობისა იმაში მდგომარეობს, რომ ქადაგი, ხატობის დროს, თითონ გაქადაგდება ხატისაგან. – ქადაგის დაყენება ხატის საქმეა და ამ საქმეზედ სხვას ხელი არ მიუწვდება. უმეტესად, ქადაგი ახალ-წლის დილით უნდა დაისვას (ახალ-წელიწადი, „წელწლობა“ დიდი ხატობაა). ქადაგად დამზადებული ცახცახებს, გონებას ჰკარგავს, ჰყვირის, უთავბოლოდ სიტყვებს ისივრის, – ხალხს უნდა აჩვენოს, ხატმა დამიჭირაო.

იმის მოქმედებაში იხატება ყველაფერი ის, რაც კი ხალხს შიშს და კრძალვას უნერგავს. მაგ., სოფელ არდოტში ახალგაზრდა ქადაგი-ქალი ღამე გაიქცევა წყალზედ, რაც უნდა ცივი ზამთარი იყოს, მაინც წყალში ჩავარდება და იქ ქადაგობს. რასაკვირველია, ქადაგის სახელი რომ დაიმსახუროს კაცმა თუ ქალმა, დიდი უნარი და მოხერხებაა საჭირო. ხალხი სტყუვდება, მაგრამ ადვილად კი არა. ხალხის აზრით, ზოგი ქალი „ჭკუით გამოვა“, „გადაიფერხნება“, წარა-მარედ ქადაგობს. ამნაირს ქადაგს დასცინიან. კარგი კაცი ამას ცოლად არ შეირთავს. უქმრო, ახალ-გაზრდა ქალებში ქადაგობის სურვილი ხშირია, მაგრამ ხალხი კი მათ იშვიათად ენდობა, რადგანაც მათ „გაგება არა აქვთ“ ხატი იჭერსო“, „აწვალეზსო“--ამაზ დ იტყვიან. მოხუცებული კაცი თქ. ქალი უფრო კარგად ქადაგობს, პასუხებს კარგს იძლევა.

27

რა არის ქადაგის მოვალეობა? – ქადაგი იგებს ყველა უბედურებას და ავადობას, რაც ხატისაგან მოხდება, გებულობს ავადობის მიზეზს, პასუხს იძლევა, ხატს ვინა ჰსურს ხუცად, დეკანოზად; რა ხარჯს ან სამსახურს თხოულობს სოფლისაგან, – საკლავს, სანთელს; ჯალაბობას ატყობინებს – შენ ესა-და-ეს სამსახური გაკლია ხატისაო.

ხევსურს წარმოდგენილი აქვს, რომ ყოველი უბედურება, რომელიც-კი თავს დაატყდება სოფელს თუ კერძო კაცს, უთუოდ ხატის ბრალია და ამისათვის ხალხი მიზეზის გასაგებათ ქადაგს მიჰმართავს ხოლმე. ხატობას ქადაგი თითონ არ იქადაგებს, თუ სოფელმა არა სთხოვა, ავადის პატრონმა არ მიჰმართა. ხშირად ქადაგს სხვა მოვალეობაც აქვს. სოფ. ხახაბოში, მაგ., ქადაგი მედროშეც არის და დროშა ხომ ისეთი წმინდა რამეა, რომ უბრალო კაცი ახლო ვერ მიეკარება, თითსაც ვერ შეახებს.

რაც უნდა იყოს, მაინც ქადაგი-ქალი უწმინდურია, როცა იგი „კარს გამოვა“, როცა „ბოსელშია“, „სამრევლოში“. ამ უწმინდურობის დროს ქადაგს-ქალს ხუცი, დეკანოზი „არ ასჩქამდების“, ხმას არ გასცემს. რასაკვირველია, მაშინ ქადაგობაც არ შეუძლიან

ქალსა.

ქადაგს ბევრითა ჰგავს მესულთანე უეჭველად დედა-კაცი უნდა იყოს, სულ ერთია მოხუცებული თუ ახალგაზრდა (8 – 9 წლის ნაკლებ არ შეიძლება). „სულში წასვლა“ სულთანს ლაპარაკია. სულისაგას მესულთანე იტყობს სოფელში რაც ცუდი რამე მოხდება – სიკვდილი, ავადობა. თუმცა, ხალხის შეხედულობით, ეს ასეა, მაგრამ სახალხოდ მესულთანე მაინც ვერ იტყვის, ესა-და-ეს მოკვდებაო; სულისა ეშინიან, ცუდი მამივა, რომ ვსთქვაო. ზოგჯერ კი იტყვის ჯალაბობაში ამა-და-ამაზედ სულელები ცოტად მელაპარაკნენო, სულელებთან დავინახე, მხარზედ ხელი ეკიდათ და თან მიჰყვანდათ სისხლში გასვრილიო. „სულში წასვლა“ უფრო ემარჯვება მესულთანეს, როცა რომელსამე ჯალაბობაში ერთის წლის მკვდარია და მკვდრის ტალავარს დასტირის ჯალაბობა.

საყურადღებოა აგრეთვე როგორ მოხდება ხოლმე „სულში წასვლა“. „სულში წასვლის“ დროს მესულთანე სახლში მიწაზედ დაწვება, მიიძინებს, ფერი წაუვა, თავს მოიმკვდარუნებს და რაღაცას ბუტბუტებს – სულელებს ელაპარაკება... „სულში წასვლა“ სახლში მოხდება ხოლმე და ხატობას არ შეიძლება. ალბად იმიტომ, რომ მესულთანე ქალია და ქალს ისეთი ახლო კავშირი არა აქვს ხატთან, როგორც კაცს. როცა ხევსურს ერთი-ორის წლის

28

ბალლი ავად გაუხდება, მესულთანეს მიჰმართავს და იგი გაიგებს – ამა-და-ამ სულისაგან არის ავად და იმ სულის სახელი უნდა დაერქვასო. სამის წლის იქით ბალღს „სახელი აღარ აეხდების“ არც სულისაგან და არც სხვა მიზეზისა გამო. ამისათვის დიდხნისას მესულთანე ავადობის მიზეზს ეერ გაუგებს. მაშინ ქადაგია საჭირო. მესულთანეს სხვა მოვალეობაცა აქვს – „სახელის დადება“. „სახელის დადება“ ისაა, როცა ჯალაბობა რომლისამე მკვდრის სულს კარგ საჭმელს უმზადებს.

მესულთანეც წმინდა უნდა იყოს; საკლავს უნდა უკლავდეს ხატს, წელიწადში ორ-სამს. ხალხის აზრით, – მესულთანე კარგის ჭკუის პატრონია, სიტყვაც კარგი აქვს. კიდევ ამიტომ სულელებს ელაპარაკება და სოფელიც ჰლამობს „მისი გული იკერძოს“, თუმცა „სულში წასვლისათვის“ ეს კარგის ჭკუის და სიტყვის პატრონი არაფერს იღებს, მაგრამ პატივი კი დიდი აქვს. ცუდად არავინ აეძრახების, როცა რიგობაა, მდებდროვნებში პირველი ადგილი უჭირავს. თავსა ჰზის, სასმელი თუ საჭმელი უხვად მისდის სუფრაზედ, არაყს სახლშიაც გაატანენ და სხვ. ქადაგსაც ასეთი პატივი აქვს – იგი სმაჭამაში თავს დაჯდების, დეკანოზებთან, უფროსებთან; „დახავსებული თასი მიეცემის, ლუდი მეტობით ერგების“.

როცა ხევსურეთში მოგზაურობთ და აკვირდებით იქაურს შინაურ ცხოვრებას, ერთი ჩვეულება უნებლიედ იზიდავს თქვენს ყურად-

ღებას. ეს ჩვეულება ბოლო ბაა და იმით არის შესანიშნავი, რომ იგი განსაზღვრავს ქალის მდგომარეობას, გვიჩვენებს მის დამცირებას. ბოსელი (ეგრეთვე სამრევლო) პატარა სადგურია, სადაც მხოლოდ ქალი სცხოვრობს მშობიარობისა და დედათ-რიგის დროს. ბოსელი ცოტა მოშორებით არის სახლზედ და რადგანაც „ნაბოსლარი“, ხევსურის აზრით, უწმინდურია, თვით ბოსელიც უწმინდურ სადგურად ითვლება, – როცა ბოსელში ქალია, მას უბრალო კაცი ახლოს ვერ მიეკარება და „ხატის კაცი“ ხომ შორიდანაც ერიდება. ხშირად ბოსელს ყორე აქვს შემოვლებული, ალბად იმიტომ, რომ ბოსელს ადვილად არავინ მიეკაროს. საბრალო და საცოდავი სანახავია ნაბოსლარი: ღამე გამოკეტილა მარტოდ-მარტო ბოსელში, დღე კიდევ კარებთან, ან ბოსლის ბანზედ ჰყუნტია და აქეთ-იქით ნაღვლიანად გაიყურება. მას ყველა თვალს არიდებს, ყველა მძულვარებით ექცევა; ასე გასინჯეთ, ნაბოსლარის ხმის გაცემაც კი ცოდვავა, – მშობიარე ნაბოსლარს, ორი კვირის განმავლობაში, არც კაცი და არც ქალი ხმას არ გასცემს, დეკანოზი ხომ ერთ თვესაც არ დაელაპარაკება! ეს ხმის გაუცემლობა კიდევ არაფერი, უბუდურება იმაშია, რომ მშობიარეს, რაც უნდა გაჭირვება მიადგეს, ქალიც ვერ

29

მიეკარება და თუ რომელიმე ქალი სასმელ-საჭმელს უზიდავს, ის ბოსელში ხომ ვერ შევა, – ბანის სანათურიდამ ჩაუსხამს რძეს, წყალს, ზიზღით მიაწოდებს ქერის პურს, ბალახეულობას, რომელსაც ხევსურეთში პურის მაგივრად ჰხმარობენ (ჭიმა, ჭეკარა, ლაგი, წერთხელა, დიცი, შიბუ).

საკუთარს ბალღსაც აკრძალული აქვს ნაბოსლარ დედასთან მისვლა; საბრალო არსებას მხოლოდ ძუძუ-მწოვარა ჰყავს ბოსელში და იმაზედ იქარვებს დარდსა და ნაღველსა. ღამე ნაბოსლარის თავის დანებება, რასაკვირველია, საშიშარია. ხევსურს ჰწამს, რომ ეშმაკი ემტერება ახლად შობილს და ამიტომ ბოსლის ბანზედ ჩახმახ შემოყენებული თოფი ხელში უჭირავს, – ეშმაკი ბალღს ველარ მოკლავსო... არა თუ მარტო ნაბოსლარი, ასე გასინჯეთ, ყოველივე მისი ტალავარი, საწოლი, ჭურჭელი, ერთის სიტყვით, ყველა იმისი ნივთი უწმინდურია. ამისათვის, როცა, ბოსლობის შემდეგ, ქალი ბრუნდება ოჯახში, იგი უნდა გაიბანოს, „მონა-ტალავარი“ (ტანი-სამოსი, რომელიც ბოსლობას აცვია) უნდა გარეცხოს, სამი-ოთხი დღე გაფენილი ჰქონდეს კარზედ და მერე ჩაიცვას; უამისოდ „მონა-ტალავრის“ ჩაცმა არ შეიძლება.

საკვირველი კიდევ ისაა, რომ არა თუ მარტო ნაბოსლარი, იმისი ოჯახობაც კი უწმინდურად ითვლება. მშობიარობის დროს, ერთის თვის განმავლობაში, ჯალაბობა ხატში ვერ მივა, – თვითეული წევრი ოჯახისა უწმინდურია და ხატი არ იყაბულებს დანახვას. ამ უწმინდურობის მოშორება თუ გნებავთ, ოჯახის განათვლა

მიუცილებელს საჭიროებას შეადგენს და ეს კიდევ „ხატის კაცის“ საქმეა. როცა შვილის შობის შემდეგ ერთი ან ორი კვირა გაივლის, ხუცს საკლავი უნდა დააკვლევინონ, მაგრამ სახლში კი არა, სახლის ბანჯედ და სისხლით სახლი უნდა ასხურებინონ („სანათლო“). ამით როდი თავდება ოჯახის განწმენდა. ოჯახში დაბრუნების დროს, ქალის „სათავნოდამ“ (ქალის კერძო საკუთრება) ან არა და, ჯალაბობის საქონლიდამ მეორედ უნდა დაიკლას რამე საკლავი – ცხვარი, ბატკანი, ხბო (თხა არ შეიძლება, რადგანაც იგი „ემშაკია“), სისხლი ჯამში უნდა მოაგროვონ და იმით ასხურონ ბოდები და კედლები, – მხოლოდ მაშინ გაინათლება საბოლოოდ სახლი, მხოლოდ მაშინ შეუძლიან დიაცს ოჯახში დაბრუნდეს და მისი სახლობა შეურიგდეს ხატს.

სანამდე დედა არ გაიწმინდება, ბალღიც ბილწია, – მას დედის გარდა ვერავინ მოუვლის, ხელში არავინ აიყვანს. და არა თუ ბალღი, იმისი აკვანი, ხოჭიჭიც კი უწმინდურად მიაჩნიათ და ოჯახში დაბრუნების დროს უნდა გარეცხონ, გაასუფთაონ.

30

შესანიშნავია კიდევ ის ჩვეულება, რომ თუმცა ბოსელი უწმინდურად აღვიდა ითვლება, მაგრამ თვით მშობიარობა უფრო დიდი უწმინდურებაა, ისე, რომ დიაცს ნება არა აქვს ბოსელში მოილოგინოს, – ქალმა შვილი სოფლის გარეთ უნდა შობოს ამ შემთხვევისათვის საგანგებოდ გაკეთებულს ფაღრიალა ფანჩატურში, ან არა და სანეხვეზედ, სადაც სამი დღე-და-ღამე უნდა დაჰყოს; მერე კი შეუძლიან ბოსელში შევიდეს. სამი დღე-და-ღამე ზამთარში სანეხვეზედ წოლა! აბა მკითხველო, დააკვირდი ამ ჩვეულებას.

ჩვენ ვსთქვით, რომ დედათ-რიგის დროსაც ქალი ბოსელში იმყოფება; მაშინ იგი მხოლოდ ერთი კვირა უნდა დარჩეს ამ უწმინდურს სადგურში, მაგრამ ქალი ისეთი უწმინდური როდია „რიგობის“ დროს, როგორც ლოგინობაზედ. კიდევ ამიტომ რიგობის დროს ნაბოსლარს ელაპარაკებიან, ემუსაიფებიან, ხმას არა სცემენ მხოლოდ დეკანოზები და სხვა ხატის კაცები.

საზოგადოდ, რომ ითქვას, ხატი და ხატის კაცები მეტად სასტიკად სჯიან და ზრახვენ ნაბოსლარს. იგი ხატისა და მის მსახურთა თვალში შეუწყნარებელია, განხორციელებული ბიწიერებაა. მაგ., რიგობის დროს ნაბოსლარს ნება აქვს საოჯახო საქმეზედ გავიდეს, მუშაობს კიდევ, თუმცა სხვების ახლო კი არა; მაგრამ, როცა ხატის სამუშაო საქმეა, ხატის მამულში ვერ გაივლის, სახატო საქმეს ვერ გააკეთებს. ხატობასაც კი მდედროვნები ხატს ახლოს ვერ მიეკარებიან და შორიდგან ევედრებიან მრისხანე „ბატონს“. დიდ ხატობას ჩვეულებრივი ნადიმობაც კი აკრძალული აქვთ, – მხოლოდ ლუდს შესმენ, მაგრამ პურის საქმელად ხატში ვირ დარჩებიან, სახლებში უნდა წავიდნენ. ეს ჩვეულება იმით უფრო შესანიშნავია,

რომ ხატობაა ერთად-ერთი დრო, როდესაც ხევსური დიდის ამბით ნადიმობს.

მარტო ამითი როდი თავდება ქალის დამცირება, მარტო ბოსლობის და მშობიარობის დროს როდია დიაცი უწმინდური. ხევსურის აზრით, თვით კავშირი ქმრისა ცოლთან სამარცხვინო საქმე, უწმინდურობაა. მაგ., „ნაჯალაბარი“ კაცი (ქალთან წოლილი), თუ დაწოლის შემდეგ სამი დღე არ გასულა, „საქვაბეში“ (სალუდე) რომ შევიდეს, (საქვაზე ხატის შენობაა და მაშასადამე წმინდა სადგურია) „კეზს“ ვერ გაცვილდება, უწმინდურიაო. („კეზი“ შუათანა თავ-ხეა ჭერში). სათაკილოდ მიაჩნია ხევსურს, თუ სამსა და ოთხს წელზედ ადრე, შემდეგ ცოლის შერთვისა, შვილი მიეცა, – სირცხვილი არ არის, რად „გასწირეო“, უკიჟინებენ მეგობრები. თვით სქესობრივს კავშირში აშკარად იხატება ხევსურის შეხედულობა

31

ცოლზედ. იგი ცოლს როდი ეალერსება, როდი უღვიძებს სიყვარულს, როცა ცოლთან სურს დაწოლა, არა, – ცოლს ეპარება, ებრძოლება და ისე იმორჩილებს გრძნობის დასაკმაყოფილებლად.

ერთად წოლა ცოლ-ქმრობაში ხომ იშვიათი საქმეა. დიად, ხევსურის დიაცი ტრფობის საგანი არც არის და არც ყოფილა; „ემ-მაკებში შეჩრილმა“ (ეს სიტყვა ხევსურ ქალს პირზედ აკერია) იცის მხოლოდ შრომა და მორჩილება, მის სიცოცხლეში გრძნობას და აღტაცებას თითქმის სრულიად ადგილი არა აქვს. ჩვენ დაგვარწმუნეს, რომ ბოლოს დროს ბოსლობა პირვანდელს თავის ხასიათს ჰკარგავსო, – ხშირად ქალი განგებ ამბობს, ბოსლობის დრო მამივიდაო და ბოსელში მირბის, სადაც ღამე სატრფოს ჩაჰკვრია გულშიო. რაც უნდა იყოს, მაინც ხევსურული მანდილოსანი თავის პატიოსნებით და ზნეობრივის სიწმინდით მეტად მაღლა სდგას, – აქ როსკიპობა იშვიათი მოვლენაა. აქ უნამუსობას ქალი ვერ აიტანს და ხშირად გაუპატიურებული ქალი თავს ჩამოირჩობს ხოლმე. ეხლაც ასეთი დიდი პატივი აქვს აქ ძველებურს მანდილს!

ბოსლობა, რასაკვირველია ცუდი, მავნებელი ჩვეულებაა და იგი ამცირებს ქალის ღირსებას. აქ საყურადღებო ისაა, რომ ამ ჩვეულებას საფუძვლად რელიგიური აზრი აქვს. – ხევსურს ნაბოსლარი ქალი თუ უწმინდურ არსებად მიაჩნია, მარტო იმიტომ, რომ ასე უბრძანებს ხატი; სხვა საბუთი ვერ წარმოუდგენია. თუ ბოსლობა მოვსპეტ, ხატი ავად გაგვხდისო, დაგვაბრძანებსო და სხვა ამისთანები – აი რისა ემინიან ხევსურს. „ხატის კაცები“ ყოველ ნაბიჯზედ ღრმად უნერგავენ ხალხს გულში ამ შიშს და ამისათვის ბოსელი ისეთი მაგარი ციხეა, რომელსაც თვით ძლიერი იერიშიც ვერ შეარყევს. და ეს რომ ასეა, მტკიცდება, სხვათა შორის, იმიტომაც, რომ პირ-იქითელ ხევსურებს, თუმცა მოყვრული დამოკიდე-

ბულება აქვთ ქისტებთან (მაგ., სოფ. მუცოში, სადაც ქისტები და ხევსურები ერთად სცხოვრობენ), მაგრამ ბოსლობას თავს არ ანებებენ. – ქისტებმა ხომ ბოსლობა სრულებით არ იციან.

რასაკვირველია, ქალის დამცირების მიზეზი მარტო რელიგიური შეხედულება არ არის. აქ საზოგადო მიზეზიც არის და ეს მიზეზი თითქმის ყველა ხალხის ცხოვრებაში ერთ-გვარად მოქმედობს, მაგრამ ზოგს ისეთს ჩვეულებას ვპოულობთ ხევსურეთში, რომლის ახსნა საზოგადო მიზეზით, ვგონებთ, არ შეიძლება.

32

ასეთია ის ჩვეულება, რომ ქალი ცხენზედ ვერ შეჯდება. როცა ხევსურს გზაში თან მისდევს მდედროვანი, სულ ერთია ახალგაზრდა ცოლია ეს უკანასკნელი, თუ ღრმად მოხუცებული დედა, მამროვანი არხეინად ცხენზედ ზის და მდედროვანი კი ქვეითი მისდევს, – საბრალოს, წელში დახრილს და დატვირთულს ცხენის კუდზე უკიდია ხელი და ისე მიემურება აღმართს გზაზედ. რადა? – ხევსურის აზრით, სირცხვილია ქალი ცხენზედ იჯდეს და კაცი ფეხით მისდევდეს, – კაცს ეს არ შეჰფერისო, კაცისათვის სირცხვილია დიაცს ემსახუროსო... დიად, ხევსურს თავისებურად სწამს ვაჟ-კაცის დიდება და პატივი, მამროვანის თავისუფლება. იგი მეტად ამპარტავნებს, – რომ მის სამშობლოში „ბატონი ვერ იხეირებს“ და ეხლაც სიამაყით მღერის:

ხევსურეთშია, ბატონო,
ვერ იზამ ერისთობასა,
გაგიწვრილდების კისერი,
ვერ შესძლებ ქვეითობასა.

მაგრამ საქმე იმაშია, რომ თავისუფლება სულ თითონ დაუნარჩუნებია და მდედროვანისათვის კი მონობა და შრომა ურგუნებია წილად.

მართლაც-და, აქ ქალი შრომის მონაა, ეკონომიური ძალაა და სხვა არაფერი. ხევსურის აზრით, ცოლს ყოველ დროს გააგდებს ქმარი, თუ დიაცი კარგად ვერ მუშაობს, კარგად ვერ ირჯება. აგდებენ კიდევ, თუნდაც ჯვარ-დაწერილიც იყოს და არა მარტო „კერპულად“ შერთული. კიდევ კარგი, რომ ხევსურის ეკონომიური ცხოვრება მეტად მარტივია, მისი მოთხოვნილება მცირეა, თორემ ეს საბრალო არსება, მძიმედ „დატვირთული დიაცი“, სწორედ რომ გაიჭყლიტებოდა ტვირთისაგან. კიდევ არაფერი, რომ ცოლ-ქმრობაში დიაცს რაიმე შვება და სიყვარული ამხნევებდეს. მაგრამ საქმეც ის არის, რომ ხევსური სრულებით არ არის რომანტიკურის ხასიათისა, იდეალური არა სწამს-რა, ესტეტიკისა არა

ესმის-რა, თუმცა მისი დიაცი თავისი სილამაზით ჰხიბლავს უცხოელის გულს.

გიკვირს, განცვიფრებული ხარ, როცა ხევსურის ქორწილს აკვირდები, მის აქაურ ცოლ-ქმართა ცხოვრებას უფიქრდები, – ქორწილის პირველსავე დღეს დიაცმა თავი უნდა გამოიჩინოს იმით, რომ თავის ხელით საქონლის ნეხვი გადაჰყაროს, ზურგით „ტვირთი“ მოიტანოს, სახლს კარგად მოუაროს. მხიარულება, სიამოვნება, რომელიც მას შეჰვერის „მიჯნურობის დღეს“ მას აკრძალული

33

აქვს, თამაშობაც კი არ შეუძლიან, რადგანაც ხევსურის შეხედულობით ქორწილში პატარძლის თამაში სირცხვილია. „შუმპრობა არ შეიძლება“.

როგორც ვსთქვით, ქალი შრომის მონაა და ეს მონობა კიდევ იმაში მდგომარეობს, რომ ყოველ-გვარი საქმე, საშინაო თუ საგარეო, მასა აქვს თავს შემოხვეული. ოჯახში ხომ ყველა საქმეს ქალი აკეთებს – უვლის ოჯახს, ტანსაცმელს. ტალავარს უმზადებს ყველას და სხვა ოჯახის გარედაც კაცს გვერდით უდგია და ყველაფერში ჰმეველის – მკაში, ლეწვაში. ტვირთის ზიდვა (შემის ზურგით მოტანა, რომელიც ხევსურეთში სამძიმო საქმეა) უფრო ქალის ხელობაა, ვიდრე კაცისა. ერთი სიტყვით, თავის პირ-დაპირის საქმის გარდა, ქალი იმასაც საქმობს, რაც სხვაგან კაცის მოვალეობაა. ამის გამო, ქალიც ის არის, ვინც ბევრსა შრომობს. და როდესაც ხევსური აფასებს ქალს, ხელ-მძღვანელობს შრომის რაოდენობით და თითქმის სხვა არაფრით.

დიაღ, ქალია აქ რაც არის და თითქმის მთელი ავლადიდება ხევსურისა მასზედ არის დამოკიდებული. ქალების შორის საქმის განაწილება, შრომის განყოფილება ისაა, რომელიც აქვს მინდობილი და რადგანაც დიასახლისობას ხევსურის შინაურს ცხოვრებაში საპატიო ადგილი უჭირავს, ამიტომ მასზედ უნდა შევაჩეროთ მკითხველის ყურადღება. საოჯახო ცხოვრებას წესი ეჭირვება და ამ წესის წარმომადგენელი დიასახლისია. დიასახლისობა დედამთილს ეკუთვნის და თუ ოჯახში დედამთილი არ არის ან თუ არის და ღრმად მოხუცებულია, მაშინ უფროსს ქალსა რჩება ეს მოვალეობა. თვით მოვალეობა იმაში მდგომარეობს, რომ ყველა საოჯახო ქალის შესახები საქმე დიასახლისს უნდა ეკითხოს. რაც კი რამე გასამეტბელია ოჯახში და გასაყიდი (ყველი, ერბო, ძროხა, მატყლი და სხვ.), რაც კი საჭიროა სტუმრის დასახვედრად, შინ დასაკლავად, დიასახლისის უნებურად არ შეიძლება.

ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ დიასახლისი ჩხუბის და უსიამოვნობის დროს, რძლებს და ოჯახის ქალებს ასამართლებს, სტუქსავს, უჯავრდება, მათ ზნეობას თვალყურს ადევნებს; თუ რომელიმე რძალმა ურჩობა გაუწია, იმის ქმარს ეტყვის და გააგდები-

ნებს. რასაკვირველია, ოჯახის გამგეობას მოცლა უნდა და ამიტომ დიასახლისი განთავისუფლებულია სხვა გვარ საქმისაგან, – იგი მხოლოდ საოჯახო წესის დარაჯია. რაკი დიასახლისს, საოჯახო ძალა ხელთ უპყრია, პატივისცემაც არ აკლია, – ყველა ემორჩილება, ყველაფერი იმის სურვილისამებრ ჰკეთდება და უამისოდ

34

ხომ არც წესი იქნებოდა ოჯახში. მაგრამ ოჯახში საკაცო საქმეებიც არის. ამისათვის დიასახლისს გვერდით უდგია ოჯახის უფროსი, რომელსაც ხელი მიუწვდება მხოლოდ მამროვნებზედ, მათ შორის წესის დაცვაზედ.

ზემოთქმულიდან მკითხველმა იცის, რომ ხევსურულს თემობას აშკარად ეტყობა სარწმუნოებრივი ხასიათი და მიმართულება. მაგრამ მარტო ამ ხასიათით და მიმართულებით როდი განისაზღვრება თემობა; ეს უკანასკნელი იურიდიული კავშირიც არის. თემობას, როგორც იურიდიულს კავშირს, თავისი საკუთარი შინაგანი ბუნება და გარეგანი აგებულება აქვს. შინაგანი ბუნება ამ კავშირისა ისაა, რომ თითოეული პირი რომელსამე თემს ეკუთვნის და ყოველ შემთხვევაში ემორჩილება სათემო რჯულს, ჩვეულებას. ვინც უარჰყოფს ამ სათემო რჯულ-ჩვეულებას, იგი „მოიკვეთის“, თემიდან გაიძევება. ეს „მოკვეთა“ დიდი უბედურებაა და ძნელად ასატანი კერძო კაცისათვის. გარეგანი აგებულება თემობისა იმაში მდგომარეობს – თუ რა ღონის-ძიებას და საშუალებას მიმართავს ხოლმე თემი სათემო რჯულის და ჩვეულების დასაცველად. ერთის სიტყვით, თემობის შინაგანი ბუნება თვით რჯული და ჩვეულებაა, ხოლო გარეგანი აგებულება ამ რჯულისა და ჩვეულებისა წარმოებას შეადგენს.

რადგანაც სათემო კავშირს დიდი გავლენა აქვს ხევსურის ცხოვრებაზედ და კერძოდ მის ოჯახობაზედ, ამიტომ მეტი არ იქნება მკითხველებს მოველაპარაკოთ აქაურ სარჯახო რჯულ-ჩვეულებაზედ.

თემობა რთული და დიდი კავშირია. ამ დიდს კავშირს გვერდით უდგია მცირედი კავშირი – ოჯახობა: მაგრამ, რადგანაც თემობა უპირატესი კავშირია, ამიტომ ოჯახი თითქმის ყველაფერში თემობას ემორჩილება. ეს ცხადად ჩანს ოჯახის დასაწყისისაგან.

სათემო რჯული ბრძანებს, რომ კაცს ნება არა აქვს თავისი თემის ქალი მოიტაცოს და ცოლად შეირთოსო. ვსთქვათ, მოიტაცა და შეირთო, მაშინ? – მომტაცებელი თემის მოღალატეა და უნდა „მოიკვეთოს“, – მას კაცებში არ გაურევენ, ხატში არ მიუშვებენ; ასე გასინჯეთ, იმის საქონელიც კი ცალკე სძოვს და სასოფლო ნახირში ვერ გაერევა. ამგვარი „მოკვეთილი“ სწორედ რომ უბედური არსებაა, მას არა თუ მარტო თავისი, სხვა თემიც მძულვარებით უცქერის და საქმით თუ არა, სიტყვით მაინც სდევნის. რასაკვირვე-

ლია, „მოკვეთილის“ შერიგებაც შეიძლება. ამისთვის საჭიროა, რომ „მოკვეთილმა“ სათემო სალოცავს, „ხატს“ ერთი ქვაბი და ვერცხ-

ხლის თასი შესწიროს, დაუკლას მსხვერპლად ხარი და ლუდი გამოუხადოს. მაგრამ რაც უნდა იყოს, მაინც ძნელი და მძიმე დანაშაულებათა თავის თემის ქალის მოტაცება და თუმცა შერიგებაც მოხდეს, მომტაცებელი ათვალწუნებულია.

მოტაცებით ცოლის შერთვა ეხლაც ხშირად ჰხდება ხევსურეთში, თუმცა-კი ეს ჩვეულება ნელ-ნელა ჰკარგავს თავის პირვანდელს ძალას. თვით მოტაცების ხასიათიც იცვლება. მკითხველს უეჭველია, ეცოდინება, რომ მოტაცებით ცოლის შერთვა ორ-გვარია – ძალად მოტაცება და თანხმობით მოტაცება. ეს უკანასკნელი ფორმა იმაში მდგომარეობს, რომ ქალი თანახმაა კაცს გაჰყვეს, მხოლოდ კაცმა სხვების დასანახავად და ქალის პატივის დასაცვლად ქალი მაინც უნდა მოიტაცოს. ქალი, რასაკვირველია, არა ძალობს, არ ეურჩება მომტაცებელს და თვით მოტაცებაც ცარიელი ფორმაა და სხვა არაფერი. აი სწორედ ეს ფორმა მოტაცებისა არსებობს ხევსურეთში, თუმცა იშვიათად ძალად მოტაცებაც მოხდება ხოლმე. მაგრამ ძალად მოტაცებას უეჭველად თან როდი მოსდევს ცოლად შერთვა, – ქალს უნდა დაეკითხონ, ჰსურს ცოლად ყოფნა, თუ არა, ვინიცობაა, ქალმა უარი სთქვა, მაშინ დედ-მამის სახლში დააბრუნებენ.

საკვირველი და საყურადღებოა, რომ საქმრომ მოტაცებული ქალი თუ გააუპატიურა, პასუხს არ აგებს. მის მონათესავეს ჯარმას არ უხდის. ძველს, უწინდელს დროს მოტაცებას ხომ უფრო სხვა ხასიათი ჰქონდა: მომტაცებლის ვაჟ-კაცის დაწუნება დიდი სირცხვილი იყო, ქალის სახლობას დაწუნებულისათვის თექვსმეტი ძროხა უნდა მიეცა, თუ არა და, ქალი სულ არ უნდა გათხოვებულიყო. ეხლა ეს ჩვეულება მოისპო. რასაკვირველია, ჩვეულებრივი მოტაცება შეიძლება მხოლოდ უქმრო ქალისა, დაუნიშნავისა. ქმრიანის ქალის მოტაცება დიდი დანაშაულებათა და ჩვეულების ძალით ამ დანაშაულებისათვის სიკვდილია გაჩენილი, – შეურაცხყოფილი ოჯახი, თემი ცოცხალს არ ამყოფებს დამნაშავეს. რადგანაც დანიშნავს სავალდებულო პირობათა, რადგანაც დანიშნული ქალიც, ცოტად თუ ბევრად, საქმროსია, ამიტომ იმის მოტაცებისათვის ჯარიმათა დადებული.

მაგრამ, რაც უნდა იყოს, ხევსურის შეხედულებით, მოტაცება მაინც დანაშაულობათა და დამნაშავეს შერიგება ეჭირვება; თუ ეს შერიგება არ მოხდა, ქალის მოტაცება ძალას ჰკარგავს, მოტაცებულის ქალის ცოლად ყოფნა არ შეიძლება. შერიგებას „ბ ა ნ ზ ე დ შე ხ ტ ო მ ა ს“ ეძახიან. რაში მდგომარეობს ეს „ბანზედ შეხტომა“? – ჯერ აქ ის უნდა შევნიშნოთ, რომ ქალის მამისათვის დიდი სირცხვი-

ლია „ბანზედ შეხტომა“. ბანზედ შეხტომის ნება აქვთ მოტაცებულის ქალის ძმას, ბიძაშვილებს და მის მეზობლებს. „ბანზედ შემხტარნი“ მომტაცებელის კაცის სახლის ბანს თავს არ დაანებებენ, თუ იმათ დამნაშავე ოჯახი არ შეურიგდა. ამ შერიგებისათვის საჭიროა, რომ დამნაშავემ საკლავი დაჰკლას, სამ-ჩარექიანი ქვაბი და წლისა და ან ორი წლის კურატი მისცეს ბანზედ მჯდომიარეებს. „შემხტარნი“ მაშინ ჩამოხტებიან ბანიდამ და შერიგებაც ამით თავდება.

ვინიციობაა, დამნაშავე სახლობა ბანზედ შეხტომილებს არ შეურიგდა. მაშინ ამ უკანასკნელებს ნება აქვთ მოტაცებული ქალი თან წაიყვანონ, – დიდ ხნობით ბანზედ ხტომით და იქ ჯდომით ხომ არა გამოვა-რა. მაგრამ ისიც შეიძლება, რომ დამნაშავე სახლობამ ბანზედ შემხტარნი არ დააკმაყოფილოს და არც მოტაცებული ქალი გაჰყვეს: ქალმა სთქვას – „აქ მინდა ვიყვეო“.

მაშინ მოტაცებული ქალი „მეეკვეთების“, ერთი წლის განმავლობაში მამის სახლს ვერ იხილავს, იქ ფეხს ვერ დასდგამს. რაც უნდა იყოს, შეურიგებლად მოტაცება არ გათავდება. მომტაცებელმა საკლავი უნდა დაჰკლას, ნადიმი გამართოს, კაცები შეუყენოს ქალის ოჯახს და შეურიგდეს. ბევრჯელ „ბანზედ შეხტომა“ საჭირო არ არის, უამისოდაც თავდება საქმე. როცა მოტაცებულის ქალის მონათესავენი და მეზობლები ბანზედ შესახტომლად გაემგზავრებიან და ამას შეიტყობენ დამნაშავის მეოჯახენი, იმის ბიძაშვილები, ბანზედ შესახრომლად დამზადებულებს გზაში მიეგებებიან, დაახვედრებენ საკლავს და ხეეწნა-ვედრებით შერიგებას სთხოვენ, – თქვენი თავი გვსურსო, შეგვირიგდითო.

საკლავი გზაზედ უნდა დაიკლას („სადმართო“), მაგრამ მას ბანზედ შესახტომლად წასულნი არა სჭამენ და სახლში დაბრუნდებიან. რადგანაც საკლავს ზედ მიაყოლებენ ხოლმე კურატს და ქვაბს, შეიძლება ესენი კი თან წაიღონ, თუმცა ხშირად მარტო საკლავის დაკვლას სჯერდებიან, მეორე ან მესამე დღეს საქმროს ძმა და სხვა ახლო ნათესავეები მოტაცებულს ქალს მამის სახლში წაიყვანენ, საკლავს დაჰკლავენ და შერიგდებიან. ქალი მამის სახლში დარჩება, სანამ ქორწილის ვადა არ მოვა.

ქალის მოტაცება საოჯახო ცხოვრების უძველესი ფორმაა, „კერპული“ წესია და თუ ეხლაც ხევსური მოტაცებით ირთავს ცოლს, ეს მოვლენა ამტკიცებს, რომ თვით ოჯახი ძველებურს წესზედ არის მოწყობილი, მაგრამ ამ „ძველებურთან“ ახალსაც ფეხი მოუკიდნია.

ჩვენ ვამბობთ მაჭანკლობაზედ, დანიშვნაზედ. ერთიც და მეორეც გვერდით უდგია მოტაცებას. მაჭანკლობა ისაა, როცა

სანდო პირს დაავალდებენ შუამავლობა გამიწიეო და ამ შუამავალს ნიშნად გაატანენ ერთს აბაზს, ან აბაზის ღირებულს რამე ნივთს. და ან ი შ ვ ნ ა ც სულ უბრალოდ მოხდება ხოლმე. ნიშნად უბრალო ნივთის მიტანა იციან, უფრო აბზინდასი, სათითესი. ამ ნივთს თან მიაყოლებენ ერთ-ორს თუნგს არაყს, ან არა და ერთს მანათს ფულს, მანათის ღირებულს ფარჩას. შემდეგ დანიშვნისა, დანიშნულების ოჯახთა შორის მჭიდრო მოყვრული კავშირი არსდება. საქმროს ძმამ ან დამ ყოველ ახალწელიწადს დანიშნულს უნდა მოუტანოს „ბედის კვერი“. მოყვრები ერთი ერთმანერთთან დაიარებიან და ძღვნად არაყი მიაქვთ.

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, დანიშვნას სავალდებულო ძალა აქვს და დანიშნულის სხვაზედ გათხოვება, ან მისი მოტაცება დიდს დანაშაულობას შეადგენს. დანიშნულის გამთხოვებელი, მისი ძალად მომტაცებელი შეიძლება მოჰკლან კიდეც. თუ საქმე ჯარიმაზედ მივარდა, 16 – 30 პროხაა ჯარიმად დანიშნული. ხევსურს დანიშნულის გათხოვება, მისი მოტაცება დიდ სირცხვილად მიაჩნია და ეხლაც შევხვდებით სხვადასხვა თემთა შორის შურის-ძიებას ამ დანაშაულობისა გამო. მკითხველი თითონაც ჰხედავს, რომ ხევსურეთში არ არსებობს ერთ-გვარი წესი ცოლის შერთვისა.

მოტაცების გარდა მაჰანკლობაც იციან, დანიშვნაცა. მოტაცება უძველესი წესია და როგორც შევნიშნეთ, თან-და-თან ძალას ჰკარგავს. მაგრამ რაც უნდა იყოს, თვითეულს წესს ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს. — როგორც უნდა მოხდეს ცოლის შერთვა, ცოლქმრობა მაინც კავშირია. ხევსურს სულ ერთად მიაჩნია – „კერპულად“ შეერთავს ცოლს, თუ ქრისტიანულად. ის ამ ორ წესს შორის განსხვავებას არა ჰპოვებს და არა ჰპოვებს იმიტომ, რომ ხევსურის ოჯახი უფრო ეკონომიური კავშირია, ვიდრე ზნეობრივი, ეკლესიური. ცოლი ეკონომიური ძალაა, როგორც თვით მთელი ოჯახი. და სადაც ოჯახი ამ ნიადაგზე არის აღმოცენებული, იქ ხომ ზნეობრივი ძალა უპირატესობას უთმობს ეკონომიურს. კიდეც ამიტომ ხევსურისათვის „ჯვარდაწერილის“ ცოლის გაგდება ისეთივე ადვილი საქმეა, როგორც „კერპულად“ შერთულისა.

უმეტესად ცოლს აგდებენ რაიმე ეკონომიურის მოსაზრებისა და მიზეზისა გამო და თუმცა ხანდახან ხევსურს ნება აქვს „ლამაზი“ მოიყვანოს და პირველი ცოლი (რასაკვირველია, სილამაზით უფრო ნაკლები) გააგდოს, მაგრამ ეს იშვიათი ესთეტიური ცულუტობაა და სხვა არაფერი. არ უნდა დავივიწყოთ ხევსურის ხასიათიც: ის მეტად ყაირათიანი და მომჭირნე კაცია. ამას ზედ დაუმატეთ მისი მეტად ცოტას მომცემი მამულ-ადგილი და ადვილად

დარწმუნდებით, რომ ხევსურს ოჯახობა უფრო ეკონომიურ კავშირად მიაჩნია და ცოლი კიდეც ეკონომიურ ძალად. ერთის სიტყ-

ვით, ხევსურის ოჯახობა ეკონომიურს საფუძველზედ არის აგებული.

სხვათა შორის, აქ უნდა მოიძებნოს იმის მიზეზიც, რომ ქრისტიანობა თუმცა ებრძვის „კერპულს“ ოჯახს, მაგრამ აქამომდე მაინც „კერპობის“ ხელშია ბრძოლის ველი.

როგორც ზემოთ მოვიხსენიეთ, ოჯახი თემს ემორჩილება, რადგანაც მისი ნაწილია. ოჯახისა შეფრაცხყოფა თემის შეურაცხყოფაა. თემისა და ოჯახის ამგვარი დამოკიდებულება არის იმის მიზეზი, რომ ქალს მფარველობა არ აკლია და მისი მფარველია მთელი თემი, მისი ოჯახის მთელი გვარეულობა. ეს გარემოება დიდს შეღავათს აძლევს ქალის არა სანატრელს მდგომარეობას. ქმარმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ მის დიაცს თემი დასცქერის, დარაჯობს, და თუ რამე ჩვეულების წინააღმდეგი დანაშაულობა ჩაიდინა დიაცის შესახებ, მაშინ პასუხი უნდა აგოს მთელს თემს.

ეს ხომ ადვილი საქმე არ არის, მეტადრე თუ დიაცის თემი ძლიერია. თითონ თემიც დიდს პატივსა სცემს ქალის მ ა ნ დ ი ლ ს ა. თუ თემი ქალის მფარველია, ქალის მანდილიც თემსა მფარველობს. მანდილს აქ დიდი ძალა აქვს. როცა რაიმე მიზეზისა გამო ორს თემს შულლი აუტყდება და „დაშნებს“ (იარაღია) იშიშვლებენ, თუ არ მანდილი, მეშულლენი ერთი-ერთმანერთს გასწყვეტდნენ, – ქალები ჩაერევიან ხოლმე შულლში და მანდილებით აშველებენ მოჩხუბრებს. მანდილის მოხდა ქალისაგან და შულლის მოსკობა ერთი და იგივეა, – ასეთი დიდი ძალა აქვს ხევსურულ მანდილსა.

შულლის დროს თვით ძლიერი თემიც კი მუხლს იდრეკს მანდილის წინ. თემის ძლიერება ხომ აქ მეტად საკრძნობელია. თემის პატივი და დიდება მის ძლიერებაზედ არის დამკარებული, ხოლო ძლიერება თემის სიმრავლეა, – თუ თემი დიდია, ძლიერიც არის. ხშირად ეს ძლიერება მეტად სჩაგრავს სხვა თემს, მაგრამ საყურადღებოც ისაა, რომ ქალის მანდილს მაინც ემორჩილება. ემორჩილება იქ და მაშინ, სადაც და როცა ძალა მოსახმარებელია.

მანდილს ზედ უნდა დაურთოთ ქალის ხ ა ს ი ა თ ი ც. ხევსურის დიაცი მამაცია, სწორედ ძუ-ლომია; მის ყოველ მოძრაობაში ამპარტავნება, თავის თავზედ მსასოებლობა იხატება; ის ისეთივე მრისხანეა, როგორც ბუნება, რომელიც მას გარშემო არტყია. – მართალია, მანდილოსანი ხშირად უცხოელს თავს აბრალებს, – „ბეჩავი ვარ“, მაგრამ ეს „ბეჩაობა“ ცარიელი სიტყვის მასალაა; მტკი-

ცე და მამაცური ხასიათი მანდილოსნისა ეწინააღმდეგება ამ „ბეჩავობას“. არც გარეგანი შეხედულება უნდა დაივიწყოთ. მანდილოსნის გარეგნობა სინაზეს, კეკლუცობას არ გიხატავს, როგორც მაგ., გარეგნობა ფშაველის ქალისა, მაგრამ ახოვანება, გმირული სახის გამომეტყველება უნებლიედ იზიდავს თქვენს ყურად-

ღებას.

მლიერი ხასიათი და სულის სიამაყე აშკარად იხატება მანდილოსნის სახეზედ. მას ცუდ-უბრალოდ, უმიზეზოდ ვერას გაუბედავთ, თუნდაც რომ „დიდებული“ ბრძანდებოდეთ. ქალის შეურაცხყოფა აქ ადვილი საქმე როდია, – თითონ ქალი გაგცემთ პასუხს და მერწმუნეთ, რომ პასუხიც საკადრისი იქნება.

ხევსურულ ქორწილსაც ცხადად ეტყობა პროზაული ხასიათი. ასეც უნდა იყოს, რადგანაც ხევსურს მეტად ნაკლებად რგებია ის უმაღლესი ნიჭი, რომელსაც პოეტურს ნიჭს ეძახიან. გულ-დახურული, დაღვრემილი, დინჯი ხევსური სრულებით არა ჰგავს ხასიათით თავის მოძმეებს, აი თუნდა ფშაველებს, რომელნიც პოეტურის ნიჭით და მიმართულებით მართლაც რომ შესანიშნავნი არიან. ხევსური კი სულ სხვაა: იმის თვითეულს მოქმედებაში უფრო აზრი იხატება, ვიდრე გრძობა, თუმცა უმეცრებისა გამო, თვით აზრსაც ძალა და ღონე აკლია. გრძობის სილატაკე ცხადად გეხატებათ და შორს რომ არ წავიდეთ, ამას ქორწილის აღწერითაც დაგიმტკიცებთ.

ჯერ ის უნდა შევნიშნოთ, რომ ხევსური მაგრე რიგად არ ეწყობა ეკლესიურს ქორწინებას და თუმცა ქრისტიანად რაცხს თავის თავსა, მაგრამ „კერპულს“ ცოლის შერთვას ამჯობინებს, რადგანაც „ხუცი“ ხევსურის მღვდელია, ამიტომ დაქორწილებაც იმის ხელობაა, – ქორწინების დროს იგი „ხუცობს“: ჰლოცავს ცოლქმარს, აკურთხებს პურს, საკლავს, ლუდს. ხევსურს აქამომდე ვერ შეუთვისებია ეკლესიური სწავლა-მოდღვრება ქორწინებისა. ხევსურის აზრით, ქორწინება ცარიელა პირობაა და სხვა არაფერი. ეს რწმენა ძველ დროთა ნაშთია და ხევსური ხომ ყველა: ძველს ჩვეულებას დიდს პატივს სცემს.

როგორც საქართველოს სხვადასხვა ადგილას, აქაც მ ა ყ რ ი ო ნ ი იციან. ცოლის მოსაყვანად საქმრო მაყრებს როდი გაჰგზავნიან, არა, – ის მარტო ორ მოხუცებულს კაცს, უფრო ნათესავებს, გაუგზავნიან ქალის ოჯახს და შეუთვლის მზადა ვარ და საცოლო გამამიგზავნეთო. პატარძალს მაყრებად იმის სოფლელები გამოჰყვებიან და თითონ პატარძალი ამ კაცებს უეჭველად ფეხით უნდა მისდევდეს; ცხენზედ შეჯდომა სირცხვილია.

40

როცა მაყრიონი ნეფის სოფელს მიუახლოვდება, მიეგებებიან საქმაროს სოფლელები, ჭურჭლით არაყს დაახვედრებენ და სოფელში მიიპატიჟებენ. რაც შორს მიეგებებიან, ის უფრო დიდი პატივია. ამასთანავე მაყრიონს სხვადასხვა ადგილას უნდა დაუხვდნენ არაყითა. სოფელში მაყრებისათვის ცალკე ოთახია მომზადებული და პირველად ქალის მაყრიონი უნდა შევიდეს იმ ოთახში და მიიპატიჟოს საქმროს სტუმრები, – სახლი ჩვენიაო, რადგანაც ქალი მაგვარეთ

და სტუმრების დაპატიჟებაც ჩვენ უნდა გვეკითხებოდესო. სოფელში მისვლის უმაღლეს პატარძალს ქალები შემოეხვევიან და სადაც უფრო ბნელა, იქ დასვამენ, რომ ქმარმა არ დაინახოს.

ხევსურეთში დიდი სირცხვილია, რომ ქმარმა პატარძალს თვალი მოჰკრას. თითონ პატარძალი „უჩინარს“ კუთხეში ზის, ქმარს „ემალეზის“, „რცხვენის“. ქალები ცალკე არიან და კაცები კიდევ მარტო ქეიფობენ. თუ სადმე ქეიფია, რასაკვირველია, კაცები ქეიფობენ – ფანდურს უკრავენ, მღერაინ, თამაშობენ. ქალებს კი ამგვარი ლხინი აკრძალული აქვთ, რადგანაც, ჩვეულების ძალით, მდედროვანის შუშპრობა არ შეიძლება. პატარძალი ერთი ან ორი კვირა უნდა დარჩეს ქმრის სახლში და ამ დროის განმავლობაში ქმარს ვერ დაენახვება თუმცა კი სახლში საქმიანობს. ქმარმა არც კი იცის სადა სწევს იმისი დიაცი. დიაცთან დაწოლა ხომ არას გზით არ შეიძლება, თუნდაც რომ ჩუმად მოხერხდეს, ბოზობაა და ბოზობა ხომ ხევსურის თეაღში დიდს დანაშაულობას შეადგენს.

ერთისა ან ორი კვირის შემდეგ სიძეს მოუვლენ ქალის ოჯახიდან მოციქულები – ჩვენ ეხლა მზად ვართ, მოდით და ქალი მომგვარევითო. მეფის მაყრები გაჰყვებიან პატარძალს მამის სახლში, სადაც დამზადებულია საქორწილო ნადიმი. ქმარი თავის სახლში უნდა დარჩეს. ქალი მამის სახლში დაჰყოფს ხშირად ერთს წელიწადს ან ცოტა ნაკლებს და ამ დროს განმავლობაში სიძეს ვერ შეუძლიან თავისი ცოლი ნახოს; ასე გასინჯეთ, იმის სოფელშიაც კი ვერ გაივლის. მხოლოდ ერთის მიზეზის გამო შეიძლება პატარძალი თავის ქმრის ოჯახში დარჩეს და მამის სახლში არ დაბრუნდეს, ეს მაშინ, როცა ქმარი მარტო ხელია და სახლში მომვლელი არავინა ჰყავს. უამისოდ პატარძალი უეჭველად მამის ოჯახში უნდა წივიდეს და იქ უნდა მუშაობდეს, როცა ვადა გავა (ვადა გარეგებაზედ არის დამოკიდებული), ძმა ან სხვა ვინმე ახლო ნათესავი ქალს წაიყვანს ქმრის სახლში.

თითონ ქმარი იმის წამოსაყვანად გაგზავნის ერთს-ორს ახლო ნათესავს. ქალი წაიღებს თავის „სათავნოს“ (მზითევი), ტალავარს და ფეხით მიადგება ქმარს ოჯახში. მაშინ მაყრიონი საჭირო არ

არის, მარტო ხუცია საჭირო. ხუცმა უნდა უკურთხოს ცოლ-ქმარს ტაბლა (ერბო, ყველი, საკლავი არ შეიძლება), მხრებში ძ ა ფ ი თ გ ა დ ა ა ბ ა ს (დაკავშირების ნიშანი) და დედამთილმა კიდევ ცალკე ოთახი მოუმზადოს ძაფით გადაბმულებს. მაშინ ცოლ-ქმარი იგემებენ იმ სიტკბობას, რომელიც „პირველ ღამეს“ თან მოსდევს.

ჩვენ მოვიხსენიეთ ქალის „ს ა თ ა ვ ნ ო“, მზითევი. საზოგადოდ რომ ითქვას, ხევსურები ღარიბნი არიან და თუ სიღარიბეს ისე ვერა ჰგრძნობენ, როგორც საქართველოს სხვა ადგილებში, ამას იმიტომ, რომ მათი ცხოვრება მარტივია, მოთხოვნილება ნაკლები აქვთ

და გარდა ამისა ყველაფერს შინ აკეთებენ, სასყიდელი არა უნდათ რა. ხევსურის სიმდიდრეს საქონელი შეადგენს. ქალსაც სათავნოდ საქონელი ეძლევა. მამის ოჯახში პატარაობისასვე მას მისცემენ ერთ სულს საქონელს – ცხვარს, თხას, ხბოს ან ძროხას და ეს გახლავთ ქალის მზითევი. სათავნო საქონლის ნაშენი სულ ქალისაა და ოჯახი ვერ შეეხება. ამის მაგივრად ქალის ნაღვაწევი, იმის გათხოვე-ბამდე მამის ოჯახსა რჩება.

ეს ნაღვაწევი კარგა თვალ საჩინოა, - არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ხევსურელი ქალისთანა გამრჯელი და მუშა-ქალი თითქმის არ შეიძლება საქართველოში: იმისი ხელ-საქმიანობა, შალის რთვა და ტალავრის შეკერვა საოცრად დაგრჩებათ; ამას ისიც დაუმატეთ, რომ ოცის წლისაზე ადრე ქალს არ გაათხოვებენ და მაშინ შეიტყობთ, - თუ რა არის მამის ოჯახისათვის ქალის ნაღვაწევი. გათხოვების შემდეგაც სათავნო ქალის კერძო საკუთრებაა, თუმცა ნაშენ-მონაგებარი-კი ქმრის ოჯახს ეკუთვნის; სათავნო რომ დაილუპოს, თუნდა შემთხვევითაც, ქმრის ოჯახმა უნდა ააყენოს, ქალის ყოფნა არ შეიძლება, თუ თავისი საკუთრება არა აქვს.

არსებითი ხასიათი ქონებრივის დამოკიდებულებისა ცოლ-ქმართა შორის მდგომარეობს ქონების განცალკევებაში: ცოლსა და ქმარს ერთიერთმანეთის ქონებაზედ ხელი არ მიუწვდებათ, ისინი ერთიერთმანეთის ქონებას ვერ დაისაკუთრებენ, თუმცა კი ზოგიერთა შემთხვევაში ქმარს უფლება აქვს სათავნო დახარჯოს, ისიც იმ პირობით, რომ დახარჯული აუყენოს თავის დიაცსა. ცოლს-კი ქმრის სიცოცხლეში არ შეუძლიან იმის ქონებას შეეხოს, მაგალითად, გაჰყიდოს იმისი საქონელი, იარაღი და სხვა; მხოლოდ დაქვრივებულ დიაცსა აქვს ამის ნება. ერთად-ერთი გარემოება სცვლის კერძო საკუთრების ხასიათს, ამ საკუთრებას საოჯახო საკუთრებად ხდის და ეს გარემოება სიკვდილია: ქმარმა ცოლი თავის ხარჯით უნდა დამარხოს და აგრეთვე ცოლმაც თავისი სათავნო ქმრის დამარხვას უნდა მოახმაროს, როცა ამ უკანასკნელს სამარხი არა რჩება.

42

თუ სადამდინ მიდის ხსენებული ქონებრივი განცალკევება, ჩანს იმით, რომ ქმარს არ შეუძლიან ცოლს აჩუქოს რამე თავის ქონებიდან. ეგრეთ წოდებულის ანდერძით გადაცემა ქონებისა ხომ არ შეიძლება, - ჩვეულებითმა სამართალმა ანდერძი სრულებით არ იცის და მემკვიდრეობა კიდევ იმას თხოულობს, რომ ცოლ-ქმარს ერთი ერთმანეთის ქონების მიღება არ შეუძლიანთ. ერთის სიტყვით, კერძო-საკუთრება მეტად სასტიკად არის განხორციელებული და სათავნო სრულებით ცალკე ქონებაა, რომელსაც საოჯახო ქონებასთან საერთო არა აქვს რა.

სიკვდილის შემდეგ ეს სათავნო ვაჟი-შვილებს რჩება და ისინი იყოფენ თანასწორად; ქალს მარტო დედის ტალავარი ერგება,

სხვა არაფერი. ვინიცობაა, დიაცს არც ვაჭიშვილი დარჩა და არც ქალი, მაშინ სათავენი იმისია, რომელიც დიაცს მოუვლის და დამარხავს. ამ მოვლის და დამარხვის უფლება მხოლოდ ქმრის გვარეულობასა, იმის ნათესაობასა აქვს და სხვას არავის; რასაკვირველია, სათავენიც ქმრის მონათესავეებს რჩება.

როგორც უკვე შევნიშნეთ, სათავენი გარდა ქალს არა ერგება რა მამის ქონებიდან; სამკვიდრებელი, საოჯახო მამული ვაჭი-შვილებისა და ქალს მასზედ ხელი არ მიუწვდება; როგორც ძველი ჩვენი სამართალი (ვახტანგის კანონი), ისე აქაური ჩვეულება უარ-ჰყოფს ქალის მემკვიდრეობას და როცა მამას ვაჭი-შვილები არა ჰყავს, არც ნათესავეები, მაშინ იმის ქონება სოფლისაა; თემს აქ ხელი არა აქვს.

როგორც მკითხველმა იცის, ცოლის გაგდება აქ, ხევსურეთში ადვილი საქმეა, თუმცა არც ამ საქმის ჩადენა შეიძლება უმიზეზოდ. რასაკვირველია, ცოლსაც შეუძლიან ქმარს თავი დაანებოს, მაგრამ ამ გვარი საქციელი კაცისათვის დიდად სამარცხვინო და სათაკილოა; ქალმა თავ-დანებებულს ქმარს პირობა უნდა მისცეს, რომ ის სხვას არ მისთხოვდება, საუკუნოდ უქმროდ დარჩება. ამას „კვეთილში ჩასმას“ ეძახიან და თუ „კვეთილში ჩასმულმა“ გასტეხა პირობა, სიკვდილისაგან ვეღარა იხსნის რა; სხვა ბედი არც იმას მოელის, რომელიც „კვეთილში ჩასმულს“ შეირთავს, – იმასაც სიკვდილის აჩრდილი განუმორებლად თან დასდევს. თუმცა ეს ასეა, მაგრამ ქმარი კი მარტო „სამწუნობროთი“ და „ნამაშვრალით“ ათავეებს საქმეს გაგდებულ ცოლთან.

რა არის მიზეზი ამ გაგდებისა? – მიზეზი სხვადასხვაა: ცოლის ბოზობა, რაიმე ცუდი საქციელი, მაგ., ქურდობა, დასნეულება, გაუმრჯელობა, ხანდახან ლამაზის ქალის მოწონებაც. როგორც ჰხედავთ, თითოეული ამ მიზეზთაგანი, ბოზობის გარდა, მსუბუქი მიზეზია და თუ დასახელებულ მიზეზთა გამო ხევსურს ნება აქვს ცოლს თავი

დაანებოს, ეს მხოლოდ ქალის დაჩაგრულ მდგომარეობით აიხსნება და სხვა არაფრით. ამ დაჩაგრულს მდგომარეობას სანუგეშო ნათელს ჰფენს ერთი მართლაც-და კარგი ჩვეულება: ხევსურეთში ორ-ცოლიანობა იშვიათი საქმეა და ამ იშვიათს საქმეს შესაწყნარებელი საბუთიც უნდა ჰქონდეს.

ხევსური მხოლოდ მაშინ მოიყვანს მეორე ცოლს, როცა პირველი ცოლი ავად-მყოფია, უშვილო და ან თუ მეშვილოსნეა, მარტო ქალები ეძლევა. უშვილო ცოლს, მარტო უშვილობის გამო, ქმრის ოჯახიდან ვერავინ დაითხოვს და თუ ძალად გააგდეს, თექვსმეტი ძროხა უნდა მისცენ. მეორე ცოლის მოყვანა, რაც უნდა იყოს, სათაკილოა პირველის ცოლის ნათესაობისათვის და ამიტომ იმის მამის ოჯახს ქმარმა ხუთი ძროხა ჯარიმად უნდა გადაუხადოს.

ცოლის გაგდება, რასაკვირველია, ქალს სჩაგრავს, მაგრამ ეგრეთ

წოდებული სამწუნობრო დიდს შეღავათს აძლევს ქალის არა-სანატ-რელს მდგომარეობას. „სამწუნობრო“ ჯარიმაა და ეს ჯარიმა კიდევ ადვილად გადასახადი როდია ღარიბის ხევსურისათვის. სამწუნობროდ დადებულია თექვსმეტი ძროხა, ეს კიდევ არაფერი, – საქმე ისაა, რომ სამწუნობროს ზედ ერთვის „ნამაშვრალი“. ეს უკანასკნელიც ჯარიმას მიაგავს, თუმცა კი თავისის ხასიათით ჯარიმისაგან განირჩევა. როცა ცოლს დიდხანს უცხოვრია ქმართან და ქმარი ითხოვს, აგდებს სახლიდამ, მაშინ გაგდებულს ცოლს იმდენი ძროხა უნდა მისცეს, რამდენი წელიწადი მას ქმართან დაუყვია, მხოლოდ პირველი და უკანასკნელი წელიწადი გამოირიცხება. მაგ., თუ ცოლმა რვა წელიწადი იცხოვრა ქმართან, „ნამაშვრალში“ ექვსი ძროხა ერგება. ასეთს გონივრულს ჩვეულებას როგორც „ნამაშვრალის“ დაწესებაა, ეკონომიური სიმართლე მიუძღვის და ეს მით უფრო, რომ ხევსურის ქალი მეტად მშრომელი და გამრჯელი ქალია.

ხალხის უმზაკვრო ლოგიკას ადვილად შეუგნია ქალის ეკონომიური ძალა და „ნამაშვრალის“ დაწესებით ამ ძალისათვის პატივი უცია. „ნამაშვრალი“ ხანგრძლივ ცხოვრებისათვის არის დადებული. ვინცობაა, წლის დამლევს ქმარმა ცოლი დაითხოვა, მაშინ „საუპატიუროს“ იხდის სამ ძროხას, ისიც თუ გაუპატიურებულმა ცოლმა მოითხოვა. ყველა ამას ერთი ჩვეულებაც უნდა დაჟუმატოთ. ხევსურეთში ცოლს ნება აქვს ყოველ წელიწადს ტალავარი (ტანისამოსი) მოიმზადოს. როცა ცოლს აგდებენ, მაშინ, ჩვეულების ძალით, შეუძლიან დანაკლისი ტალავარი შეისრულოს. ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ „სათავენოც“ იმის საკუთრებაა და მაშინ ადვილად მიხვდებით, რომ გაგდებული ცოლი ისეთი უბედური არაა,

44

როგორც წინათ გეგონათ, – გაგდებული დიაცი ადვილად ჰპოულობს სხვა ქმარს და ხშირად უფრო კარგს, ვიდრე პირველი ქმარი იყო.

ვისა რჩება შვილები? – შვილები მამისაა, და სხვათაშორის ამ ჩვეულებით უნდა აიხსნას ის საყურადღებო მოვლენა, რომ ხევსური მამროვანი, დიდი ოსტატია შვილების აღზრდაში, თავისებურად დავარჯიშებული პედაგოგია. პატარაობიდანვე შვილები მამას უფრო ეტრფიან, გარშემო ახვევიან, იმასთან სწვანან. თუ მამის ნებაა, გაგდებულს დიაცს შეუძლიან, მაწოვარა თან წაიყვანოს; საზრდოდ „მაწოვარას“ დადებული აქვს ერთი ძროხა, ან ოთხი ცხვარი. როცა „მაწოვარა“ გაიზრდება, მამასთან მივა და იმასთან სცხოვრობს. არც ის უნდა დავივიწყოთ, რომ ხევსურეთში, როგორც საზოგადოდ საქართველოში, ვაჟიშვილს უფრო დიდი პატივი აქვს, ვიდრე ქალიშვილს, ვაჟიშვილის ყოლა უფრო დიდი ბედნიერებაა. აქ დიდი სირცხვილია, თუ დაქვრივებულს ქალს ობოლი ვაჟიშვილი დარჩა და ის მაინც ხელმეორედ გათხოვდება. გაყრის შემდეგ პატარა ვაჟიშვილს დედ-მამა თავს ვერ დაანებებს; ვინცობაა, ეს პატარა რომელსამე ძმასთან

გავიდა, მაშინ დედ-მამაც იმასთან უნდა გავიდეს, – პატარა ვაჟი-შვილის თავის დანებება არ შეიძლება. ამ ჩვეულების მნიშვნელობას მხოლოდ მაშინ გაიგებთ, როცა გაყრა გეცოდინებათ და აი ეს გაყრაც.

თუმცა საოჯახო ქონება მთელის ოჯახის საკუთრებაა და დედ-მამა ოჯახში უფროსებად ითვლებიან, მაგრამ გ ა ყ რ ი ს დროს, არც მამას და არც დედას არაფერი არ ერგებათ; ქონებას და მამულს ვაჟიშვილები იყოფენ თანასწორად, მხოლოდ უფროსი ძმა „საუფროსოში“ ერთს ძროხას მეტს „აიტანს“, დედ-მამა რიგით შვილებმა უნდა შეინახონ, არჩინონ. მშობლები თითო კვირაობით ან თთველობით, რიგის კვალობაზე, სცხოვრობენ შვილებთან; ჩვეულების ძალით დიდი სირცხვილია, თუ შვილებმა დედ-მამა არ შეინახეს, საზრდოზე უარი უთხრეს. მართალია, ამ ჩვეულებით უარ მყოფელისათვის ჯარიმა არ არის დადებული, მაგრამ ზნეობითი კანონი, რომელიც ჩვეულებას საფუძველად აქვს აღსარებული, უფრო პატივსაღებია ხევსურის შეხედულებით.

ხევსური პირიანი და ზნეობიანი კაცია, ძვირად უღალატებს თავის მოვალეობას, ძნილად უარ-ჰყოფს მამა-პაპეულს ჩვეულებას.

კიდევ ამიტომ ზნეობითი კანონი დედ-მამის შენახვის შესახებ აქ სასტიკად მოქმედობს და კანონის ასასრულებლად ჯარიმაც არ არის საჭირო.

45

როცა ხალხის იურიდიული აზრი დაბლა სდგას, განუვითარებელია, მაშინ სამოქალაქო და სისხლის სამართლის შორის თითქმის განსხვავება არ არის, მაშინ მთელი სამართალი სისხლის სამართალია. ეს მოვლენა საზოგადო მოვლენას შეადგენს.

ჩვენს ძველს სამართალსაც ამ გვარი ხასიათი ეტყობა. ეგრეთ-წოდებული „ძეგლის დება“ მეფე გიორგისა ცხადი დამამტკიცებელი საბუთია ხსენებულის საზოგადო მოვლენისა. „ძეგლის-დება“ თითქმის თვითეულს იურიდიულ მოვლენას სჯის როგორც სისხლის დანაშაულობას, თუნდა მოვლენა სამოქალაქო სამართლის საგანსაც შეეხებოდეს. მეორე საზოგადო ხასიათიც ძველის სამართლისა საყურადღებოა: „ძეგლის-დება“ როდი იცის მრავალგვარი დანაშაულობა, – აქ თითქმის ბაასია სულ მოკვლაზე, გახაიბრებაზე და ჭრილობაზე.

შესანიშნავი კიდევ ისაა, რომ ამაზედაც კი კანონი მოკლედ ლაპარაკობს („ძეგლის-დება“ მუხ. ლბ. - მ.). ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ, როგორც საზოგადოდ ყველა ძველი სამართალი, ისე „ძეგლის-დებაც“ დანაშაულობას გარეგანის მხრით უცქერის. „ძეგლის დების“ შეხედულებით დანაშაულობა კერძო კაცისათვის ზარალია, ხარალთან საზოგადოებას ხელი არა აქვს და თვით ზარალი ჯარიმით უნდა გადაჰხდეს დამნაშავეს. ამგვარი გარეგანი შეხედულობა არის

მიზეზი, რომ სამართალი უარ-ჰყოფს დანაშაულობის შინაგანს ბუნებას, დამნაშავის ბოროტმომქმედს ნებას (преступная воля).

მკითხველს ეცოდინება, რომ ეს ნაკლი სჭირს ყველა ძველს წეს-დებულებას, სჭირს „ძეგლის დებასაც“. ეს უკანასკნელი თუ მძიმედ სჯის რომელსამე დანაშაულობას, მაგ., მოკვლას, იმიტომ კი არა, რომ დანაშაულობაში გამოიხატა დამნაშავის ძლიერი ბოროტ-მომქმედი ნება, არა, – იმიტომ სდევნის სასტიკად დანაშაულობას, რომ დამნაშავის მსხვერპლი თავისის გარეგანის მნიშვნელობით განსაკუთრებული პირია (მაგ., დედ-მამის, ძმის, ხევის-ბერის მოკვლა, მუხ. იე., იზ.) აწინდელი ხევსურული სამართალიც ძველი სამართალია; მას ძველებური ხასიათი და მიმართულება აქვს; კიდევ ამიომ ამ სამართალზედაც ის უნდა ითქვას, რაც ზემოთ ვსთქვით.

პირველად ესა, რომ ხევსურულმა სამართალმა თითქმის არ იცის განსხვავება სამოქალაქო და სისხლის სამართლის შორის, – ყველა დანაშაულობა კერძო ზარალია და ზარალს კიდევ ზედ ჯარიმა მოსდევს; მთლად საზოგადოებას დანაშაულობისა არა ეკითხვის რა. მეორედ, თვით დანაშაულობის სხვადასხვაობა მცირეა. სამართალმა იცის მოკვლა, გახაიბრება, დაჭრილობა (დაკეჭნა) და ძლიერ ნაკლებად იცნობს სხვაგვარ ბოროტ-მომქმედებას. მესამედ, სამართალს

46

ყურადღება მიქცეული აქვს დანაშაულობის გარეგანს მხარეზე და უარ-ჰყოფს ბოროტ-მომქმედს ნებას. თუ რა შორს მიდის ამ ნების უარ-ყოფობა მტკიცდება იმით, რომ ხევსურულ სამართლისათვის სულერთია – შემთხვევით შემოგაკვდა კაცი თუ განზრახ მოჰკალი იგი; კაცი როგორც უნდა შემოგაკვდეს, ზარალი ერთი და იგივეა.

რასაკვირველია, მოკვლა ყველაზედ ძნელი და მძიმე დანაშაულობაა. შურის ძიება, სისხლი მას განუმორებლად თან დასდევს. რადგანაც სამართალი უარ-ჰყოფს დანაშაულობის შინაგანს ბუნებას, ბოროტ-მომქმედს ნებას, ამიტომ კაცის მოკვლა მაშინ უფრო სამძიმოა, როცა მოკლული მკვლელის სოფლელია, იმის თემისაა, ან მკვლელის ნათესავია. სხვა გარემოებას მნიშვნელობა არა აქვს. მაგ., ქალის მოკვლა, თუ ქალი ნათესავი არ არის, 60 ძროხად ღირს, თუნდაც ქალი „ორიანად“ ე. ი. ორსული იყოს. სულ ერთია ეგრეთვე ვაჟკაცს მოჰკლავ, თუ უსუსურ. ბალღსა: ორივე შემთხვევაში 80 ძროხა¹ გადახდება ჯარიმად.

მაგრამ ამ ჯარიმის გარდა დამნაშავეს სხვა გარდასახადიც ეკისრება: მკვლელმა მოკლულის დებს ცხრა ცხვარი უნდა მისცეს; ამდენივე იმის ქალებს და მამიდას, დედის ძმებს, ბიძებს ხუთი ძროხა, ერგებათ. ვინიცობაა, მოკლულს ეს ნათესავები არა ჰყავს, მაშის გარდასახადი იმის ოჯახსა რჩება. ამ გარდასახადის დაწესებულობით უნდა აიხსნას, რომ მოკლულის სისხლის აღება მარტო ნათესავებს შეუძლიანთ და თემი აქ არაფერს შუაშია, მთლად თემი შურისმძიე-

ბელი არაა; ჩანს, რომ სათემო კავშირის გარდა, საოჯახო კავშირსაც, ნათესაობასაც ძალა აქვს კერძო კაცისათვის. ის გარემოება, რომ თემს სისხლი არ ეკითხვის, სხვაფრივაც საყურადღებოა: თემაზე რომ სისხლი გადადიოდეს, მაშინ ერთი თემი მეორეს მოსისხლე მტერი იქნებოდა, მთელი ცხოვრება განუწყვეტელს ომს წარმოადგენდა და შერიგებაც ძნელად მოხერხდებოდა, მაგრამ ასე როდია.

არც თითონ შურისძიება მოქმედობს ისე მკაცრად და სასტიკად, როგორც სხვაგან. აი თუნდა ქისტეთში, რომელიც ხევსურეთს ზედ აკვრია. ქისტეთში, თუ ერთის წლის განმავლობაში ან ცოტა

¹ ვახტანგის სამართალი ძროხას ორ მანათად აფასებს (მუხ. მთ). როგორც ვიცით, გლეხის მოკვლა თორმეტი თუმანი ღირდა. ხევსურის ქალის მოკვლაში 60 ძროხაა დადებული და ვახტანგის ნიხრით რომ ვიანგარიშოთ, თითო ძროხა ორ მანათად, ქალის მოკვლა სწორედ თორმეტი თუმანი ეღირება. მაგრამ საქმე ისაა, რომ აწინდელი ხევსურული სამართალი ძროხას თუმნად ანგარიშობს. აი იმ სამართლის ნიხრი: ძროხა ერთი თუმანი; გუთანში შესაბამელი ხარი ორი ძროხაა; ოთხი დედა ცხვარი ძროხას უდრის; თხა თიკნით ერთი ცხვარია; ჭედილა, ხბო ცხვრად ჩაიგდება; მოზვერი ძროხის ფასისაა.

47

მეტს ხანში შერიგება არ მოხდა, სისხლს სისხლი მოსდევს; ხევსურეთში კი სხვაა, – აქ შეიძლება ოცმა წელიწადმაც გაიაროს და მკვლელს ხელი არავინ ახლოს, მორიგებას უცდიან და დამნაშავეს მხოლოდ რიდი ეჭირვება. ეს მოსაწონი ჩვეულება აქარვებს, ამშვიდებს იმ ვნებათა ღელვას, რომელიც მოკვლას თან მოსდევს.

რაც უნდა იყოს, მაინც აქაც შურის ძიება ჩვეულებაა, სავალდებულო კანონია, რომელსაც ვერავინ უღალატებს. მაგრამ ვინ გამტყუნებს ხევსურს? როგორც ისტორია ამტკიცებს, შურის-ძიებას არც ერთი ხალხი არ ასცდენია, განათლებული ხალხიც-კი. ქართლში მაგ., ჯერ ისევ წარსულს საუკუნეში ნება გქონდა თხოვნა მიგერთმია მეფისათვის – დასტური დამეცი ესადაეს მოკვლავ; მეფეც ბრძანებას აძლევდა – წადი და შენი მოსისხლე მტერი ლუკმა-ლუკმად ასჩეხეო ¹. მაშ ვინ უკიჟინებს ხევსურს შურის-ძიებასა?

ერთი შესანიშნავი მოვლენაც უნდა აღვნიშნოთ. ხევსურულმა სამართალმა ცოლისა და შვილების მოკვლისათვის სისხლი როდი იცის, ამ დანაშაულობისათვის მცირედი გარდასახადია დაწესებული: ქმარმა რომ ცოლი მოკლას და მამამ შვილი, „დედულებს“ ხუთს ძროხას მისცემს და საქმე ამითი გათავდება. ვინც ჩვენი ძველის ოჯახის წყობილობა იცის, იმისათვის ეს მოვლენა ადვილად გასაგებია. ხევსურს თავისი ოჯახი კერძო საკუთრებად მიაჩნია. იგი სრული ბატონია ცოლ-შვილისა. როგორც ვიცით, თვით ქართლშიაც ძველად ასე გახლდათ.

როგორც გაკვრით შევნიშნეთ, შურის-ძიება შერიგებითაც თავდება და ამ შერიგებას კიდევ ბჭენი კისრულობენ. შერიგებისათვის

საჭიროა, რომ დამნაშავე მოკლულის ხატში მივიდეს და თან მიიტანოს ქვაბი, ვერცხლის თასი, საკლავი (ცხვარი, მოზვერი) მიიყვანოს. ხატში ცოდვის შესანდობლად მივლენ და ამ მისვლას „ჯვარში შეჯდომას“ ეძახიან. ქვაბი და თასი ხატს დარჩება მკვდრის მოსახსენებლად; საკლავი კი უნდა შეიჭამოს შერიგების დროს.

ხევსურს ცარიელი საკლავი არაფრად ეპიტნავენა, თუ ლუდი არა აქვს; ამიტომაც ლუდი უეჭველად უნდა გამოჰხადონ; ქერი მკვლელისაა, სვია კი იმ ოჯახისა, რომელსაც მოკლული ეკუთვნოდა.

საყურადღებოა, რომ ლუდი მიუცილებლად მოკლულის ან დაზარალებულის სოფელში უნდა მოამზადონ. შერიგება ბჭეების საქმეა და სისხლი იმათ უნდა გადასწყვიტონ. როცა განაჩენს დაადგენენ, ორთავე მხრის ნათესაობა შეიყრება და იმათ დააღვეინებენ ვერცხლის ნაფხეკს, რომელსაც ჩაპყრიან არაყში, ლუდში ან რძეში.

¹ იხ. ფ უ რ ც ე ლ ა ძ ი ს, Груз. крест. грам. Тифлис 1882, გვ. 13.

თუ ეს ვერცხლის ნაფხეკი არ დაილია, შერიგება ვერა გზით ვერ შეიძლება, ასე რომ თვით „ჯვარში შეჯდომა“ შერიგებას როდი მოასწავებს, – დამნაშავე ხატიდან თავის სახლში უნდა წავიდეს, მოსისხლეებს უნდა გაშორდეს, რომ შულლი არ მოხდეს; „ჯვარში შეჯდომიდან“ დაწყობილი შერიგებამდე შეიძლება დიდმა ხანმა, წელიწადმაც გაიაროს.

მხოლოდ ვერცხლის ნაფხეკი საბოლოოდ სპობს შურის ძიებას, მაგრამ, სამწუხაროდ, არც ეს ვერცხლი უწმენდს გულს მოსისხლეებსა, – შერიგების შემდეგაც დამნაშავეს რიდი და ხათრი მართებს, მასზედ სრულიად გულის გაწმენდა არ შეიძლების. ეს კიდევ არაფერი, საქმე ისაა, რომ შერიგების შემდეგაც დამნაშავე ვალდებულია ყოველ წელიწადს, ხატობას, ან „გუთანი რომ გაემართვის“, საკლავი დაჰკლას დაზარალებულის სახლში, იმის სალოცავში. თუ დამნაშავემ უარი სთქვა ამ ყოველწლიურს ზვარაკზედა, იმას ხელმეორედ გადაემტერებიან – დაკეჭნიან, შეიძლება მოჰკლან კიდევ.

ხალხი თითონაცა ჰგრძნობს, რომ ზვარაკის მუდმივი შეწირვა საზარელი ჩვეულებაა, მაგრამ ვერა გაუწყვია რა: ჩვეულება რჯულთ უმტკიცესიაო.

ჩვეულების სამართალს უფრო ვრცელი ყურადღება მიუქცევია „კ ე ჭ ნ ა ო ბ ი ს ა თ ვ ი ს“ (დაჭრილობა). ასეც უნდა იყოს, რადგანაც კეჭნაობა მუდმივი მოვლენაა და თითქმის არც ერთი ხევსური არ მოიპოვება, რომელსაც სხვა ვინმე არ დაეკეჭნოს, ან თითონ არ დაკეჭნილიყოს. ძნელად შეჭხვდებით ხევსურს, რომ თავ-პირი დასერილი არა ჰქონდეს დაშნით, საცერულით. მუდამ თან განუშორებელი, ძველი რაინდული იარაღი და სამხედრო აღზდა ხელს უწყობს კეჭნაობას.

ბაღლები პატარაობიდანვე გულ-მოდგინედ სწავლობენ ფარის და დაშნის ხმარებას, იწვრთნებიან, ვარჯიშობენ კეჭნაობაში. თვით კეჭნაობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს, მისი ასპარეზი უფრო ფართოა და ვრცელი, მინამ მკვლელობისა. კეჭნაობის სისხლი გვარზედ და თემზედ გადადის, მკვლელობისა კი ახლო ნათესავეებზედ. ხევსურის აზრით, დიდი სირცხვილია, თუ დაკეჭნა უსისხლოდ დარჩა. კიდევ ამიტომ სამართალი კეჭნაობას ვრცლად განმარტებს, კეჭნაობის სისხლი აღნუსხულია, დაკეჭნილის გასასინჯავად ცალკე ექიმია დანიშნული თავისის „ხვეწით“ („ხვეწი“ ფოლადისა ან რკინის პირიანი საფხეკია, სწორედ ის, რასაც ვახტანგის სამართალი „სანახავ რკინას“ უწოდებს, მუხ. მთ.). შესანიშნავი კეჭნაობაში ისაა, რომ მძიმედ, სასიკვდილოდ დაკეჭნა სირცხვილია, – საჭიროა მხოლოდ, რომ მეშუღლე ცოტად დასჭრა, მარტო სისხლი გამოადინო. ხევსურის აზრით, ვაჟკაცს არ შეჰშვენის და არც გულადის რიგია, რომ მეშუღლე მძიმედ დასჭრას; სულ-მდაბალი და მხდალიაო; თავი ვერ შეიმაგრა, მკლავი ვერ დაიმორჩილა, მეშუღლეც იმიტომ „გასწირაო“, მძიმედ დაკეჭნაო.

49

მედ დასჭრას; სულ-მდაბალი და მხდალიაო; თავი ვერ შეიმაგრა, მკლავი ვერ დაიმორჩილა, მეშუღლეც იმიტომ „გასწირაო“, მძიმედ დაკეჭნაო.

ასე სჯის ხევსური და გარწმუნებთ, ამ მსჯელობაში ბევრი სიმართლაც არის. მაგრამ იქნება გეგონოთ, რომ ხევსურს ვაჟკაცობა და სიმამაცე აკლდეს და იმიტომ დაკეჭნასაც თავისებურად უტყუროდეს, არა, – როცა საჭიროება მოითხოვს, ხევსურიც მკლავს მაგრად მოიქნევს, ბასრს „ფრანგულას“ არ უღალატებს; მართალია, ხევსური ისეთი ვაჟკაცი არ არის, როგორც ფშაველი (ფშაველს ხომ გულადობაში და ვაჟ-კაცობაში ვერავინ შეედრება, ვერც სახელ-განთქმული თუმი, როგორც სამხედრო კაცები ამტკიცებენ), მაგრამ არც ამას აკლია მამაცობა. ხევსური ეხლაც სიამაყით იგონებს იმ დროს, როცა იმის მამა-პაპამ დაამარცხა არაგვის ერისთავი ზურაბი:

ზურაბო ¹, აკი გითხარი,
ხევსური კაცი უტია ²,
ქალუნდაურის ³ ფრანგულმა ⁴
ხმალ შუქი გამოუტია.
გამოაქციეს ზურაბი,
საფურცლეს ⁵ ვეღარ უწია.
საფურცლეს დასცეს ხანჯლები,
სულ ნელად ამოუტია.
ზაალი ჩამოვიდოდა,
ჩამოტიროდა ხმითაო,
არ ვინ მეგონა მამრევი
ჩემის ძმის ზურაბისაო.

მამრევი აღმოჩნდნენ. მაგრამ ჩვენ კიდევ ლამის საგანს ავსცდეთ. მოკვლის შემდეგ დაჭრილობას და გაახიზრებას (დასახიზრე-

ბას) პირველი ადგილი უჭირავს. არსებითი. განსხვავება მათ შორის შემდეგია: დაჭრილობა ქერის და პურის მარცვლით უნდა გაიზომოს; გახაიბრება კი არ იზომება. თვითეულს გახაიბრებულს ასოს წინადადეგაჩენილი აქვს ჯარიმა, სისხლის ფასი. ამ წესს ადგა ვახტანგის სამართალი (მუხ. მდ-მთ.); მას აღიარებს ეხლანდელი ხევსურული სამართალიც. მხოლოდ ერთის განსხვავებით – ამ სამართალმა არ იცის

¹ ამ ზურაბს გაულაშქრია მთიელებზედ და მათი დამორჩილება სდომება; მთაში ეხლაც ახსოვს ხალხსა „სულძალდი“ ზურაბი.

² ჯიუტი, შეუპოვარი.

³ სახელია ხევსურისა.

⁴ ერთგვარი ხმალია.

⁵ საფურცლე ადგილია სოფ. მუხრანის ახლო.

50

დაზარალებულის გვარი, ღირსება, რადგანაც ყველანი თანასწორნი არიან სამართლის წინაშე; გარდა ამისა, სისხლის რაოდენობა შეცვლილია. ჯერ დაჭრილობაზედ ვილაპარაკოთ.

საზოგადოდ რომ ითქვას, ჩვენი ძველი სამართალი დიდს ყურადღებას აქცევდა დაჭრილობას. საბუთიც ჰქონდა: არა თუ დაბალს წოდებაში, თვით დიდებულთა და ბრწყინვალეთა შორის ჩხუბი, თავ-პირის მტვრევა, იარაღით დაჭრა იშვიათი საქმე არ იყო. ასე გასინჯეთ „მინისტრებიც“ კი არა თავილობდნენ ერთი-ერთმანერთის ცხვირ-პირის ჩამტვრევას; ამას მაგალითები ამტკიცებენ და შორს რომ არ წავიდეთ, ჯერ ისევ მეფე ერეკლეს დროს, 1793 წ., „მურდარმა“ (სახელმწიფო ბეჭდის შემნახველი) გიორგიმ ჩხუბში ჯოხით თავ-პირი დაამტვრია „ნაზირს“ ბარძიმს¹. თუ ამას ჩადიოდნენ, უპირველესნი მოხელენი, ხევსური რას არ იხამდა!?

ხევსურული სამართალი დაწვრილებით განმარტებს სხვადასხვა გვარ დაჭრილობას, ყურადღებას აქცევს სად, რა ადგილას დაიჭრა კაცი, მძიმედ თუ მსუბუქად; მაგ., ესრეთ წოდებული „საგულე“ (დაჭრილობა სარტყლის ზემოთ, რბილში, აი თუნდა ფერდში) შეიძლება მძიმე დაჭრილობა იყოს, იმიტომ, რომ „საგულე“ საშიში ადგილია. მარცვლით „საგულე“ არ გაიზომება, ექიმმა უნდა გასინჯოს და დაასკვნას – ძნელად არის კაცი დაჭრილი, თუ არა, იარაღის წვერი აქვს ნამგერები, თუ პირით არის დაკრული. რასაც ექიმი იტყვის, იმას სამართალი სჯერდება. „საგულესათვის“ დადებულია 5 – 16 ძროხამდე; ხუთ ძროხაზედ ნაკლები კი არ შეიძლება.

მძიმე დაჭრილობა იწყობა შუბლის სამის ნაოჭის ქვემოთ და მის საკუთრებას მთლად პირისაზე შეადგენს. მხოლოდ ბეწვით დაფარული ადგილი კი უნდა გამოირიცხოს ამ განსაზღვრულის და გამიჯნულის საკუთრებიდგან. პირისახის „მიშველია“ მძიმე დაჭრილობის კუთვნილებაა. თუმცა ხევსური თავის სახეს ბევრს არას დასდევს და ხშირად წელიწადსაც გაიყვანს, რომ პირი არ დაიბანოს, მაგრან რო-

ცა დაჭრილობაზედ მივარდება საქმე, ის პირისახეს მეტად ეკეკლუ-
ცება და თავ-მოწონებით დიდ სისხლს თხოულობს. პირსახის და-
ჭრილობა ქერისა და „წმინდის“ (პური, იფქლი) მარცვლით უნდა გაი-
ზომოს; მარცვალი ერთი დაიდება სიგრძეზედ, მეორე სიგანეზედ; მე-
სამედი ნაწილი გადავარდება და ორ ნაწილში იმდენი ძროხა მიე-
ცემა, რამდენიც მარცვალია (ვახტ. სამ. მარტო ქერის მარცვალს იხ-
სენიებს, მუხ. მთ., ნაზირს ბარძიმსაც ქერის მარცვლებით გაუზომეს
ჭრილობა). თითონ გაზომა ასე უნდა: დაჭრილს ადგილს ძაფს დაა-
ტოლებენ, მერე ამ ძაფით გაზომვენ ქვას ან ქალაღს და ზედ მარ-

¹ იხ. ფურცელადის, Груз. двор. грам., Тифлис 1884, გვ. 28 – 29.

ცვლებს გაამწკრივებენ, ცხვირის დაჭრილობაც მძიმე საქმეა, ისიც
მარცვლებით უნდა გაიზომოს; ბევრჯელ მესამედი ნაწილიც იანგარი-
შება. საყურადღებოა, რომ ტანში დაჭრისათვის ჯარიმა არაა დადე-
ბული; ტანზედ ხევესური დაკეჭნე რამდენიც გნებავს, ოღონც კი ნუ
დააშავებ, – არა გადაგახდება-რა, „საფოთლეს“ მეტი.

„საფოთლე“ ისაა, რომ ექიმი დაჭრილობას ფოთლით სწამლობს,
ფოთოლს ადებს წყლულს. საფოთლეში ერთი ცხვარია დადებული.
„სისხლი“ გაჩენილი არ არის ეგრეთვე იმ შემთხვევისათვის, როცა
შუბლის სამის ნაოჭის ზემოთ თავში დაიჭრებ, ვინმე; მხოლოდ ძვა-
ლი კი არ უნდა გასტყდეს. თავის მსუბუქად დაჭრილობა შერიგებით
თავდება; ამისათვის საჭიროა, რომ დამნაშავე მეშუღლესთან მივი-
დეს და რაიმე საკლავი და სასმელი მიუტანოს.

მაგრამ სულ სხვაა, როცა ძვალი გატყდება, – მაშინ სისხლია და-
წესებული და აი რამდენი: თუ ძვალი ტვინამდე გაიჭრა, დამნა-
შავეს ჯარიმად თექვსმეტი ძროხა გადაჰხდება, თუ დაჭრილობა ტვინს
დაუახლოვდა – რვა ძროხა; როცა ძვალი ცოტად გატყდება, მაშინ
საზღაურად ხუთს ძროხას აძლევენ, შეიძლება სამი ძროხაც. თავის
დაჭრილობა „ხვეწით“ უნდა გაიზომოს და ხვეწის ხმარება ხომ
ექიმის საქმეა. თვით ექიმი გამოცდილი კაცია და მარჯვედ ხმარობს
თავის „ხვეწს“.

გახაიბრება, დასახიჩრება დიდს დანაშაულობას შეადგენს და
ამიტომ სამართალსაც ჯეროვანი ყურადღება მიუქცევია ამ დანაშაუ-
ლობისათვის. გახაიბრებაც პირის-სახიდამ უნდა დავიწყოთ.

ცხვირის მოჭრა დიდი დანაშაულობაა და ოც-და-ათ ძროხად ღირს.
ცხვირს თვალეები მოსდევს; მარცხენა თვალის გამოთხრა ცხვირის
მოჭრას უდრის, მარჯვენა კი ხუთის ძროხით მეტია, რადგანაც „სა-
თოფე თვალია“ და თოფი ხომ ხევესურის რკინის ძმაა. ყურის დაჭ-
რაში ჯარიმად ხუთი ძროხაა, სულ ერთია მარჯვენა ყური იქნება, თუ
მარცხენა, „ბედენა არაა“ (დაყრუება, ენის მოჭრა არ იციან და
ამაზედ არცა-რას სამართალი ამბობს).

ორივე თვალის, ფეხის და ხელის სრულიად დასახიჩრება მოკვლას უდრის და სრული სისხლია დადებული, ასე რომ, მაგ., ორივე ხელის მოჭრა და კაცის მოკვლა ერთი და იგივეა. ამ შემთხვევაში ხევსურული სამართალი უმეტესად იმეორებს ვახტანგის სამართლის დაწესებულებას (მუხ. მდ.). თუ კაცი დაჭრილობისაგან დაკოჭლდა, 30 – 35 ძროხა ერგება ხაიბრობისა-გვარად, ხელის დაშვებისათვის დადებულია 16 – 20 ძროხა. ამ შემთხვევაში მარჯვენა ასოს უფრო მეტი ეძლევა, ვიდრე მარცხენას ორი-სამის ძროხით. არც ხელის თითებია დავიწყებული და აი ამ თითების ფასად: ცერის მო-

52

ჭრაში ჯარიმად 5 ძროხაა, სალოკი თითი 4 ძროხად ჰღირს, „შუალა“, შუა – 3, იმის მეზობელი, არა-თითი – 2 და „ნეკურა“, ნეკი ერთ ძროხად ფასულობს.

სამართალს ფეხის თითები კი სრულიად დაუჩაგრავს. ამ თითებს ჯარიმა არ ეძლევათ. რადა, როცა ფეხმაგარის ხევსურისათვის ფეხის თითები საჭიროა და ვახტანგის სამართალიც (მუხ. მგ.) პატივსაცემს მათ?! საბრალო ფეხის თითების უფასოდ დატოვება მით უფრო დიდი შეცდომაა, რომ ფეხს და მუხლს საკმაოდ „სისხლი“ აქვთ გაჩენილი: მუხლის დაჭრა და გახაიბრება 30 – 35 ძროხად ჰღირს, მუხლის თავის – ერთის ხელის დადების ზემოთ დაკეჭნა 5 ძროხაა.

დასასრულ შევნიშნავთ, რომ სამართალი თითქმის ერთ-ნაირად სჯის კაცისა და ქალის დაჭრას, გახაიბრებას; ქალისათვის, ზოგიერთ შემთხვევაში, ცოტა მეტი ჯარიმაა დადებული. ცოლის გახაიბრებაც სისხლს თხოულობს, თუ ცოლი ქრმის სახლში არა სცხოვრობს, თუ მამასთან, ძმასთან ან ახლო ნათესავთან არის შეხიზნული.

როცა ან თემისა, ან კერძო კაცის უფლებას ვინმე დაარღვევს, მაშინ უფლებას აღდგენა უნდა. დარღვეულის და უარყოფილის უფლების აღდგენა სამართლის წარმოებას შეადგენს და ამ წარმოებას ხევსურეთში ბჭობას ეძახიან. ბჭობა სახალხო მართლმსაჯულებაა, ზალხის ზნე-ჩვეულებათაზე აღმოცენილი და მასზე დადგინებული. აქ არის მიზეზი, რომ ეხლაც ხევსური თითქმის ყველა დავას და საჩივარს, მძიმე სასისხლო დანაშაულებასაც კი ბჭობით ათავენ და იშვიათად მიმართავენ ხოლმე მთავრობის სასამართლოს. თვით ბჭობის ხასიათი და თვისება ხელს უწყობს ამ გარემოებას.

პირველად ესა, რომ ბჭე მოჩივარისა და მოპასუხის დაახლოებული კაცია და მათი სადავო საქმე შინაურულად იცის; მეორედ, ბჭობის პირველი საგანი მშვიდობით მორიგებაა. თუ არ დავივიწყებთ, რომ ხევსურეთში ეხლაც შურის-ძიება რჯულთ უმტკიცესია და მეტადრე მძიმე დანაშაულებას თან მოსდევს ვნებათა ღელვა, მაშინ ადვილად მიხვდებით, – თუ რისათვის ასე მტკიცედ და თავგამოდებით უყვარს ხევსურს ბჭობა, ეს თავისი საკუთარი მომრიგებელი სამართალი. ხევსურის ჰაზრით, მართლ-მსაჯულება უზენაესი ძა-

ლაა და ბჭე კიდევ ღვთიურის მადლით აღსავსეა, რჩეული კაცია.

ამისათვის ბჭე მიუცილებლად „ჭკვათა-ყოფელი“ უნდა იყოს, სამართლის და ხალხის ჩვეულებათა მცოდნე. ბჭე ისეთივე მოსამართლეა, როგორსაც დიდებული სჯულთ-მდებელი გვიხატავს: «დიდად მჩხრეკელი, მიმხვედრი და გამომეძიებელი, გონება აუჩქარებელი, დაწყნარებული, გამგონე, საჩივრის ყურის მიმგდები, გამსინჯავი და სხვასაც მკითხველი... მოწმის მოძებარი».

53

(ვახტ. სამ., მუხ. გ.). თვითეულს თემში მოიპოვებიან ამ ნაირნი კაცნი და ბჭეებადაც იმათ ირჩევს ხალხი. ერთს თემს შეუძლიან მეორე თემიდან ბჭენი მოიწვიოს.

მაგრამ არც მოჩივარს და არც მოპასუხეს ნება არა აქვს პირდაპირ თითონ ამოირჩიოს ბჭენი, – ბჭეებს ირჩევენ ეგრეთ წოდებულნი „შუამავალნი“ («შუამავლობა»). შუამავალის საქმეა და ვალია ბჭობის გამართვა.

მოდვენი ბჭეებს თითონ ვერ აირჩევენ; ეს სირცხვილია, – მხდალნი არიანო, იტყვის ხალხი. შუამავალი ორიც შეიძლება. მათ მომტრეთათვის გული უნდა შესტკივოდეთ. რადგანაც შუამავალს ბჭობაში დიდი მნიშვნელობა აქვს (ბჭენი სამართლის წარმოების დროს შუამავლებს უფრო ეკითხებიან, ყურს უგდებენ, თქვენ უფრო სწორედ იცით სადავო საქმის გარემოებაო, – პირი გაქვთ ნაკითხი, იცით, როგორ მორიდდებიანო). ამიტომ შუამავალიც ღირსეული კაცი უნდა იყოს და ამასთანავე ნათესაობა არ უნდა ჰქონდეს მოჩივართან და მოპასუხესთან: ნათესავი-შუამავალი, შეიძლება, მიდგომით მოიქცეს, შებილწოს სიწმინდე საბჭო. სამართლისა და ამისათვისაც ამ გვარი შუამავალი განდევნილია სამართლის წარმოებაში.

ზოგ შემთხვევაში ისევე უნდა ითქვას თითონ ბჭეზედაც, არც ბჭე შეიძლება ნათესავი იყოს რომელისამე მხარესი, თუმცა ორივე მხარეს შეუძლიან ნათესავ ბჭესაც მიენდოს, თუ ბჭე პირმართალი კაცია. შუამავლობა წინ უძღვის ბჭობას და თუმცა თითონ არა ბჭობს, მაგრამ საქმის გადაწყვეტაზედ-კი დიდი გავლენა აქვს. თუ შუამავალი ერთი ან ორი უნდა იყოს, ბჭეების რიცხვი, მათი რაოდენობა საქმის თვისებაზედ არის დამოკიდებული: თუ მძიმე საქმეა, ბჭეებიც ბლომად უნდა იყვნენ (ათ კაციდან თხუთმეტამდე). როცა მსუბუქი საქმე ირჩევა, მაგალითებრ, მცირედი ქურდობა, ვალის გადახდა, დიაცის სახელის შებღალვა და სხვ., მაშინ საკმაოა სამიდან ექვსამდე ბჭე. შუამავლებმა უნდა გადასწყვიტონ, რამდენი ბჭეც არის საჭირო, საქმის სიმძიმე თუ სიმსუბუქე რაოდენს ბჭეს თხოულობს: მასადაამე, შუამავალიც მცოდნე უნდა იყოს ხალხის ჩვეულებითის სამართლისა, უნდა ესმოდეს თვითეულის საქმის თვისება.

ეს ხომ ასეა, მაგრამ საყურადღებო ისაა, რომ საქმის თვისებაზედ არის დამოკიდებული ბჭეების რიცხვი: ხალხს შეუგნია, რომ

მძიმე საქმის გადაწყვეტა (კაცის კვლა, გახეიბრება, მამულის დავა და სხვ.) დიდს ჯაფასა და გასინჯვას თხოულობს; ორიოდ კაცი, თუმცა „ჭკვათა-მყოფელიც“ იყოს, ვერ შესწვდება რთულის საქმის გაჩხრეკას; მაგალითებრ, ეხლაც ორ თემს შორის ხანდახან შუღლი ასტყდება ხოლმე. შუღლში ასობით და ორასობით ურევია მოჩხუ-

54

ბარნი. მათი გასამართლება ადვილი როდია, ბევრს ბჭეებს თხოულობს. თუმცა შუამავალნი ნიშნენ ყველა საქმისათვის ბჭეების რიცხვს, მაგრამ მოჩივარს და მოპასუხეს ნება აქვთ ეს რიცხვი შეამცირონ, ბჭენი ცოტა ინდომონ, – ბევრი ხარჯი მოგვივა, ცოტანიც ჰკმარანო. საქმე იმაშია, რომ ბჭეებს და შუამავლებს ორივე მხარე კარგად უნდა გაუმასპინძლდეს; ჩვეულების ძალით, რაც კარგად გაუმასპინძლდება, უფრო დიდი სახელია, პატივ-სადები საქციელია: პურადნი არიანო და პურადობა ხომ ძველადგან აქამდე ჩვენში საქებარი საქმეა.

გარდა ამ ხარჯისა, სასისხლო საქმეში თვითეულს ბჭეს საბჭო გადასახადი უნდა მიეცეს; მდიდარის კაცისაგან ძროხაზედ ოთხი აბაზი, ცხვარზედ ერთი აბაზი; როცა მომტერენი ღარიბნი არიან, ბჭენი ან სულ არაფერს გამოართმევენ, ან გამოართმევენ მცირედს ფასს. ამ გარდასახადში შუამავლებსაც წილი აქვთ. შეიძლება მძიმე საქმე მეტად ძვირად ღირდეს. მაგალითებრ, კაცის მოკვლა ოთხმოცი ძროხა ღირს და ძროხაზედ ოთხი აბაზი დიდს ფულს შეადგენს ხევსურისათვის. კიდევ ამიტომ მოდავეთ შეუძლიანთ, საქმის თვისებისა მიუხედევლად, ცოტა ბჭეები ინდომონ. საბჭო გარდასახადი ჩვენს ძველს დაწესებულებას შეადგენს. საქართველოში, როგორც ყველგან უსასყიდლოდ განსამართლება არ შეიძლებოდა. სახელმწიფოს შემოსავლის ერთს უმთავრესს წყაროს სამოსამართლო გარდასახადი შეადგენდა. ამ გადასახადის სიბევრე თუ სიცოტავე ადგილობრივ ჩვეულებაზედ და ხალხის შეძლებაზედ იყო დამოკიდებული. სასამართლოს მოხელეების ჯამაგირსაც უფრო ეს გარდასახადი შეადგენდა (იხილეთ: „დასტურლამალა მეფის ვახტანგ მეექვსისა“ და ბეჭდილი პ. უ მ ი კ ა შ ვ ი ლ ი ს რედაქტორობით, ტფილისი 1886, გვ. 56 – 58). და თუ სახელოვანს სოლომონ მსაჯულს რვა თუმანი ჯამაგირი ჰქონდა, ეს იმიტომ, რომ შესავალი ბევრი ერგებოდა.

ხევსურულს ბჭესაც წინადავე გადაჭრილი და დაწესებული გარდასახადი ერგება. მაგრამ განსხვავება ისაა, რომ ხევსურს შეუძლიან თავიდან აიცილოს ბევრი ხარჯი: საჭიროა მხოლოდ ბჭეთა რიცხვის შემცირება. გარდასახადი სრულებითაც არ უშლის საქმის სწორედ გადაწყვეტას; არც კარგად დახვედრას და პურადობას შეუძლიან სამართლის სასწორის გამრუდება. აი რადა.

ბჭობის დედა-აზრი და საგანი უანგარო და პირუთვნელი საქმის გადაწყვეტაა. ეს პირუთვნელობა, მიუდგომელობა ხალხს ისე ღრმა-

და აქვს ჩანერგილი, რომ საბჭო ადგილისათვისაც-კი სიმბოლური მნიშვნელობა მიუცია: ბჭობა მიუცილებლად შუა-ადგილას უნდა გაი-

მართოს; როცა მომტრენი სხვა-და-სხვა სოფლისანი არიან, საბჭო ადგილი ამ ორს სოფელს შუა უნდა იყოს. ერთ სოფლისანებს-კი ხატ-ში გაასამართლებენ.

თვით სოფელში და სოფლის ახლო ბჭობა არ შეიძლება, – მომტრენი ერთი-ერთმანერთის სოფელში ვერ მივლენ, ხელ-ახლად სისხლის ჩამოვარდნისა ეშინიანთ.

რადგანაც შუა-ალაგია საჭირო, ამიტომ ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ ბჭენი სამჯავროს გამართავენ ჭალაში, წყლის პირად, გორასა ან მთის წვეროზედ. მშვენიერი და სულის დამატკბობელი სანახავია მაშინ ხევსურული ბჭობა.

ბჭობა უფრო ღამით მოხდება ხოლმე; პირველად იმიტომ, რომ ბჭენი დღისით ძლივას შეიკრიბებიან; მეორედ – მომტრეთა ერთმანერთის აცდენა ღამე უფრო შეიძლება. ბჭობა, უეჭველად, მსწრაფლად უნდა გათავდეს და რაც უნდა მძიმე და რთული საქმე იყოს, ბჭობა ორ-სამ დღეზედ მეტს არ გასტანს. საბჭო მართლიერებისათვის საჭიროა წესიერება, მართებულად ყოფნა; ამიტომაც ყველა ამას ჯეროვანი ყურადღება აქვს მიქცეული; ბჭენი სცდილობენ, რომ ხალხი რიდით და მოწიწებით ექცეოდეს თავის სამართალს, რაიმე წინდაუხედავის მოქმედობით არ შებილწოს მამა-პაპეული რჯული.

როგორც ბჭობა გაიმართება, მაშინვე წილს ჰყრიან ბჭენი და რომელ მხარესაც, მოჩივარს თუ მოპასუხეს, წილი ერგება, პირველად ის ილაპარაკებს, – ლაპარაკი წილით არის. როცა ერთი მხარე გაათავებს ლაპარაკს, იმას დაითხოვენ და თითონ ბჭენი გააცილებენ, – მომტრე არ შეხვდეს და ახლად შუღლი არ ასტყდესო. მერე, მეორე მხარე ილაპარაკებს.

ხევსურს საზოგადოდ ბევრი ლაპარაკი უყვარს, მჭევრ-მეტყველებას დიდად აფასებს, ბავშვებს პატარაობიდანვე კარგს სიტყვა-პასუხს ასწავლის; შედარებით რომ ითქვას, საქართველოს არც ერთს კუთხეში არ მისდევენ ისე გულ-მოდგინედ მჭევრ-მეტყველებას, როგორც აქ, ხევსურეთში, სადაც ჩვენი ძველებური მდიდარი სიტყვიერება აქამომდე ხელ-უხლებლად დარჩენილია და შენახული. ამიტომაც ბჭობის დროს წილით და არა რიგით ლაპარაკი ხალხის ხასიათზედ ზედგამოჭრილი ჩვეულებაა.

რადგანაც მომტრეთა ცალკ-ცალკე ეკითხვის, ამიტომ ეგრეთ წოდებული დაპირდაპირება სრულებით არ იცის საბჭო სამართალმა, თუმცა ეს დაპირდაპირება ბევრს შემთხვევაში მიუცილებელს საჭიროებას შეადგენს. როცა ერთი მხარე ლაპარაკს გაათავებს, რაც სათქმელი აქვს ყველაფერს იტყვის და საბუთს წარმოადგენს, მაშინ ბჭენი მოპირდაპირეს მოიწვევენ და იმას თქმულსა და გაგონილს,

წარმოდგენილს საბუთს დაწვრილებით და უმეტეს-ნაკლებოდ გარდასცემენ. ეხლა მოპირდაპირეს რიგია: დაიწყებს ლაპარაკს, საქმის გარემოების ახსნას, მოწინააღმდეგის საბუთის დარღვევას. მეორედ ლაპარაკი, პასუხის პასუხი სწამს საბჭო სამართალს და კარგიც არის, რადგანაც ამას ბევრჯელ თვით სადავო საქმის თვისება თხოულობს.

საბჭო სამართალი სიტყვიერი სამართალია და საბუთის წერილს არ თხოულობს, თუმცა კი არ უარჰყოფს წერილობითს საბუთს. მოწმის ჩვენება, ფიცი, „ცოდვის მოკიდება“ – აი საბუთები ამ სამართლისა. ჩვენც თვითთელი ამ საბუთთაგანი უნდა განვიხილოთ.

რასაკვირველია, საქმის გადასაწყვეტად მოწამე საქიროა ზოგიერთა საქმეში (ქურდობა, ფულის სესხი), მეტადრე როცა თითონ საქმე საექვოა. ასე ამბობს ჩვენი ძველი სამართალი (ვახტ. სამ., მუხ. სიბ.); ამას თხოულობს ხევსურული ბჭობაც. მაგრამ საბჭო სამართალი ყველა მოწამეს როდი ენდობა, ყველას ერთ ნაირად როდი უყურებს. მოგეხსენებათ, რომ ძველადაც ასე იქცეოდა ჩვენი სამართალი, თხოულობდა, რომ «მოწამეს ღვთისა ეშინოდეს, სული იცოდეს, ჭკუა ჰქონდეს... სიმართლის ხმა ჰქონდეს დავარდნილი და კაცისაგან სანდო”იყოს» (მუხ. იგ.).

ეხლაც ამ გზას მისდევს ბჭობა. როცა საექვო საქმეა და მარტო ერთი მოდავე მხარე, მოჩივარი თუ მოპასუხე, დანიშნავს მოწმებს, მაშინ ბჭებმა უნდა შეიტყონ და დარწმუნდნენ – ღირსნი არიან მოწმობისა დასახელებულნი პირნი, თუ არა; ვინიცობაა შეატყეს „შემწეობა“; მიდგომა, მოწმებს არა ჰკითხვენ, მათ არაფერს დაუჯერებენ. ეს მაშინ, როცა მარტო ერთი მხარე ასახელებს მოწმებს, მაგრამ თუ ორივე მხარემ მოწმები დანიშნა, მათი კითხვა მიუცილებლად საქიროა, თუმცა მაშინაც ბჭენი სასტიკს ყურადღებას აქცევენ თვითთელის მოწმის ზნეობრივს თვისებას და ამ თვისების მიხედვით აფასებენ მის ჩვენებას. კიდევ ამიტომ ყველა მოწმის ჩვენებას ერთი და იგივე მნიშვნელობა როდი აქვს: ყველა მოწამე ერთნაირი არ არისო.

თვითთელს მოწამეს რიგით უნდა ეკითხოს და არა წილით. მათი დაპირდაპირება შეიძლება და სამართალიც ამას თხოულობს. რაკი ყველა მოწამე ერთი და იგივე არაა, ამიტომ ყველას ფიცის ქვეშ არ ეკითხება: „ფიცი დაედების“ მხოლოდ ისეთს მოწამეს, რომლის ჩვენებას საქმის გადაწყვეტაზედ დიდი გავლენა აქვს, რომელიც დაჭემ-მარიტებით ამბობს, საქმე სწორედ ასე იყოვო. ეს თავი მოწამეა, სინამდვილის მნახველი და მაღიარებელი. კაცის კვლაზედ და დაკე-ქნაზედ მოწამე არ არის საქირო, რადგანაც დამნაშავე ხევსური უარს არ იტყვის ამ ნაირს დანაშაულობაზედ და ეს უარი არც გაგონილა.

მოგეხსენებათ, რომ ჩვენის სამართლის შეხედულობით, ფიცი მძიმე და ძნელად საკისრებელი საქმე იყო. თვით სჯულთ-მდებელი ასე ბძანებდა, – «ყოველი მოსამართლე ფიცის მოხდენას ეკრძალოს და სხვა რიგად მოჩივრის გარიგებას ეცადოს» (მუხ. ი.). ეხლაც ხევსურეთში მოწმისთვის ფიცი ადვილად ხელ-მოსაკიდი მოვალეობა როდია: ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ მოწამე შულლსაც უწევს მოდავეს – დამაფიცეო, „ხატს შემაცოდეო“.

წინათ ხომ, როგორც ვიცით, მოწამე ხუთს ძროხას გაიტანდა და არ დაიფიცებდა კი. მაგრამ ეხლა, როცა ბჭენი დაადგენენ, ფიცს მოწამე თავიდან ვეღარ აიშორებს. რასაკვირველია, ფიცის გამო ბჭობა უნდა გადაიდოს, ფიცის მიღებისათვის ცალკე ვადა უნდა დაინიშნოს; ეს ვადა ორს თთვეზედ მეტს ვერ გასტანს. თუ რაიმე დამაბრკოლებელი მიზეზი არ აღმოჩნდა (მოწმის ავადობა, შორს სადმე წასვლა). საყურადღებოა, რომ დაფიცებაზედ არც ბჭეები და არც მოფიცარის დამნიშვნელი არ ესწრებიან; მოწმის დაფიცებას ესწრობა მხოლოდ ეგრეთ წოდებული „ფიცის მაყურებელი“, რომელიც ნათესავი უნდა იყოს მოწინააღმდეგე მხარესი, მაგალითად, მოჩივრის მოწმის ფიცის მაყურებელი მოპასუხის ნათესავია და სხვა ვინმე არ შეიძლება. თუ მოჩივარი ან მოპასუხე მოწმის ფიცს არ ესწრობა, ეს იმიტომ რომ, როგორც შევნიშნეთ, დაფიცება დიდი ტვირთია და შეიძლება უსიამოვნება მოუხდეთ მოწამეს და იმის დამნიშვნელს.

მიუცილებლად დაფიცება ხატში უნდა მოხდეს, თითონ მოწმის ხატში, თუ არა და, მოწმის დამნიშვნელის სალოცავში. ფიცის მაყურებელი მივა და თითონ გადასცემს მოდავეს, რითაც გათავდა დაფიცება. საკვირველია, რომ ჩვეულებითი სამართალი ისეთს დიდს მნიშვნელობას აძლევს ფიცს, რომ მარტო ფიცის მაყურებელსაც არ სჯერდება, – ამ უკანასკნელმა სხვა მაყურებელი უნდა დაისწროს („დამსწრე მაყურებელი“) და იმასთან გადასცეს ფიცი, რომელსაც ესწრობა თვით დამსწრე მაყურებელიც. აზრი ამ დამსწრე მაყურებლობისა ცხადია, თუ კი არ დავივიწყებთ, რომ ფიცის მაყურებელი ნათესავია ერთ-ერთის მოდავესი.

გარდა ამისა, ფიცი საბოლოოდ სწყვეტავს სადავო საქმეს; იგი ფიცი ყოვლადძლიერი და სიტყვაშეუბრუნებელი საბუთია; თვით განაჩენი, გადაწყვეტილობა მასზედ არის დაფუძნებული; რომელსაც „ფიცი დაედების“ და დაიფიცებს, ის მოდავე მხარე იგებს საქმეს. აი რისათვის საბჭო სამართალი ასეთს სასტიკს ყურადღებას აქცევს ფიცს.

თავისებურია დაფიცება, როცა დავა მამულზედ არის. მამულის დავაც ბჭეების საქმეა. ვახტანგის სამართალი იხსენიებს სადავო მა-

ან საწისქვილო, ან საბაღე» და ამისდა გვარად «მოფიცარნი შეაგ-
დონ»; დიდს მამულს ბევრი მოფიცარი უნდა, პატარას ცოტა (მუხ.
იბ.) ხევსურული სამართალიც სწორედ ამ გზას ადგია: პატარა მა-
მულს ერთი მოწამეც ეყოფა; სჯულთ-მდებელიც ასე ჰფიქრობდა. შეი-
ძლება საბჭო სამართალმა სრულებითაც არ ჰკითხოს მოწამეს ფიცის
ქვეშ, თუ კი მამული მეტად მცირეა. ამ შემთხვევაში ფიცის მა-
გივრად „ცოდვის მოკიდება“ საჭირო (ეს „ცოდვის მოკიდება“
ვახტ. სამ. მოხსენებულისა, მუხ. იდ.)

„ცოდვის მოკიდებას“ მოპირისპირეც დაადებს მოჩივარს, ბჭე-
ნიცა; თითონ მოჩივარსაც შეუძლიან „ცოდვა მოიკიდოს“, აქ დავა
იაფი ფასისაა და თავისუფლებაც დიდია. ვახტანგის სამართლის
„ცოდვის მოკიდების“ ფორმა სხვა იყო: მოპასუხემ შემწამებელი
კაცი ზურგს აიკიდოს და ასრე უნდა თქვას: «შენიმც ცოდვა მეორედ
მოსვლას მეცა მაქვს და შენდა ნაცვლადცა მე განვიკითხები, თუ მე
ეგ მექნას» (მუხ. იდ.), საბჭო სამართალმა კი ზურგს აკიდება არ
იცის, მის ნაცვლად მიწის კისერზედ დაყრა სწამს. როცა მოდავე
დაბეჯითებით ამბობს, რომ მამული ნამდვილად ჩემიაო, მაშინ სადა-
ვო მამულიდამ ერთს მუჭა მიწას აიღებს, ბჭეების წინ კისერზედ
დაიყრის და იტყვის ხმა მალა: „დედა-მიწის ცოდვა მქონდეს, თუ
ტყუილი ვსთქვა; ეს მიწა ჩემია“, – ამის შემდეგ მიწაც იმის საკუთ-
რება ხდება.

„ცოდვის მოკიდება“ კვლის და მიჯნის დავაზედაც შეიძლება.
ვახტანგის სამართალი კი უძრავის მამულის შესახებ „ცოდვის მოკი-
დებას“ არ იხსენიებს, – «სულზედ შევარდნა ძროხაზედაც დაეჯერე-
ბოდეს», როცა საქმე ერთის მარჩილის ღირებულება (სამი აბაზი), «ან
ცოტად უფროსი ან უმცროსი საქმე უნდა იყოს» (მუხ.იდ.). მამულ-
ზედ არაფერია ნათქვამი; იგივე სამართალი სადავო მიჯნისა და სამ-
ზღვრის თაობაზედ მარტო ფიცს თხოულობს, – «ხატი ხელთ ეჭირ-
ვის» (მუხ. ია.); საბჭო სამართალი კი მამულის დავასაც „ცოდვის
მოკიდებით“ სწყვეტს.

ხალხის შეხედულობით, „ცოდვის მოკიდება“ საძნელო საქმეა
და ამისათვის ხევსური, თუ დარწმუნებული არ არის თავის სიმარ-
თლეზედ, ძვირად იკისრებს ცოდვა მოიკიდოს. ეს „ცოდვის მოკი-
დება“ მცირე მამულზედ შეიძლება, – სადავო მამული საფიცრად არა
ღირსო. როცა სადავო მამული დიდია, მაშინ უმოწმოდ დავის გადა-
წყვეტა არ შეიძლება. როგორც ძველი სამართალი (მუხ. იბ.) ავა-
ლებდა მოსამართლეს სადავო მამულის ცნობას, ისე საბჭო სამართა-
ლი ბჭეებს ვალად სდებს სამამულო დავის შეგნებას და თვით მამუ-

ლის მდებარეობის და სხვა გარემოების ცოდნას. ასეც თუნდა იყოს,
„რადგანაც მამული დიდი რამეა კაცისათვის. ხევსურს ეს კარგად ეს-
მის და ამიტომაც მამულის თაობაზედ დაფიცებას დიდის გამოჩენით

და ამბავით იხდის.

როცა ბჭეებისაგან მოდავეს ფიცი დაედება, თუ მამული დიდია, ფიცი უეჭველად დროშით უნდა მოხდეს; დროშით დაფიცება სხვა საქმეზედ არ შეიძლება, თუნდა მძიმე დანაშაულობაც იყოს. ამ დროშით დაფიცებას მომზადება უნდა. ჯერ ერთი ესა, რომ მოფიცარი უნდა გაიწმინდოს; სარტყელი და ტალავარი გაიხადოს, დილით უწყრო წყალში უნდა სამჯერ გაიბანოს; შეიძლება ხუცს აიზმაც გადაახდევინოს; როცა დაფიცება დაიწყება, მოფიცარმა პერანგისა და შარვლის ამარა, საკინძგახსნილმა და ფეხშიშველმა დროშა ხელში უნდა დაიჭიროს და ისე შემოუაროს მამულს გარშემო.

დაფიცებას უეჭველად ბჭენი, შუამავალნი და მოწმეები ესწრობიან. მოფიცარს გვერდით „ხელის მამკიდე“ უნდა ედგას. „ხელის მამკიდე“ მოფიცარის ახლო ნათესავია; ისიც უნდა გაიბანოს, როგორც თვით მოდავე, გვერდით მოუდგეს და მოდავის სიტყვა დააქემშარიტოს, – მართალიაო, თუ არა, მრისხავდეს დროშა და ხატიო.

დიდს საქმეში „ხელის მამკიდე“ ორზედ მეტი არ შეიძლება. დროშით დაფიცების წინად მოწმეებმა უნდა დაიფიცონ, მაგრამ, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, ყველა მოწამეს არ დააფიცებენ, ფიცი დაედება იმ მოწამეს, რომლის ჩვენებას საქმის გადაწყვეტაზედ დიდი გავლენა აქვს. შემდეგ ფიცისა, მამული დამფიცებელს მოდავეს დარჩება. ბჭენი თავიანთ ხელით მიჯნებს ჩაპყრიან, სამნებს დასმენ.

ხატში დაფიცება სულ სხვაა. ეს დაფიცება ყველა დიდ დანაშაულობაზედ შეიძლება და მიუცილებლად ხატობას უნდა მოხდეს. ხუცი ჯერ საკლავს დაუკლავს ხატს („სამაფიცრო საკლავი“) და მერე იხუცებს. განბანა და განწმენდა აქაც საჭიროა. მოფიცარი ხატზედ ხელს დაადებს და იტყვის: ამის მადლი მრისხავდეს, თუ ვსტყუვოდეო. მოფიცარს მხოლოდ ერთი „ხელის მამკიდე“ უდგია გვერდით; ხუცის გარდა ხატში ფიცის დროს არავინ არის, ბჭენიც ვერ დაესწრობიან. ხუცმა ფიცი რომ არ გაიგონოს, ყურებში თითებს დაიცობს.

არც მამულის დავა უჯდება ხევსურს იაფად. ჯერ ერთი ესა, რომ მოჩივარმა და მოპასუხემ ცხრა-ცხრა ცხვარი უნდა მისცეს თითო ბჭეს (ცხვარი ექვსი აბაზია), როცა დიდს მამულზედ არის დავა; თითო მოწამესაც „ფეხის ქალამანი“ ერგება, დღეში აბაზი. როცა სადავო მამული პატარაა, ბჭეს „საშუოდ“ ერთი ცხვარი მიეცემა, მოწმეებს-კი არაფერი. მოფიცარს მოწამეს ფიცში სამი ცხვარი

60

მიაქვს („სამაფიცრო“); „ხელის მამკიდესაცა“ ამოდენი. დაუმატეთ ამას ისიც, რომ მოდავენი ბჭეებს და სამოსამართლო ამაღას კარგად უნდა გაუმასპინძლდნენ და მაშინ დაინახავთ ხარჯის რაოდენობას... ნუ დაივიწყებთ, რომ, თუ მოდავე ფიცზედ შეაგდეს, იმასაც „სამაფიცროში“ სამი ცხვარი ეკუთვნის. გამტყუნებულმა მხარემ გამართ-

ლებულს მთელი ხარჯი და ზარალი უნდა აუყენოს, მისცეს. ზარალის დამტკიცება გამართლებულის მოდავეს საქმეა. ბჭენი და შუამავლები აფასებენ მხოლოდ ავეჯეულობის ღირებულობას (რვალი, თოფ-იარაღი და სხვ.), რომელიც გამტყუნებულმა უნდა მისცეს გამართლებულსა.

ყველა საბჭო განაჩენს აღსრულებაში მოყვანა უნდა; უამისოდ სამართალს ძალა არ ექნებოდა. აღსრულებითი წარმოება ხევსურულის სამართლისა ისეთისავე ხასიათისა და მიმართულები-საა, როგორც თვით სამართალი.

ბჭობა, ბჭეების დასხმა კერძო პირებზედ არის დამოკიდებული. განაჩენის აღსრულებაც კერძო პირის ვალია, არა რაიმე საზოგადოებრივს ძალას აქ ხელი არა აქვს. ძველს საქართველოში, სადაც სამართალი თვით სახელმწიფოს ეჭირა ხელში, ცალკე მოხელენიც იყვნენ, რომელთაც სასამართლოს განაჩენი აღსრულებაში მოჰყავდათ.

სჯულთ-მდებელი (მუხ. დ.) პირდაპირ იხსენიებს, რომ მოსამართლეს აღმსრულებელნი პირნი უნდა ჰყვანდესო; ამ პირთა იასაულები ერქვათ და კანონიც ამ სახელს უწოდებს მათ. თუმცა კანონში ცხადად არ არის მოხსენებული, რომ იასაულს განაჩენი უნდა აღსრულებინა, მაგრამ რომ სწორედ ეს იყო მათი მოვალეობა ჩანს „დასტურ-ლამალიდგან“ (გვ. 16 - 17), სადაც სხვათა შორის ნაჩვენებია, თუ რამდენი წილი ერგებოდა იასაულს. იასაული ორ გვარი იყო: სასამართლო საქმეების მცოდნე და პოლიციის მოხელე. ჩვენ ვგონებთ, რომ პირველ გვარის იასაული აღსრულებდა განაჩენს.

როგორც საბა სულხან ორბელიანი ამბობს, ბოქაული იგივე იასაულია, ხოლო იასაულს ქართულად მანდატური ეწოდება. რაც უნდა იყოს, განაჩენის აღსრულება სახელმწიფო მოხელეების საქმე შეადგენდა და ეს არის აქ ჩვენთვის საჭირო. საბჭო სამართალმა კი, როგორც შევნიშნეთ, ამ გვარი მოხელეობა არ იცის. ამის ნაცვლად მან იცის მზეველობა. ეს მზეველობა შესანიშნავი და საყურადღებო დაწესებულებაა და ამიტომაც ღირს მაზედ ვრცლად ბაასი.

ზოგიერთებს და მათ შორის ბ-ნ ა. ყაზბეგსაც, „ივერია“ 1881 წ. № 5, გვ. 112, წერილი „გადაკარგული მხარე“, მზეველობა და თავდებობა ერთი და იგივე ჰგონიათ. ეს შეცდომაა. თავდებობის,

როგორც იურიდიულის დაწესებულების, ხასიათი და ბუნება სხვაა, მზეველობისა კიდევ სხვა; მათ შორის მხოლოდ გარეგანი მგზავსებაა, მეტი არაფერი. ჩვენის სამართლის შეხედულობით, თავდებობისათვის მიუცილებლად საჭიროა თავდების სრული ნება და სურვილი, – «თავდებობისათვის ასრე უნდა იქმნას, რომ კაცი კაცთან თავდებად თითონ უნდა მივიდეს, თავისის ნებით... კაცმან კაცი ძალად უნდა მიიყვანოს იმ თავდებობას ნუ ირწმუნებენა (მუხ. სლე., იხილე ეგ-

რთვე აღბუღას სამ., მუხ. მთ., ო.); როცა თავისი ნება არაა, მაშინ თავდებობაც არ შეიძლება.

ხევსურული მზეველობა-კი სულ სხვას თხოულობს. მზეველად ვინც გასურს, იმას დააყენებ, მზევეალს არა ეკითხვის რა, იმისი ნება და სურვილი არაფერს შუაშია. ჩვენის აზრით, მზეველობა საკუთარი ხევსურული ჩვეულებაა და ძველს სამართალთან საერთო არა აქვს რა. აი თითონ ეს მზეველობაც.

როცა საქმე გადასწყდება და განაჩენის ძალით ბრალდებულს გარდასახადი დაეკისრება, რასაკვირველია, ბრალდებულმა ეს გარდასახადი მოპირის-პირეს უნდა მისცეს; მაშინვე აძლევს კიდევ, თუ შეძლება და სურვილი აქვს.

მაგრამ, შეიძლება, ისეც მოხდეს, რომ ბრალდებული მძლავრი კაცია ან ბეჩავი და ამიტომ არაფერს არ აძლევს თავის მოპირის-პირეს; ერთის სიტყვით, განაჩენის აღსრულება ან არა ჰსურს, ან არ შეუძლიან. სწორედ ამ ორს შემთხვევაშია საჭირო მზევეალი. მთელი სამართლის წარმოება კერძო პირის ენერგიაზედ არის დამოკიდებული; მზეველობაც ამ ენერგიის ნაყოფია, მხოლოდ საჭიროა, რომ მზეველობას ზოგიერთი იურიდიული თვისება ჰქონდეს, სახელდობრ: მზევეალი უეჭველად ბჭეების თანა-დასწრებით უნდა დაიჭირონ, დაასახელონ და გარდა ამისა, მზეველის დამჭერელმა თვითეულს ბჭეს ყურზედ ხელი უნდა მოჰკიდოს და სთქვას – თქვენის გაგონებით ვიჭერო, მოწამენი თქვენა ხართო; ამის შემდეგ მზეველობას სრული ძალა ეძლევა, იგი იურიდიულ დაწესებულებადად ხდება.

დაჭერის და დასახელების დროს მზეველის ადგილობრივ ყოფნა საჭირო არ არის; მზეველად დაყენებული შეიძლება შორს სადმე იყოს, არც-კი იცოდეს, რომ ის მზეველად დაიჭირეს. ხოლო მზევეალი შორეული არ უნდა იყოს: მაგალითებრ, პირ-აქეთელს დავა რომ ჰქონდეს პირ-იქითელთან და საქმე მოუგოს, პირ-იქითელმა მზევეალი პირ-იქით უნდა დაიჭიროს. თემს აქ მნიშვნელობა არა აქვს, – მზევეალი შეიძლება სხვა თემისაც იყოს. მზევეალი შეძლებული კაცი უნდა იყოს და ეს ადვილად მისახვედრია, რადგანაც, ჩვეულების ძალით, თითონ მზევეალმა უნდა გადაიხადოს განაჩენით გადაწყვეტილი გარდასახადი.

62

როდის იწყობა მზეველის მოქმედება? განაჩენი შეიძლება დადგენის უმაღვე აღსრულდეს, შეიძლება შემდეგშიაც. ამ უკანასკნელს შემთხვევაში ვადის დადებაა საჭირო. ვადას ბჭეები დასდებენ, თუმცა საქმის მომგებსაც ნება აქვს ვადა დანიშნოს; ვადა დიდიც შეიძლება, ცოტაცა (თთვე, წელიწადი), – საქმის გარემოებაზედ ჰკიდია. თუ ვადას გასცილდა განაჩენის აღსრულება და დავის მომგებმა დროზედ არ მიიღო კუთვნილი გარდასახადი, აი სწორედ მაშინ მზევეალმა უნდა გარდაიხადოს დაკისრებული გარდასახადი. მაშასადამე, ვა-

დამდე მზევალთან ხელი არავისა აქვს და ამით მზევალი განირჩევა თავდებისაგან. ვახტანგის სამართლის თავდებობა ვადას არ იხსენიებს; ეს ერთი მეტი საბუთიც, რომ მზეველობა და თავდებობა სულ სხვა-და სხვაა.

მზეველობას ფორმალური, გარეგანი სავალდებულო ძალა არა აქვს, მზევალს ძალას ვერავინ დაატანს, უეჭველად სამზეველო გარდასახადი უნდა გარდაიხადო, თორემ მოვალ და მე თითონ წაგართმევო. ამ საყურადღებო დაწესებულებას საფუძველად ერთის მხრით ზნეობითი ჩვეულება აქვს აღიარებული, მეორე მხრით, ხალხის ამოღ-მორწმუნეობა.

პირველად ესა, რომ მზეველობაზედ უარის თქმა დიდი სირცხვილია, დიდად სათაკილო საქციელია. უთაური კაციაო, მზეველობა ვერ შესძლო, სხვა რამე მაგას რა შეეძლებაო, – ასე უკიჟინებენ მზეველობაზედ უარის მთქმელსა; გარდა ამისა, ვინც მზეველობაზედ უარს იტყვის, იმას მზეველის დამყენებელი თავის თემში არ გაატარებს, – რა კაცი ხარ, რომ ჩემს თემში მოხვიდე და ჭირსა და ლხინს დაესწროვო. სხვა თემიდან განდევნა და გამოკლება ხომ დიდი უბედურებაა ხევსურისათვის. ეს სირცხვილი და თემიდან განდევნა, თავისის ზედმოქმედებით და გავლენით, უფრო დიდი რამეა, ვიდრე იასაულის კარზედ მიდგომა და ოჯახის დაწიოკება; ამიტომაც სირცხვილი და თემიდან განდევნა მზევალს იძულებულს ჰხდის, თუ კი შესაძლოა მზეველობაზედ უარი არა სთქვას და გარდასახადი გაიტანოს.

მეორედ – ზოგიერთა ამოღ-მორწმუნეობრივი ჩვეულება ძალას ატანს მზევალს თავისი მოვალეობა შეასრულოს. ეს ჩვეულებაა „საწყევარის აგება“, ძაღლის და კატის ჩამორჩობა. აი ერთის და მეორის აღწერაც, თუ კი ეს აღწერა არ შებილწავს ჩვენის მკითხველების ესთეტიურს გრძნობას,

როცა მზევალი ვადაზედ არ გადაიხდის განაჩენით გადაწყვეტილს გარდასახადს, მაშინ მზევალს სოფლის ახლო აუგებენ „საწყევარს“.

63

„ს ა წ ყ ე ვ ა რ ი“ ქვის პატარა კოშკია და ზედ კაცის გამხმარი სკორე ადევს. მაგრამ „საწყევარის“ აგება უეჭველად საჭირო როდია, – მის მატვირვად შეიძლება ძაღლისა ან კატის ჩამორჩობა მზეველის სოფლის პირად. „საწყევარის“ აგებასაც და კატა-ძაღლის ჩამორჩობასაც თავისი სათქმელი ფორმულა აქვს: „შენის სულისა და შენის მკვდრის სულისა იყოსო“. ეს ყოველივე დიდად სათაკილო და სასირცხვილოა მზეველისათვის. ასე გასინჯეთ, ჩირქი მთელს სოფელსაც კი ეცხება. „ციცა“ ჩამოგირჩეს, „საწყევარი“ აგიგესო, – ამ შეურაცხებას ძნელად აიტანს ამპარტავანი და თავისუფლებით გალადებული ხევსური.

კიდევ ამ მიზეზის გამო ხშირად კაცის კვლა მოხდება ხოლმე

და დაკეჭნა ხომ მეტად ხშირი საქმეა. რადა? – საწყევარ აგებუ-
ლი და ციცა-ძაღლ ჩამორჩობილი მზევალი უბედური კაცია, შესა-
ბრალისია: ხატში არ მიესვლება, მკვდარს რიგით ვერ დამარხავს,
„სამარხს ვერ იქმს“, ტაბლას ვერ გაუკეთებს, თითონაც პირს ვერ
აიხსნის. მთელს თემში ის შერცხვენილია, ათვალწუნებული!

რასაკვირველია, ამ შერცხვენისა და უბედურების მოშორება
შეიძლება, – საჭიროა მხოლოდ, რომ მზევალი გაუსწორდეს მოდავეს,
ჩააბაროს მისაცემი; უამისოდ „საწყევრისა“ და „კატა-ძაღლის“ ახს-
ნა ვერ მოხერხდება. შერიგებას, „ახსნას“ ზედ ერთვის საკლავის
დაკვლა. საკლავი იმან უნდა დაჰკლას, რომელმაც „საწყევარი“
ააგო, კატა-ძაღლი ჩამოარჩო და სწორედ იმ ადგილას, სადაც ეს
სასირცხვილო ამბავი მოხდა. ჭამაზედ ორთავე მოპირის-პირენი უნდა
იყვნენ, დამსწრენიც საჭირონი არიან; ჭამის შემდეგ „სული აიხსნების“,
მტრობა და შუღლი მოისპობა.

მზევალს სამზევლოში ერთი ცხვარი ერგება; მაგრამ ეს არა-
ფერი. საქმე აი რაშია: როცა მზევალი იძულებულია გარდასახადი
გაიტანოს, მაშინ თავის დამჭერელს გარდასახადს შვიდეულად ახდევინებს.
ძველს დროში ერთი ოცადაც შეიძლებოდა გარდახდევინება.
თუ გამტყუებულმა მზევალს საქმე სამზევლოდ არ გაუხადა, მაშინ
მზევალი სამზევლოს ერთი-ორად გადაახდევინებს, ნაკლებიც შეიძ-
ლება, – ცოდო მადლზედ არის გადახდევინება დამოკიდებული. როცა
მზევალი სამზევლოს გადაიხდის და მოპასუხე მას არას აძლევს, მზე-
ვალი სხვა მზევალს დაიჭერს; მეორე მზევალს მესამის დაჭერა შეუ-
ძლიან და ამით თავდება საქმე; სამის მზევლის მეტი არ შეიძლება,
თვითეულის მზევლის დაჭერაზედ ბჭენი უნდა დაესწრონ, პირველი
მზევალი მეორეს და მეორე მესამეს შვიდეულად ახდევინებს; თუ
ცოდო-მადლზედ მივარდა საქმე, ერთი-ორადაც შეიძლება.

64

მთელი ეს გარდასახადი ბოლოს დროს საქმის წამგებელს უნ-
და დააწვეს თავს, ე. ი. იმას, ვის მიზეზითაც მზევლობა დაიწყო.
ბ-ნ ა. ყაზბეგს არა სჯერა მზევლობა და ეჭვის თვალთ უცქერის
მას. მართალია, ეხლა მზევლობა მეტად იშვიათი საქმეა. ხალხს იგი
თითქმის დავიწყებული აქვს, მაგრამ ძველად კი მას ძალა ჰქონია.

ჩვენ დაგვარწმუნეს, რომ მზევლობას წინ აღუდგა თვით ხალ-
ხიო, როგორც დამლუპველს ჩვეულებას; ამბობენ, რომ ქისტები
განგებ ყიდულობდნენ მზევლობას და ხალხს ძლიერ აწუხებდნენო.
აწინდელს დროში მზევლობის მაგივრად უფრო მისდევენ „საწყევარს“,
ძაღლისა და კატის ჩამორჩობას. თვით მზევლობა უფრო ცოდო-
მადლის გზას დაადგა, თუმცა კი ჯერ სრულად არ მოსპობილა.

განაჩენის აღსრულებას ზედ მოსდევს შერიგება, „პირად შეყრა“.
მაგრამ ვიდრე ამ „პირად შეყრაზედ“ ვიტყვოდეთ რასმე, ერთს იური-
დიულს დაწესებულებას უნდა მივაქციოთ ყურადღება, რომელიც

(დაწესებულება) „პირად შეყრაც“ არის და დანაშაულობის გასამართლებაც. აი ეს დაწესებულებაც.

როგორც ვიცით, ხევსურეთში კეჭნაობა მეტად ხშირი მოვლენაა და მძიმედ დაკეჭნა დიდ დანაშაულობად ითვლება. შეიძლება დაკეჭნილი (დაჭრილი) რამდენისამე ხნის შემდეგ მოკვდეს, „გაგრილდეს“, როგორც ხევსურეთში იტყვიან. ჯერ დაკეჭნა დიდი რამეა და მერე დაკეჭნილის „გაგრილება“ ხომ რა იქნება. ეს მძიმე დანაშაულობა უსისხლოდ ვერ გათავდება, თუ კი დამნაშავემ თავი არ იმართლა და არ დაიფიცა, რომ დაკეჭნილი დაკეჭნისაგან „არ გაგრილდა“.

მამასადაძამე, საშულო და საკამათო საქმე აქ ისაა, რომ დამნაშავე ამტკიცებს, დაჭრილი თავისის დღით მოკვდა, სხვა რაიმე მიზეზისაგან და არა დაკეჭნისაგან; – მკვდრის პატრონი კი იმას გაიმახის, რომ ეგ ყველაფერი ტყუილიაო და ჩემი მკვდარი დაჭრილობისაგან მოკვდაო.

ეს საქმეო საქმე ბჭეებმა უნდა განიხილონ. საქმის თვისება ბევრს ბჭეებს თხოულობს. თითონ საქმე კი უჭკველად დამნაშავეს დაფიცებით უნდა გადაწყდეს. ეს და ფიცება, რომელიც ერთსა და იმავე დროს შერიგებაც არის, დიდის ამბით მოხდება ხოლმე. მკვდრის პატრონმა მკვდრის საფლავზედ ტაბლა უნდა მოამზადოს დიდრონის ხინკალისა და ხავიწისაგან; ლუდიც უნდა იყოს; არაყი კი არ შეიძლება („ემმაკების სასმელიაო“), საკლავიც არ დაიკვლის.

ბჭენი დაადგენენ, რომ ბრალდებულმა თავისის ნათესავებით დაიფიცოსო. ისინი ერთ-ერთმა ბჭემ უნდა დააფიცოს და რადგანაც ამ შემთხვევაში დაფიცება მეტად დიდი ვალია და ტვირთი, ამიტომ

ბჭენი წილს ჰყრიან და ვისაც წილი არგუნებს, ის დააფიცებს („ყურის მამჭრელი“). ბრალდებული მივა საფლავზედ; მას მიუცილებლად რვა ახლო ნათესავი უნდა მოუდგეს გვერდით. დანარჩენი ბჭენი მოერიდებიან; მკვდრის პატრონი-კი საფლავზედ სდგას. ბჭე აიღებს ხელში რაიმე ეკალს, ჯერ ბრალდებულს და მერე თითო-თითოდ იმის რვა ნათესავს ყურში ეკალს აძგერებს, სისხლს გამოუშვებს; სისხლი საფლავს ჩაეწვეთება. მკვდრის პატრონი სისხლის გამოშვების დროს ამბობს: „უმცრომსიც ხარ, ჯდანმსაც უბანდავ, ფეხის სამოსავმც უკეთებ, წყალსაც უზიდავ. ხელზედაც ემსახურები, გახდები იმის მოვალე, რომ არაფრით არ დააღონოვო“.

ეს იმას ნიშნავს, რომ თვითეული მოფიცარი საიქიოს მკვდრის ყმა და მოსამსახურე გახდება, თუ კი ტყუილად დაიფიცებს. შემდეგ ამისა ხუცი იხუცებს, ტაბლას აკურთხებს. დაფიცებულები და მკვდრის პატრონი ლუდით სავსე თასს აიღებენ; ლუდში ჩაფხეკილი ვერცხლი ურევია. ორივე მხარე სამჯერ, რიგ-რიგობით, დალევს თასით ლუდს; მერე ტაბლას მოუსხდებიან და ბჭეებთან ერთად საფ-

ლავზედ პურსა სჭამენ. ამით თავდება შერიგება.

„ყ უ რ ი ს მ ო ჭ რ ა“ ძნელი საქმეა და თავისუფლებაში აღზდილი, „ბატონობის“ უარყოფელი ხევსური არასოდეს არ იკისრებს საიქიოს ყმად ვისმე გაუხდეს. კიდეც ამიტომ ხევსური თუ კი „ყურის მოჭრას“ გაჰბედავს, მხოლოდ იმიტომ, რომ მართლად ჰრაცხს თავის თავს. ბჭეებს საბჭოში არა ერგებათ-რა; „ყურის მამჭრელი“ ბჭე კი ექვს ცხვარს მეტს იღებს ჩვეულებრივს საფასზედ, – ყურის მოჭრა დიდი ტვირთიაო.

ჩვეულებრივი „პ ი რ ა დ შ ე ყ რ ა ც“ მიუცილებლად სავალდებულოა; უამისოდ მომტრეებს ერთიერთმანერთზედ კაი გული არა აქვთ და შეიძლება შუღლი ისევ ჩამოუვარდეთ. კიდეც ამიტომ „პირად შეყრა“ ან მაშინვე უნდა მოხდეს, როცა ბჭეები განაჩენს გამოაცხადებენ, ან ერთის თვის განმავლობაში მაინც; ამ ვადას „პირად შეყრა არ გასცდების“. როცა საქმე გადასწყდება, გამტყუნებული ბჭეებს ევედრება: ეთაყვანება – მოპირისპირეს შემარიგეთო, დამაძმობილეთო. სამზადისი ლუდით ან არაყით შემკობილი უნდა იხელოს მეთაყვანემ და როცა დიდი საქმეა, საკლავიც დასჭირდება. ორი ბჭე წინ გაუძღვება, ერთი ერთის მხრით, მეორე მეორის მხრით და მოპირისპირეს სახლში მიიყვანენ „პირად შეყრის“ მსურველს. იქ, სახლში ბჭენი ორივე მხარეს თასით ლუდს ან არაყს დააღვინებენ სამჯერ და პირს აკოცნიებენ. თასში ვერცხლს ჩაფხეკენ, თუ არა და – აბაზს ან უზალთუნს ჩააგდებენ. ვინიცობაა, სასმელი არა აქვთ ხელად, თასით ერბოს ან თავლს დააღვინებენ; ყოველ შემთხვევაში ჩაფ-

66

ხეკილი ვერცხლი, ან აბაზიანი, უზალთუნი საჭიროა; მერე ძმური ჭამა დაიწყობა. რასაკვირველია, როცა დიდი საქმეა, ჭამა-სმაც გამოჩენით უნდა მოხდეს, თუ არა და – მცირედაც შეიძლება. ჩვეულების ძალით, მეორე მხარემაც უნდა გამართოს ძმური „პირად შესაყრელი“ ნადიმი.

თუმცა ხევსურნი ძველადგანვე ქრისტიანებად ითვლებიან, მაგრამ ქრისტიანობისა თითქმის არა იციან-რა.

ამის მიზეზი ჩვენ წინად ვუჩვენეთ. ხევის-ბერებმა, დეკანოზებმა, ხელი მოჰკიდეს მართო საეკლესიო გარეგანს წესებს და ეს უკანასკნელნიც დაამახინჯეს, პირვანდელი მნიშვნელობა მოუსპეს, ქრისტიანობის აზრი, სწავლა ხალხისათვის გაუგებარი დარჩა. კიდეც ამიტომ საქართველოს ეკლესია სდევნიდა დეკანოზებს სწორედ ისე, როგორც კუდიანებს, მკითხავეებს ¹.

რადგანაც დეკანოზებმა, უმეცრების გამო, ქრისტიანობის დოგმატიური სწავლა ვერ შეიგნეს, თვით ხალხის სარწმუნოებაც კერპთათყვანისმცემლობას ვერ გასცილდა. – ხევსური ეხლაც არა ჰმალავს, რომ იმისი ყოველისფერი „კერპულია“. მაგრამ ერთი სიკეთე მაინც მოიტანეს დეკანოზებმა: ისინი ქრისტიანობის სახელით ებრძოდნენ

სხვა სარწმუნოების გავლენას, „ურჯულოს“, როგორც თითონ ამბობენ, და ფეხი არ მოაკიდებინეს ხევსურეთში მაჰმადიანობას, თუმცა ეს უკანასკნელი მზად იყო ხელთ დაეჭირა ქრისტიანობის საშფოლობელო. ეხლაც ხშირად ხევსური სიამაყით შეჰკვებხის ბარელ ქართლელს – ჩვენ შეგინახეთ, დაგიცვით ურჯულოთაგანაო.

საკვირველია, რომ თითონ ხევსურეთს სარწმუნოებრივი გავლენა მოუპოვებია მაჰმადიანებზედ. – ქისტები ეხლაც ლოცულობენ ხევსურების ხატებსა; ზოგს ადგილას, მაგალითად სოფ. შატილში², ხატის მოსამსახურედაც, „ხელოსნად“ ითვლებიან.

ხევსურს ღმერთი ყოვლად შემძლებელ არსებად მიაჩნია. მამა ღმერთი, რომელიც მეშვიდე ცაში სუფევს, ცოცხლების ღმერთია, ქრისტე – მკვდრებისა, სული-წმინდას თუმცა ლოცვებში იხსენიებენ,

¹ Д. Пурцеладзе, Церковные гудж., Тифлис 1881, გვ. 40 – 43.

² შატილი პირ-იქით ხევსურეთში სძევს, მიტხოს, ქისტეთის სახლვარზედ. სოფელი კლდეზეა აშენებული და მრავალის ციხეებისაგან შესდგება. ციხეები ერთი-ერთმანერთზედ არის გადაბმული და ქვემოთ გასავალი ქუჩები აქვს. შატილი ძველდროს დიდს სიმაგრეს წარმოადგენდა და მტრისათვის მიუდგომელი იყო. შატილელები განთქმულნი არიან ვაჟკაცობით. ლეკების გამხმარი ხელები, რომლებიც კედლებზედ არის მიკრული, ამტკიცებს შატილელების ვაჟკაცობას. ამათ დაამარცხეს შამილის თარეში. მადლობის ნიშნად მარმარილოს ქვაზედ არის ამოჭრილი იმათი ვაჟკაცური სიმხნევე.

მაგრამ არ იციან, ვინ და რა არის; სამ-პიროვანი ღმერთი – მამა, ძე და სული წმინდა ხევსურს ვერ წარმოუდგენია; თითონ სამება ხატად, ანგელოზად სწამს და ისე ლოცულობს მას, როგორც სხვა „მადალ ღვთის მოკარეს“. ღვთისმშობელიც ხატად მიაჩნიათ და არ იციან, რომ ის ქრისტეს დედა იყო. მეორედ მოსვლას სიტყვით ახსენებენ, არ იციან-კი როგორც მოხდება და რაში მდგომარეობს. მოციქულებში მარტო პეტრე-პავლე სწამთ და დოვლათის ანგელოზად ლოცულობენ (პირ-იქით, არხოტში).

ღმერთს „მორიგს“ უწოდებენ. ხევსურის წარმოდგენით, მორიგი რიგს და წესს აძლევს ქვეყნიერებას, თითონ ქვეყნის მართველობაში არ ერევა და ბრძანების მეტს არას აკეთებს. სააქაო წესი და გამგებლობა ხევსურს მორიგზედ გადაუტანია. – მორიგს ხელქვეითნი, მოსამსახურენი ჰყვანან: ეს უკანასკნელი დიდნიც არიან და პატარანიცა. ამათ ხ ა ტ ი ჰქვიან. ხატი ფრთოსანი ანგელოზია, მხრებით მფრინავი, მღვთოვანი არსებაა, „ღვთის მოკარე“. თითოეულს მათგანს თავისი საკუთარი საქმე და მოვალეობა აქვს, თავისი მადლი და მრისხანე ძალა; ზოგი ბოროტის მქნელია, ზოგი კიდევე კეთილისა.

თუმცა თითოეული ანგელოზი ბუნებით კეთილი არსებაა და თუ ბოროტს უზამს ვისმე, თითონ-კი არა, არამედ იასაულის ხელით; ეს

იასაული ბოროტი სულია, ეშმაკია. ყველა ანგელოზს ჰყავს რამდენიმე იასაული, ხელ-ქვეითი, მოსამსახურე. ამ მოსამსახურეთა გროვას ლაშქარს უწოდებენ. ლაშქარში ბოროტნიც ურევიათ და კეთილნიც. როცა ხატს ეპრიანება და ვინმე რასმეს დააშავებს, ლაშქრიდამ ბოროტს იასაულს გაგზავნის, თუ არა და კეთილს. ლაშქარი ხალხის მცველია, თვალ-ყურის მგდებელი და თითოეული წევრი ამ ლაშქრისა ხატის ანუ ანგელოზის მოთენეა.

საყურადღებოა, რომ ლაშქარში დედაკაცებს, ხატის „დობილესაც“ ადგილი აქვთ. სოფელ ხახმატში, მაგალითებრ, რომელიც განთქმულია თავისი ხატით, დობილების სახელზედ საკუთარი სალოცავია აგებული; ამ სალოცავს, ნიშს, „ხელს“ უწოდებენ. ხალხის აზრით, ხახმატის ხატს, წმინდა გიორგის ქაჯეთიდამ სამი ქალი მოუყვანია – აშე, სიმენ და სამიმარა. ეს დობილები ბავშვების სახად აქვთ წარმოდგენილი. როცა ვინმე რასმე დააშავებს, ხატი დობილებს მიუსევს და ბავშვები ავად გახდებიანო. ხალხი დიდ ძალას აკუთნებს „ხელს“. მოგეხსენებათ, რომ ხევსურეთში ხშირად ერთი თემი მეორეს მძლავრობს, სჩაგრავს. ამ რამდენისამე წლის წინად, არაბულები, ეს უძლიერესი თემი, რომელიც თითქმის ხევსურეთის მესამედს ნაწილს შეადგენს, მძლავრობდა სხვა თემთა; სამმა თემმა –

68

ქეთელაურებმა, გოგოჭურებმა და ალუდაურებმა ძმობა შეჰკრეს და „ხელთან“ გაიფიცნენ არაბულთა წინააღმდეგ. დობილების შიშმა, „ხელის“ რისხვამ ალაგმა არაბულების თავგასულობა, კადნიერება. – ასეთი ძალა აქვთ ხატის დობილებსა.

ჩვენ ვსთქვით, რომ ყველა ხატს თავისი საკუთარი საქმე და მოვალეობა აქვს; ხანდახან ისეც არის, რომ ზოგს ხატს დიდი ასპარეზი უპყრია, ბევრი ეკითხვის. ბუნების ყველა მოვლენა, რაც-კი კაცს არგებს ანუ აზარალებს, ხევსურს ხატის საქმედ მიაჩნია; გარდა ამისა, კაცის ყოველგვარი მოქმედება, სახეიროა იგი თუ სავნო, ხატის ძალით წარმოებს. ამის გამო მთლად ხევსურეთი ხატების ერთს დიდს სადგურს წარმოადგენს, – თითოეულს თემს თავისი ხატი ჰყავს და ხატს კიდევ ასეთი თუ ისეთი ძალა აქვს. რადგანაც ხატებშიაც უმცროს-უფროსობაა, ბევრჯერ ერთი ხატი მეორეს ემორჩილება. მაშასადამე, ხევსურის წარმოდგენით, ქვეყნის ღვთიური გამგეობა სააქაოს წესზეა მოწყობილი – მორიგი უფროსია, მბრძანებელი. ხატები იმის მოხელენი არიან და ლაშქარი კიდევ ამათი ხელქვეითია. აი, თვით უმთავრესნი ხატნიც.

პირველ ხატად გუდანის ხატი ითვლება; ეს ხატი თუმცა წმ. გიორგის სახელისაა, მაგრამ საღმთოს უწოდებენ, ალბად იმიტომ, რომ ყველაზედ უფროსი საღმთო ლაშქრის სარდალია და წინათ, როცა ხევსურეთი გაილაშქრებდა ხოლმე მტერზედ, გუდანის დროშა, „ბორაყი“ წინ მიუძღოდა ჯარსა. თუმცა მოლაშქრედ სხვა ხა-

ტებიც არიან (კოპალა კარატის-წვერისა, სოფ. ლიკოკში; გიორგი ნაღვარ-მშვენიერი, ხახმატში; სანება ცროლის-წვერისა, უკანა-ხადოში), მაგრამ გუდანისა უპირველესად ითვლება, მტერზედ გამარჯვება უამისოდ არ შეიძლება.

ხალხს ეხლაცა სწამს, რომ რუსის ლაშქარი დარიალაში ვერ შემოვიდოდა, გუდანის ბორაყს ვერ გაუმაგრდებოდა, თოთია გაიდაურს (მედროშე ხევის-ბერი იყო) რომ არ ელალატნა და ფულით მოსყიდული ვილაცა ყაზბეგისაგან უკან არ დაბრუნებულიყო, – ხატი ლაშქრობას არა ყაბულობსო.

უპირატესობა საღმთოსი, სხვათა შორის მტკიცდება იმითაც, რომ მარტო ამ ხატს აქვს დიდი სამოვარი ადგილი, ანდაკი, რომლისგანაც საბალახო ორმოცზედ მეტი საკლავი შემოდის ხატის სასარგებლოდ. ლაშქრობის გარდა, გუდანის ხატს სხვა ძალაც მოეპოვება: იმას ევედრებიან ავადობის და საქონლის ჭირის მოსასპობად.

ხ ა ხ მ ა ტ ი ს ხატის ძალა, იმის მოქმედების ასპარეზი უფრო ფართოა. ეს ხატი როდი სჯერდება ლაშქრის სარდლობას. – მტერი,

69

ქურდი, მავნე ნადირი ამას ემორჩილებიან; ხალხს სწამს, რომ თუ ხახმატის ხატს სურს, მტერი ვერას იზამს, დაბრმავდება; კიდეც ამიტომ შორს მოგზაური აქ ლოცულობს; ქურდიც ვერას მოიპარავს და იქნება ქისტები, ქურდობაში განთქმულნი, ამიტომაც დაიარებიან ხახმატის ხატის სალოცავად. ამ ხატს ეშმაკზედაც ხელი მიუწვდება, – დედაკაცს მაჩილს არ მიუტევს, ბაღს არ მოუკლავს; როცა დიაცი „დაიხელთება“, გაგიჟდება, ხახმატის ხატს ლოცულობს – ის მიშველისო. მაგრამ უფრო სათვალჩინო საქმე ამ ხატისა საქონლის და ჯოგის გამრავლებაა, საქონელი ბერწად არ დარჩებისო. თუშემსა და ფშაველებსაც-კი აქ მოჰყავთ ცხენის ჯოგი – კვიციები გაგვიმრავლეო.

წინად ხევსურეთში მ ე კ ო ბ რ ო ბ ა ჩვეულებრივს მოვლენას შეადგენდა; მეკობრობდნენ უფრო ქისტეთში. ნადირობა ხომ ეხლაც მუდმივი ხელობაა; სიმრავლე სხვადასხვა ნადირისა – ჯიხვისა, ფსიტისა, ვაცისა, ხელს უწყობს ნადირობას. მოგეხსენებათ, რომ ძველს დროში მშვილდ-ისრით ნადირობდნენ. ეხლაც კლდეებში ბლომად ჰპოულობენ ისრის რკინის წვერებს, შუბის მზგავსებს. ბავშვების სასროლი იარაღი ხომ მშვილდ-ისარია. მეკობარი, მონადირე ხევსური აბა, ისე როგორ დადგებოდა, რომ ცალკე ხატი არ შეექმნა ამ ხელობისათვის და შექმნა კიდეც: თ ე თ რ ი ს ა ნ ე ბ ა ც რ ო ლ ი ს გ ი რ ი ს ა, სოფ. უკანა-ხადოში, სწორედ მეკობრების და მონადირეების ხატია; ამ ხატს მონადირეები ძღვენს მიუტანენ ხოლმე და მეკობრები წინად დავლიდამ ნაწილს სწირავდნენ. სანებას სხვა რამეც ეკითხვის; ხევსურის აზრით, თვით მორიგემ თავისის ხელით მას სისხლიანი ხმა-

ლი შემოარტყა; კიდეც ამიტომ ეს ხატი მტერს შეჰკრავს, თოფ-
იარაღს გაულახავსო. მაგრამ არც ამით თავდება სანების ძალა;
უძეოს ძეს აძლევსო, ღრუბელთა საქმეც აბარია და ორ დღეს წვი-
მას მოიყვანსო.

ცა-ღრუბელთა საქმე უფრო ეკითხება პირი-მზე წმ. გიორ-
გის, მაღალ საჩაღეზედ¹ მდგომს, სამ-კიბალის² მეარსეს და მურყვნო-
სელს. ეს ხატი სოფ. ჩირდილში სუფევს; დევი ჰყავს მონად და როცა
ხალხი დაამავებს რასმე, ზღვისაკენ გაემშრება. იქ ხორხოშელას და
სეტყვას აჰკიდებს გოდრებით ზურგზედ დევსა და მოჰფენს მთელს
არე-მარეს. ხევსურს სეტყვა-ხორხოშელასი მეტად ეშინიან, რადგა-
ნაც ეს ღვთის და პირი-მზის რისხვა ხშირი მოვლენაა და ხალხს
ბევრჯელ ულუკმა-პუროდ სტოვებს. ამისათვისაც პირი-მზე დიდს პა-
ტივ-დიდებაშია. ეს კიდეც არაფერია, – სეტყვა-ხორხოშელას ასაცი-

¹ საჩაღე გორას სახელია, სადაც სეტყვა-ხორხოშელას სალოცავი ნიში სდგას.

² სამ-კიბალი ადგილის სახელია.

70

ლებლად მთელს ხევსურეთში ცალკე დღეებს უქმობენ პარასკევს,
შაბათს და ორშაბათს; ზოგან სხვა დღეები იციან და კვირა ხომ არ
ჩაიგდება, რადგანაც ის ყოველთვის უქმე დღეა.

იენისის პირველ რიცხვებში, როცა გუთანი აეშვება, სოფელი
ან საზოგადოება შეიკრიბება და დაადგენს – ესა-და-ეს დღეები ვიუქ-
მით, რომ სეტყვამ არ გაგვაფუჭოს, ნათესი და სათიბი არ წაგვიხ-
დესო; „მეუქმეებს“ ირჩევენ, რომელნიც თვალ-ყურს ადევნებენ არა-
ვინ დაარღვიოს დარისხება, უქმე დღე არ გასტეხოსო. დარისხების
გამტეხელს „სარბიელი“, დასარბევი ერთმევა. საყურადღებოა, რომ
სოფ. ხახმატში სეტყვის მოსაშორებლად ქისტების ხატს ლოცულო-
ბენ, მაისტის ხატს. ეს ხატი ქვისა ყოფილა და კაცი იყო გამოხა-
ტულიო ვერცხლ-პირიანი; ღრუბელი და ბურუსი მაისტის მხრით
მოდის და სეტყვა-ხორხოშელას იქაური ხატი მოგვავლენს ხოლმეო;
საკლავსაც უკვლენ ამ ხატს.

პირი-მზეს საქონლის ჭირიც ეკითხება: ვისიც **ჯავრი** სჭირს,
იასაულებს მიუსევს და საქონელს მთლად გაუჟღეტს.

კარატის - წვერის კოპალას (სოფ. ლიკოკში) ძალა სულ
სხვაა. – კარატის ხატის სამეუფოს ექვემდებარებიან ალები, ქაჯები,
მაჯლაჯუნები და სხვა მავნე სულნი; როგორც ქართლელს, ისე ხევსურს
ყოველგვარი ეშმაკი სწამს და მავნე სული მრავალგვარი სახით ეც-
ხადება – ღორისა, ჯოჯოსა, ხვლიკისა და ბევრჯელ ბაღლის სახითაც.
თუ ხევსური კლდიდამ გადავარდა, წყალში დაირჩო, ზვავმა დაი-
ტანა და ან სხვა რამე უბედურება დაემართა, მიუცილებლად ეს ყო-
ველივე ეშმაკის საქმეა; და როცა ხევსური კარატის ხატს ლოცუ-
ლობს, კოპალას იმას ევედრება, რომ მავნე სულს მაშორეო. თუ

მაინცდამაინც მავნე სული არ მოშორდა და თავს განსაცდელი დაატყდა, „სულთ-მოსხმა“ საჭირო.

ეს „ს უ ლ თ - მ ო ს ხ მ ა“ ისაა, რომ მავნე სულისაგან მოკლულს ერთს თიკანს დაუკლავენ და ხორცს იქვე დაჰყრიან: ეს შენა, ეშმაკო და მკვდრის სული ჩვენაო. როცა ვისმე ზვავე დაიტანს, მკვდრის საპოვნელად კარატის დროშაა საჭირო. ხალხის შეხედულობით, სადაც კარატის ხატიონი (ხატის ხელოსანი, მოსამსახურე) დროშას დააბეჭდეს, მკვდარიც იქა სძევს. კარატს დიდი სახელი და პატივი მოუხვეჭია მარტო ხევსურეთში-კი არა, სხვაგანაც – ეხლაც კარატის ხატიონი თუშეთში დაიარება დროშით, ხალხს ამწყალობლებს, საწირავს ჰკრეფავს; ამბობენ, წინად ხარკიც ედვა თუშეთსა კარატის სასარგებლოდაო. არ უნდა დავივიწყოთ ისიც, რომ ხშირად „სულთ-მოსხმაში“ ხატიონს რამდენიმე ცხვარი ერგება.

სოფ. ატაბეში კ ვ ი რ ი ა ბრძანებლობს, ხმელთ-მოურავად წო-

71

დებული. თითონ ღვთის პირად არის და მხოლოდ იასაული უყენია ატაბეში. ზღვის კიდემდე რაც კი რამე მოხდება ხმელეთზედ, „ხმელთ-მოურავის“ საქმეა, ყველაფერი ამას ეკითხვის, თითოეული ანგელოზი ამას ეკრძაღვის, ემორჩილების. უბრალო ვინმე ხომ არ არის, – მორიგის ახლო კარავი უდგია, სამწერლო აქვს გამართული. მაგრამ კმარა. მკითხველი თითონაც ჰხედავს: რა არის და ვინ არის ხევსურის ხატი.

შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ თუმცა ყველა სოფელს თავისი ხატი ჰყავს, მაგრამ ყველგან თავი ხატი როდია, – ბევრგან ხატის სახელით მისი იასაული ბრძანებლობს. რაც ხატი უფრო განთქმულია და სახელოვანი, იმდენად უფრო ბევრი იასაული ჰყავს და მამასა-დამე სალოცავიც მრავალი აქვს. ასე რომ მთელი ხევსურეთი ხატე-ბით და იასაულებით სავსეა. ხატის სახელზედ და ძლიერებაზედ არის დამოკიდებული ხატიონის პატივ-დიდება. ძლიერის ხატის „ხელოსანთა“ უფრო თავი მოაქვთ, მედიდურობენ, სალამი პირველად ჩვენ მოგვეცითო. მაგრამ, როგორც მოგეხსენებათ, დიდ-პატარაობა მართლ-მადიდებელ ქართლშიც იცინა.

რადგანაც ხევსურს სულის უკვდაობა სწამს, ამიტომ საიქიოც მიაჩნია. საიქიოს ს უ ლ ე თ ს უწოდებს. ხალხმა სულეთზედ რაც-კი რამე იცის, სულ მე ს უ ლ თ ნ ე ბ ი ს ა გ ა ნ იცის და მესულთნეების ხელობა ხომ სულეებთან ყოფნაა და მათთან ბაასი. ხანდახან უბრალო კაციც სიზმარში თითო-ოროლა რამეს შეიტყობს ხოლმე საიქიოზედ. საზოგადოდ რომ ითქვას, ხევსურის სულეთი მოკლებულია ფანტაზიის გავლენას და უფრო სააქაოს ფერი და მიმართულება ეტყობა. ასეც უნდა იყოს, რადგანაც ხევსური განყენებულს მსჯელობას შეჩვეული არ არის და მისი გონება მარტო ახლო საგნებს თუ მისწვდება.

აი თვით სულეთის სურათიც: სააქაოს და საიქიოს შუა ბეწვის

ხიდია გაბმული და ეს ხიდი კიდევ ძნელად გასავალია, –

სულეთში ბეწვის ხიდი ძე,
გასავალადა ძნელია...

ამ ხიდის ყურზედ ბჭენი სხედან, –

ბჭენი სხენ ხიდის პირზედა,
რომლნიც მართლისა მთქმელია.

ბჭეებმა უნდა გაასამართლონ საიქიოს მიმავალი. ცოდვილი
ხიდზედ ვერ გავა და კუპრიან მდინარეში უნდა ჩავარდეს, –

ჯანაბეთს, ჯოჯოხეთშია
კუპრის ამოდის ალები.

72

ამ კუპრიანს მდინარეს, თუ გნებავთ, ტბას გასავალი ნაპირები
არა აქვს და ცოდვილი საუკუნოდ სცურავს და ირჩობა კუპრში,
ეწვალემა, იტანჯება. ეს დაუსრულებელი კუპრში ცურაობა კიდევ
არაფერი, საშინელება უფრო ისაა, რომ ბეწვის ხიდთან ქვაბები
დგას ცხელის წყლითა.

ქვაბებ შამოდგეს ცეცხლზედა,
დულსა, გადმოდის ცხელია,
ცოდვილს მთქმელს პირზედ დაასხეს,
ნახ როგორ გემნიერია,
რად არა სწორადა სძრახდი,
ენა დაგიხვდა მტერია.

ჯოჯოხეთში მოთავსებულნი არიან ყველა ცოდვილნი. ზო-
გიერთს მათგანს განსაკუთრებული სასჯელიც ადევს კისრად. მა-
გალითებრ, –

ძმას, ძმისა მოღალატესა,
ქანჭახში უდგას ფეხია...
ობოლთ შვილთ დედას დამწირავს
უბეს ჩაუსხნენ გველნია ¹ –
შვილებ მოსწირე წვრილები,
ეგ რა რიგ საყვანელია!..
სამან-სამზღვრისა ამრევსა
ზურგზე აჰკიდეს კლდენია –
ეგ გინდა, ჯერ ეგა ზიდნე,

მერმ ჯოჯოხეთი ბნელია!..

თვით ჯოჯოხეთი ოთხ-კუთხიანი სადგურია, კარებ დაკეტილი
და სიბნელით მოცული, –

კარები ჯოჯოხეთისა
გასაღებელად ძნელია,
ოთხი-კუთხია ჯოჯოხეთ,
სამყოფინარო ბნელია.

¹ ჩვეულება ნებას არ აძლევს ქვრივს-დიაცს, რომელსაც ობლები დარჩა,
მეტადრე ვაჟიშვილები, მეორედ გათხოვდეს, –

„ობლების ამტირებელსა
საჯდომ ასწავლეს ბნელია,
სამზეოს უსამართლოვო
საფერი მოგხვდა შენია“.

ობლების დამზრდელისათვის „კი ცხენია მზადა საიქიოს, –
„ობოლთა შვილთა დამზდელსა
გზას მიაგებეს ცხენია“.

73

როგორც ვუჩვენეთ, განსჯა ბჭეების საქმეა. მხოლოდ იმათ
უნდა მიუსაჯონ ცოდვილს ჯოჯოხეთი და თან სასტიკი და დაუნდო-
ბელი ეშმაკი გააყოლონ, –

ბჭენი დამსხდარან ხიდის ყურ,
შუაშია ეჯდა მღვდელია...
– რაი გაჰბჭევით, ბჭეებო,
რაისანი ხართ მთქმელია.
– ჯოჯოხეთისკენ წავლალეთ,
რომელნიც ცოდვის მქნელია,
ეშმაკსა გავაყოლიდით,
რომელიც უფრო შტერია!...

სულ სხვაა სა მო თ ხ ე. ხევსურის წარმოდგენით სამოთხე დიდი
ციხეა, მრავალსართულიანი: მზის სხივები და ხათელი აბრწყინვებენ
ამ უზარმაზარს სადგურს, რომელსაც ალვის ხე უდგია და ბოლოზედ
ვეშა წყარო ჩამოუდის, –

თეთრი ციხე, დგა სულეთში,
წვერი ცას მიმდინარია,
მაგანეთ (მოშორებით) ალვის ხეი დგას,
ცაში მიუდის წვერია;
ბოლოზედ ვეშა წყარო დის,

სასმელად გემნიერია;
მადლიან მივლენ, წყალსა სმენ,
ცოდვიან მწყურვილნია.

ხევსურს წყარო დიდ საჭიროებად მიაჩნია და ყურადღებასაც აქცევს იმის გაკეთებას და გამშვენებებს. ხშირად შეხვდებით, რომ წყაროსთან სპილენძის თასი სძევს მკვდრის მოსახსენებლად. ხალხს წარმოდგენილი აქვს, რომ მიცვალებულს საიქიოს სმა უნდა და ხევსურეთის წყაროზედ „გემნიერი“, მეტადრე ზაფხულში, აბა სხვა რაღა იქნება. ტყუილად-კი არ ათქმევინებს ხევსურს სახელოვანი პოეტი:

„მე მირჩევნია შავი კლდე,
თოვლიან-ყინულიანი,
ორბი რომ ბუდობს, ჩანჩქარიც
გადმოჰქუხს ბროლი წლიანი“...

დიაღ, ეს „ბროლი წყლიანი ჩანჩქარი“ ხევსურს ისე გატაცებით უყვარს, რომ მკვდრის სულისათვისაც-კი წყაროს აკურთხებინებს ხოლმე და დიდის ამბით ამ შემთხვევაში ტაბლასაც ამზადებს.

74

ციხის სართულებში მადლიანები ცხოვრობენ. მადლიანებშიაც განსხვავებაა, – „თავ-მადლიანები“ ზემოთ არიან, უხვად სტკბებიან მზის შუქით; ცოტად მადლიანები ქვემოთ იმყოფებიან; სულ თავში, ციხის წვერის აივნებზედ, დახტიან უმანკო ბავშვები, მუხლამდე ზამბაში გახვეულნი, –

ზედ ილტვის წვრილი ყმაწვილი
დედ-მამის მონატურია,
ზოგი იცნობდა დედასა,
ზოგ მამის უცნაურია...

სულეთში მადლიანები მხიარულობენ, თამაშობენ, შუმპრობენ თუმცა „მადლიან მივლენ წყალსა სმენ, ცოდვიან მწყურვილნია“, მაგრამ ჭამა-კი არ შეიძლება; – საჭმელი მიუვათ, კვირაობით თვით ღვთისაგან სუფრაც ეძლევათ (ამის გამო კვირაობით ხევსური მკვდარს რიგს არ გადაუხდის, უამისოდაც ღვთის სუფრა აქვსო) და ეს მარტო იმიტომ, რომ ცქერით დასტკბნენ, სურვილი დააკმაყოფილონ. მკვდარს სხვა რამეც ესაჭიროება სულეთში – თამბაქო, კარგი ცეცხლი. ამისათვის თამბაქოს უკურთხებებს ხოლმე მიცვალებულს და ცეცხლსაც სახელს დასდებენ; თითქმის რაც-კი რამე კარგი საჭმელი გაკეთდება ოჯახში, შეიძლება ყველას მიცვალებულის „სახელი დაედოს“, თუმცა საზოგადოდ ხევსურს არა სწამს, სულეთში

ჭამა იყოს. მაგრამ ის-კი სჯერა, რომ სულს საჭმელი მიუვა და გაეხარდება.

ზოგიერთა ადგილას დარწმუნებულნი არიან, რომ სასულეთოდ მაინც იქ მიმავალისათვის საგძალია საჭირო. ამით აიხსნება ერთი საყურადღებო ჩვეულება: დამარხვის დროს მიცვალებულს თავით საფლავში ჩაუწყობენ ხოლმე სამს პატარა კვერს, გზაში მოუხდებო, ან სხვას ვისმე მშვიერს აქმევსო.

გარდა ამისა, ხევსურის წარმოდგენით, მიცვალებული, მთელი წლის განმავლობაში, კავშირს არა სწყვეტს თავის ოჯახთან. – ყოველ იმ დღეს, როცა იგი სააქაოს განშორდა, თავის სახლში დაიარება, თვალყურს ადევნებს მას, უვლის. ამიტომაც საგძალია საჭირო. ამ რწმენაზეა დამყარებული „ტ ა ლ ა ვ ა რ ი ს ა ბ ე რ ტ ყ ა“ და აი თვით ეს „აბერტყაც“. მთელის წლის განმავლობაში მიცვალებულის ტალავარი, იარაღი და სხვა რამე, რაც-კი მას მოეპოვებოდა, სახლის ცალკე კუთხეში აწყვია; ყველა ამას დაალოცვინებენ, სახელს დასდებენ, სანთელს დაუნთებენ, საჭმელს დაუდგმენ და სიკვდილის დღეს სტირიან. ეს ტირილი „წელთავებამდე“, წლის თავამდე უნდა გაგრძელდეს და მხოლოდ მერე ტალავარი „აბერტყება“, „აიტანე-

75

ბა“, – ტალავარს და სხვა სამკაულობას ზოგს დედის ძმებს მისცემენ, ზოგს კიდევ ტოლ-ამხანაგებს და სხვებს ვისმე.

პირ-იქით ხევსურეთში, ჩვეულების ძალით, ტალავარის ატანის დროს ტალავარზედ უნდა ეწყოს სამი კვერი და ყველი. კვერები სიკვდილის დღეს უნდა გამოაცხონ. ამ ჩვეულებას რომ დააკვირდეს მკითხველი, ადვილად შეიგნებს, რომ ხევსურის მკვდარს საგძალი ეჭირვება, სმა-ჭამა უნდა სულეთის ციხეში თუ არა, მოგზაურობის დროს მაინც, როცა იგი თავის სახლში დაიარება. „წელთავების“ შემდეგ, როცა ტალავარი აბერტყება, მიცვალებული სააქაოს აღარ მოდის და საგძალიც საჭირო არ არის.

როგორც ქართლში, ისე აქ ეგრეთ წოდებულს მკვდრის რიგს დიდს მნიშვნელობას აძლევენ; თუ მკვდარს რიგი არ შეუსრულეს, დიდი ცოდვაა. მაგრამ განსხვავება იმაშია, რომ ხევსურს სული განსაკუთრებულ სულიერ არსებად როდი მიაჩნია, – საიქიოსაც სულს ხორციელობა ეტყობა, ცოტათ მაინც ხორციელი მოთხოვნილება აქვს. ყველა აქაური წესი და რიგი სულს საიქიოს მიუვა და ამიტომაც რიგის გადაუხდელად დამარხვა არ შეიძლებაო. ეს ქვეყნიური, სააქაო შეხედულობა სულის ყოფნაზედ, არსებაზედ ხალხს ისე ღრმად სწამს, რომ სიმბოლოებრივი დამარხვაც-კი შეუქმნია და დაუწყებია. ეს ჩვეულება მეტად საყურადღებოა და ცხადად გვიხატავს ხალხის აზრს და მსჯელობას სულის ბუნებაზედ.

როცა ვინმე მარტო-ხელია და დამმარხავი არავინა ჰყავს ან იმედი არა აქვს, რომ მას რიგით დამარხავენ, მაშინ იგი ს ი ც ო ც-

ხლითვე დაიმარხება ხოლმე, თითონ გადიხდის დამარხვის რიგს: მოემზადება ყველაფრით, რაც-კი დამარხვისათვის საჭიროა, შეკრებს სოფელს, ნათესაობას და დამარხვის სმა-ჭამაზედ მოუწოდებს; ეს სმა-ჭამა სწორედ ისე უნდა მოხდეს, როგორც ნამდვილი მიცვალებულის დასაფლავების დროს. თითონ ცოცხალ-მკვდარი, სიმბოლური, მიცვალებული, რიგის ასრულების დროს, კარების უკან დამალულია, თვალები აქვს დახუჭვილი, ვითომ მკვდარი ვარო, და ყურს ადევნებს – როგორ შეინდობენ, მოიხსენიებენ. სიმბოლური ვად დამარხული მერე თუმცა მოკვდეს, არას ინაღვლებს, – ჩემს სულს საიქიოს სასმელ-საჭმელი მიუვაო.

ხევსურის სააქაო შეხედულობას სულზედ უფრო აშკარად ამტკიცებს „ს ულის ცხენობა“. ხალხის წარმოდგენით, მკვდრისათვის, მეტადრე თუ ეს მკვდარი კარგი და თვალ-საჩინო ვაჟკაცი იყო, სულეთში ცხენი მიუცილებლად საჭიროა; ამ ცხენზედ ზის ვაჟკაცი და საიქიოსკენ გამგზავრებულებს გზაში მიეგებება, სააქაოს ამზავს მოჰკითხავს. ჯერ ისევ დამარხვის დროს, ვაჟკაცს, თუ ცხენი ჰყავს,

76

შეკმაზული ცხენი გვერდით უნდა მოუყენონ; ხურჯინის ცალ მხარეში ჩაუდებენ ტიკით არაყს, მეორე მხარეში ჩაუწყობენ ქადებს. გარდა ამისა, მკვდარს ზედ აწყვია თავისი იარაღი – ხმალი, ხანჯალი, თოფი; გაკეთებული აქვს აშურმა, სასწრაფო, ერთის სიტყვით, შეიარაღებულია, როგორც შორს წამსვლელი მგზავრი.

რაც რამ მეტი ტალავარი აქვს, უნაგირზედ დაუწყობენ. როცა ცხედარს სასაფლაოსკენ წაიღებენ, შეკმაზული ცხენი უკან უნდა დააბრუნონ. რადგანაც ცხენი ცოლს უჭირავს, ამიტომ მანვე სამჯერ უნდა დაჰკრას მათრახი ცხენს და ხმა-მალა სთქვას: „შენამც გეხმარებისა, შენიმც საფერხე იქნებისა, ტალავარიმც შენიმც სახმარი იქნებისა, ძალითამც ნურავინ გამოგეკიდებისაო“.

მაგრამ თუ კარგს ვაჟკაცს სიცოცხლეში ცხენი არ დარჩა, იმის სულს ცხენი მაინც უნდა უშოვნონ. ცოლი ან სხვა ვინმე ახლო ნათესავი სიზმარში ნახავს – მკვდარი სჩიოდა სულეთში ამხანაგებს სულელების მიგებებაში უკან ჩამოვრჩი, რადგანაც ცხენი არა მყვანდაო. – მაშინ სულს ცხენს უყიდიან და აჩუქებენ მკვდრის მეგობარს, ახლო ნათესავს.

შეიძლება სიცოცხლეში პატრონმა თავისი ცხენი ვისმე უანდერძოს, ვისთვისაც „ეჩქერების“. ჩვეულების ძალით, ცხენის „ჩქერება“ წინად უფრო დედის ძმას ეკუთვნის, შემდეგ მამიდგან ბიძაშვილს, იმის ქვემოთ ცოლეულს, დისწულებს. ძმობილსაც შეიძლება ეანდერძოს, მაგრამ, როცა „სულის ცხენობა“ ანდერძით არა წესდება და სიზმრის ნახვის შედეგია, მაშინ ცხენს ბევრ წილად მეგობარს და ძმობილს მისცემენ, რომელნიც კარგნი მხედარნი არიან და ცხენის ხელიც კარგად იციან. რასაკვირველია, სულის ცხენი ყველაფრით

შეკმაზული უნდა იყოს. თოფრიდამ დაწყობილი უკანასკნელ სამკა-
ულსა და იარაღამდე.

რადგანაც სულის ცხენი „სახელ-დადებულია“, სულეთში მიცვა-
ლებულს ეხმარების, ამიტომ კარგად მოვლა და სილაღე ეჭირვება;
ბარგი ან ტვირთი არ აეკიდება, მარტო საჯდომად უნდა იხმარონ;
ცხენი რომ გახდეს ჯაფისაგან, მიცვალებული დაღონდება – გამხდარი
ტაიჭი რად მეპრიანება, ტოლ-ამხანაგებს ხომ უკან ჩამოვრჩებიო.
ვინიცობაა, სულის ცხენს სილაღე მოაკლდა, მკვდრის პატრონი
გამოართმევს მას მხედარსა – მკვდარი დააღონეო.

სულის ცხენის გაყიდვა შეიძლება, ისიც მაშინ, როცა ეს
ლაღი ცხოველი დაბერდება და უქველად გაყიდვისათვის მკვდრის
პატრონის ნება-რთვაა საჭირო; მყიდველი ამნაირს ცხენში ნახევარ
ფასს მისცემს – მთელი ფასი რად მოგცე, როცა საიქიოს ცხენი მე
არ დამრჩება და მიცვალებული წამართმევსო. ეს კიდევ არაფერი.

77

გამყიდველმა მიცვალებულის სულის სახეიროდ ერთი თასი უნდა
შესწიროს ხატსა. რადგანაც დაბერებამდე სულის ცხენის გაყიდვა
დიდად სათაკილოა, ამიტომ თუ ვინმემ ეს სათაკილო საქმე იკის-
რა, სულს სხვა ცხენი უნდა უყიდოს, – აბა საიქიოს უცხენოდ ხომ
არ იქნება თავ-მომწონე მამროვანი!

მკითხველი თითონაც ჰხედავს, რომ ხევსურის მკვდარს საიქიოს
ბევრი ისეთი რამე ესაჭიროება, რომელიც სააქაოსაც დიად რომ
საჭიროა ცოცხალის ადამიანისათვის – მშვენიერი ანკარა წყარო,
კარგი ცეცხლი, თუთუნი, საგზაოდ საგმალი, შეკმაზული დაიჭი.

თვით სულეთიც, როგორც ვნახეთ, ხომ ისეთი სამყოფია, რო-
მელსაც სააქაოს ფერი სდევს. სხვა მიზეზებს რომ თავი დავანებოთ,
გონების სილატაკეს და ფანტაზიის სიღარიბეს საიქიო სააქაოს ფორ-
მაზედ მოუწყვია. ეს მოვლენა საზოგადო მოვლენაა ყველა ხალხის
ცხოვრებაში და ეგრეთ წოდებულს სოციოლოგიურს კანონს ექვემდე-
ბარება. ჩვენ ამ კანონის განმარტებას არ შევუდგებით და
მხოლოდ დავძენთ რომ, რაც უნდა იყოს, ხევსურსაც საიქიო
უფრო დიდ რამედ მიაჩნია, მას სააქაოზედ მაღლა აყენებს. ამის გამო
ს ი კ ვ დ ი ლ ი უ წ მ ი ნ დ უ რ ო ბ ა ა ; ხალხის აზრით სული წმინდაა და
სხეული, მძოვრი, მყრალი და უწმინდური ნივთიერებაა. კიდევ ამიტომ
ხევსური სულთ-მობრძავს არასოდეს სახლში სულს არ დააღვეინებს.

რაც უნდა ცივი და ყინვიანი ზამთარი იყოს, მომაკვდავი კარზედ
უნდა გაიყვანოს და ცის ქვეშ განუტევებინოს სული, – სახლი გაიბილწე-
ბაო; თუ მკვდარს სახლში ამოხდა სული, მაშინ სახლი მიუცილებ-
ლად უნდა გაინათლოს, ისხუროს. რადგანაც სხეული და თვით სიკვ-
დილი უწმინდურებაა, ხატიონი ანუ ხატის მოსამსახურენი მიცვა-
ლებულს ვერ მიეკარებიან, სამძიმრის, „ჭირის წყენის“ დროს მიც-
ვალებულის ბანზედ არ ავლენ, და ჭირისუფალს შორიდად მიუსამ-

მიმრებენ; მკვდრის ტალავრის შეხება ხომ „ტალავრის აბერტყამდე“ არა გზით არ შეუძლიანთ.

თუ რა შორს უწევს ხსენებული უწმინდურობა, ჩანს ნარევიზობიდან. ნარევიზები ისინი არიან, რომელთაც მკვდარი უნდა მოამზადონ და-სამარხავად. რადგანაც სხეული უწმინდურია, ამიტომ იგი უნდა გაიბანოს, განიწმინდოს; მამროვანს თავი უნდა მოჰპარსონ და უეჭველად ის ალაგაცა, საცა სარცხვენელი ასო აბია (ამ ალაგის მოპარსვა მდებდროვან მიცვალებულისათვისაც საჭიროა, მხოლოდ მოპარსვა ნარევის-ქალის მოვალეობაა); გარდა ამისა, მკვდარს საიქიოს შესაფერი ტანისამოსი უნდა. ამიტომაც ნარევიზები ჩააცმევენ ჯერ თეთრს პერანგს, მერე ლურჯს ან ჭრელს და ზემოთ წითელს; ამ სამ პერანგში გახვეულს „სკლატიც“ ეჭირვება (სკლატი წითელი მაუდია ან

78

სხვა რამე წითელი ფარჩა). რრგორც ჰხედავთ, საიქიოს წასვლას დიდი სისუფთავე, განწმენდა უნდა და ეს იმიტომ, რომ სულეთი წმინდა სადგურია, ყოლი სხეული უსუფთაოდ ხომ ვერ წარსდგება ბჭეების წინაშე!

ნარევიზად უფრო ახალგაზდები და უცოლოები არიან, რადგანაც მათ შორის მადლიანები ხშირად მოიპოვებიან, – მადლიანებს უფრო ცოტად მიეკარება უწმინდურება და თვით ნარევიზობა. ხომ არაა წმინდა ხელობა. ნარევიზები ექვს დღეს და ბევრჯელ მეტსაც თავიანთ სახლში ვერ წავლენ; იგინი შერეულნი არიან, უწმინდურობით გასვრილნი და იქ უნდა იმყოფებოდნენ, სადაც მკვდარი გაჰბანეს, სასულეთოდ მოამზადეს. იმათ, სახლში დაბრუნებამდე, ყოველ დღე წყალში უნდა იბანონ, განიწმინდონ; საჭმელს ჯალაბობა უზიდავს, ან მეზობლები; ხალხი ერიდება როგორც უწმინდურებს და მხოლოდ სახლში დაბრუნების შემდეგ ნარევიზსაც ეცლება უწმინდურობა. ასე სწამს ხევსურს სხეულის უწმინდურობა და ასე დიდ ცოდვად მიაჩნია სიკვდილი, ეს აუცილებელი ხვედრი ყველა მომაკვდავის არსებისა.

რაც უნდა კარგი და მიმზიდველი სამყოფინარო იყოს სულეთი, ხევსურისათვის სიკვდილი მაინც დიდი უბედურებაა. ვიდრე მკვდარი არ დაიმარხება, მთელი სოფელი ჰგლოვობს, საქმეს და მუშაობას თავს ანებებს. გარდა ამისა, სამძიმარი, „ჭირის წყენა“ ყველასათვის სავალდებულოა, – დიდმა და პატარამ, მამროვანმა თუ მდებდროვანმა ჭირისუფალს უეჭველად უნდა მიუსამძიმროს. სათემო დამოკიდებულებას და საგვარეულო ნათესაობას ვინ-ღა იტყვის, აქ უბრალო ნაცნობებიც-კი მჭიდრო კავშირით არიან შეერთებულნი. ძველებური ძმობა და მეგობრობა აქ-ღაა შენახული.

როცა ხევსურნი ერთურთს შეეყრებიან, აი თუნდა გზაში, ს აღამის მიცემა დიდის ამბით იციან: ჯერ ერთი მოჰყვება და წყნარად, დინჯად, დაწვრილებით ყველას და ყველაფერს გამოჰკითხავს

და მოუკითხავს ნაცნობს; ჯალაბობიდან დაიწყობს, საქონელზე და ჯორაკაზე გადავა, შემდეგ სარჩო-საბადებელს მოიხსენიებს, სოფლის ავსა და კარგს შეიტყობს. მერე მეორეს რიგია, იმანაც ჯეროვანად უნდა სალამი მისცეს თავის მეგობარს.

საზოგადოდ, სალამის მიტანას დიდს ყურადღებას აქცევენ და ჩვენებურს მოკლესა და ხშირად უგულო „გამარჯობა – გაგიმარჯოს“ არა სჯერდებიან.

„ჭირის წყენა“ ხომ უფრო დიდის ამბით იციან. მამროვნები შეიკრიბებიან ერთად, ერთი-ერთმანერთს ზურგს უკან მოუდგებიან და ესრე ჩამწკრივებულნი ბანიდამ „ჭირს უწყენენ“ ჭირისუფალსა. პირ-

79

ზედ ტალავრის კალთა აქვთ აფარებული და ქვითინებენ. თუ არა ქვითინი, „ხმით ტირილი“ მამროვანს არ შეუძლიან, ჩვეულება უკრძალავს.

აი თვით „ჭირის წყენის“ ფორმულაც, რომელიც ყველამ ზეპირად იცის: „ვერ გექნ ჩემ თავი, მანამდე ეგეთას გნახევდ; ბრალ არასა, დიდ ღმერთის წყენა არასა ჩემ კვალ კაცი მზეს იარებოდას, სიტყვას გეტყოდას... შინით ნუ დამილიოს ღმერთმ, თუ რაგორც თავის ძმისა, ეგრ არ მწყინდას თქვენ ავი-დ მარხე, თქვენი ძმის ჩაფარება, ჩემ მზეს სიარული; გამოსადეგნი ხართ ძმისა, მამი-ძმისა; კაი ცხენ-აბჯარ დაგცდებისთ, მამანი საბატონონი ხართ, დედანი სადედუფლონი, თქვენის თესლისა და ჯილაგისანი; ლაშქარს, ბჭეხევის-ბერს დააკლდებით; ბეჩაობა არ გეთქმისთ, არც გეკადრებისთ; ნარჩომს ღმერთმა ჯვარ დაგწერასთ, იმის სული გიცხონასთ, ლხინის ლოცავ მოგიყენასთ; ვისაც თქვენდ გეესვენებოდას (ესიამოვნებოდაო), იმას ნუ დაულიოს“. როცა ჭირისუფალი მოისმენს ყოველსავე ამას, მაშინ მწუხრის ხმით პასუხად უგებს:

„შენის მტრისაი, დუმანისა, რაის კაისად ვორთ – შეგბრალდებით, ბეჩაობით, მზე დაგცდების, კაცთ სწორი; მღონენ ვიყვენით ძმისაი, მამის-ძმისაი; თქვენ რო თას დაილოცავთ, მაგის ფასნიც არ ვორთ; დიდ მადლი, დიდ გახარებაი ჩვენ ჩაფარება; ღმერთმა საწყენ ნურა მიმიცის შენ თავს, ღმერთმა ცის წვიმანი ნუ დაგცას... დასხედით, ჩამასხედით“.

როგორც შევნიშნეთ, კაცებმა ტირილი არ იციან და ეს ტირილი დიდად სასირცხვილო საქციელიც არის; გარდა ამისა, ჩვეულება სასტიკად უკრძალავს ცოლ-ქმარს შვილები და ერთი-ერთმანერთი იტირონ სიკვდილის დროს. ხევსურის აზრით, ცოლ-შვილის დატირება სულის სიმდაბლეა და სისუსტე.

ეს შეხედულობა ხევსურს სიკვდილზედაც-კი გადაუტანია, მას ვაჟკაცის სიკვდილი სათაკილოდ მიაჩნია, თითქოს სიკვდილისათვის სულ ერთი არ იყოს, ვაჟკაცია იმის მსხვერპლი, თუ სხვა ვინმე. საყურადღებოა, რომ ვაჟკაცს კიდევ უკიჟინებენ სიკვდილს – არა

გცხვენის, რადა მოკვდიო! ზოგიერთს ადვილას, პირ-აქეთ ხევსურეთში, შეაფურთხებენ კიდეც – ფუი შენ ვაჟკაცობასაო ¹.

ხ მ ი თ ანუ ზ ა რ ი თ ტირილი დიაცების საქმეა და ამ საქმეში ისინი ძლიერ გავარჯიშებულნიც არიან. ტირილში მოისმის მკვდრის ქება, მისი ჯალაბობის ბეჩაობა. ხმით მატირალი ერთია, სხვები ბანს ამ-

¹ ეს ჩვეულება პირ-იქით გვიამბეს; პირ-აქეთელები-კი არა კისრულობენ, ტყუილიაო. საზოგადოდ, პირ-იქითელები და პირ-აქეთელები ბევრჯელ ერთი-ერთმანერთს დასცინიან – წუნტნი, ყროლნი არიანო.

80

ლევენ; როცა გამოჩენილი მცხედარია, ხმით მატირალი ოცზედ მეტიც გამოიცივლება. ეს ადვილად შესაძლოსი როდია, თვითეულს მატირალს „სახმითმოტიროლო“ უნდა მიეცეს: თითრ დიდი პური, ნახევარი ან ერთი ჩარეკი ერბო და ნაჭერი ყველი; წინათ მარილსა და მატყლსაც აძლევდნენ. მაშ ხმით ტირილი დიდი სარფა ყოფილა და კიდეც ამიტომ ხევსურელი დიაცი გულ-მოდგინებით სწავლობს ამ ხელობას.

არ უნდა დაივიწყოთ ისიც, რომ წინათ, ჩვეულების ძალით, ყველა სამძიმრად მოსულს მდებდროვანს აძლქტდნენ თითო კვერს და გირვანქის წონა ერბოს. თუმცა გარეშე პირის მწყენელებს ეხლა ამას აღარ აძლევენ, მაგრამ ახლო ნათესავეებს ეხლაც ეძლევათ ეს გარდასახადი („წ ი ლ ბ უ რ კ ვ ი“). პირ-იქით ხევსურეთში მკვდრის დასაფლავება მალე იციან, იმავე დღეს. როცა მკვდარი სულს დალევს, და ამიტომ რიგის გადახდას სხვა დროისათვის გადასდებენ ხოლმე; „სახმითმოტიროლოსაც“ პირველი რიგის დღეს, „ცრემლობის“ დღეს აძლევენ. პირ-აქეთ დამარხვა ორ-სამ დღესაც გასტანს, რადგან დასაფლავება რიგის გადაუხდელად არ შეიძლება და რიგს კიდეც სასმელ-საჭმელის მომზადება უნდა.

შევიძინავთ მკითხველისათვის, რომ ტირილის დროს მკვდრის ტალავარი და თოფ იარაღი მამტირლებს წინ უწყვიათ; ხმით მატირალი აიღებს ხმალს, დაშნას ან სხვა რამეს, დაიბჯენს და ისე მოსთქვამს.

რადგანაც ურთიერთობა სოფლის მცხოვრებლებს შორის მჭიდრო კავშირს შეადგენს და ერთის ოჯახის უბედურება სხვებს საერთო უბედურებად მიაჩნიათ, ამიტომ მთელმა სოფელმა მიუცილებლად უნდა იტიროს მკვდარი. როცა ნარევები მკვდარს წაიღებენ, იგი სოფლის პირად უნდა დაასვენონ და სწორედ ამ სოფლის პირად მოხდება ხოლმე საერთო ტირილი; ამ ტირილის შემდეგ თუმცა სოფელი მკვდარს საფლავამდე მიაცილებს, მაგრამ დასაფლავებას-კი ვერ დაესწრობა, – დასაფლავება ნარევების საქმეა: სხვა ვინმე მკვდარს არ მიეკარება.

როგორც ვსთქვით, ხევსურს სიკვდილი საზოგადო ზარალი ჰგონია და კიდეც ამ აზრზედ დაუფუძნებია სხვადასხვა საყურადღებო

ჩვეულება. პირველად ესა, რომ ტირილის დროს (პირ-იქით ხევისურეთში) თითოეული მდედროვანი მკვდრის ოჯახში მიიტანს ხოლმე სამ კვერსა და ნაჭერ ყველს; ეს ულუფა სხვა თემის დედაკაცებისა და ნარევეების საჭმელია. მეორედ „ცრემლობა დღეს“ (პირველი სამარხი რიგია), ყველა ოჯახმა ერთი ლიტრა ქერი უნდა შეაწიოს ჭირისუფალს. ამ შესაწევრის მისაღებად ორი კაცია ამორჩეული:

81

იმათ უნდა არწყონ ქერი, რომ ლიტრას არა დააკლდეს რა. ვინც შესაწევარს არ მოიტანს, იმას ძალად წაართმევენ. ნათესავებისათვის ეს შესაწევარი სულ სხვაა: თუ თითომ არა, ორმა კომლმა მაინც ერთი ქვაბი არაყი უნდა გამოუხადოს მკვდრის ოჯახს; რასაკვირველია, არაყის მაგივრად ლუდიც შეიძლება.

თემი ხომ შემაერთებელი ძალაა, მაგრამ ამ ძალაზედ უფრო მეტი მნიშვნელობა სხვა კავშირსა აქვს, სახელდობრ მეშაბათეობას.

ყველა ნათესავი მეშვიდე თაობამდე მეშაბათეა. თუ რომელიმე მეშაბათე რიგში არ მივიდა ჭირისუფალთან, ლუდი ან არაყი არ უდღუდა, მაშინ მეშაბათეობა ისპობა. ამ ნათესაობის „გადაღახვა არ შეიძლების“ და თუ მოხდა, სასირცხვილო და საუბედურო საქმეა. ეს იმიტომ, რომ მეშაბათეობა კერძო და ახლო ნათესაობაა; ჭირში თუ ლხინში მეშაბათემ მხარი უნდა დაუჭიროს თავის ნათესავს ჩვეულების ძალით. ეხლაც ყველა მეშაბათეებმა მკვდრის პატრონს სისხლში ხუთი ძროხა უნდა მისცენ იმიტომ, რომ მკვლელის ახლო ნათესავები არიან და იმათაც ბრალი ედებათ; თუ ეს ჯარიმა არ გადაიხადეს, მკვდრის სოფელში გავლა არ შეუძლიანთ. გზა შეკრული აქვთ – არ გვინდიხართ, ჩვენი მკვლელის ნათესავები ხართო. მეტადრე ძველ დროში მეშაბათეობას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ეს მნიშვნელობა სისხლის სამართლით მტკიცდება. სისხლი (მკვლელობის ჯარიმა) სამ ნაწილად იყოფოდა; ორი წილი გვარეულობისა იყო და ერთი მკვდრის პატრონისა; მაგრამ მეშაბათეები გვარეულობაზედ მაღლა იდგნენ და საერთო ორი წილიდამ თვითეულს მეშაბათეს ერთი ცხვარი მეტი ერგებოდა, საბიძაშვილო არისო. გარდა ამისა, ჯურუმიდგანაც მეტი წილი მიჰქონდეთ¹.

მეშაბათეობამ ძველი იურიდიული მნიშვნელობა თუმცა დაჰკარგა, მაგრამ ეხლაც ცხოველ ძალას წარმოადგენს, მეტადრე როცა საქმე ნათესავთა დამოკიდებულობასა და ურთიერთობაზედ მივარდება ხოლმე. საყურადღებოა, რომ სიკვდილს, როგორც დიდს უბედურებას, ზოგიერთი სიმბოლოებრივი ჩვეულება მიუცილებლად თან მოსდევს. ასეთია სახელდობრ „ს ა პ ი რ ი ხ ს ნ ო“ და „პ ი რ ი ს ჭ ე რ ა“. როცა მიცვალებულს დაასაფლავებენ და ნარევეები სახლში დაბრუნდე-

¹ ჯურუმად ერთი ძროხა იყო დადებული; ჯურუმას მაშინ ახდევინებდნენ, როცა მკვლელის ნათესავი მოკლულს სულს უხსენებდა ცუდად, აგინებდა. ძველმა სამართალმა საენო არბითიც იცოდა; ს ა ე ნ ო ა რ ბ ი თ ს იმას ართმევდნენ, ვისის

ენითაც მკვლელობა მოხდებოდა, – ენა არ დააყენა, კაცი ბრაზზედ მოიყვანა და მკვლელობა ჩაადენინაო. საენო არბითში რვა ძროხა იყო და არბითი მთლად მოკლულის პატრონს ერგებოდა. ეხლა ჯურუმა და საენო არბითი აღარ იციან.

82

ზიან, მწუხრად მკვდრის ჯალაბობამ საკლავი ¹ უნდა დაჰკლას. ამ საკლავის ღვიძლს შესწვენ. თითოეული ნარევი და ნათესავი შემწვარს ღვიძლს სამჯერ მოჰკვნიტს და მერე გამოაფურთხებს. თვით საკლავი ბალღებმა უნდა შესჭამონ; შეიძლება იგი მეორე დღისათვის შეინახონ; მაშინ მკვდარს მეორედ იტირებენ და მომზადებულ საკლავს სჭამენ დედაკაცები, ნათესავები, ნარევეები. ღვიძლის მოკვნიტას „საპირიხსნო“ ჰქვია. ხალხი-კი პირს აიხსნის ბანზედ, სადაც უნდა ერთად შეიკრიბოს; პირის ასახსნელადი საჭმელი ხავიწი და ყველია; ზორცი და სასმელი არ შეიძლება.

ეს პირველი რიგია, „ც რ ე მ ლ ო ბ ი ს დ დ ე ა“, „ს ა მ ა რ ხ ი დ დ ე“. ამ ჩვეულებას უფრო პირ-იქით მისდივენ. სულ სხვაა „პ ი რ ი ს ჭ ე რ ა“. დამარხვის დღეს ჭირისუფალი ორს გვარეულს ამოირჩევს და ერთს დიაცს; მათ ქვემო ოთახში დასვამს, „ყვერფთან“ (სადაც ცეცხლი ანთია) და თითოს თითო ქადას მისცემს. პირის მჭერნი ამათ იმიტომ ჰქვიანთ, რომ ისინი არავის ეჩქამებიან, არ ელაპარაკებიან. სულის ხუცი ჩავა და ქადებს აკურთხებს (მკვდრის რიგის კურთხევა სულის ხუცის საქმეა; ხატიონს, ხატის ხელოსანს მკვდართან საქმე არა აქვს, იგი რიგში არც-კი მივა). კურთხევის დროს პირის მჭერნი ქადებს სამჯერ შემოატრიალებენ და მერე ჩუმად თავიანთ სახლში წაიღებენ; როცა უკან დაბრუნდებიან, ფიცარს აიღებენ და მიცვალებულის ოთახის სარკმელზედ მიაყუდებენ. შემდეგ ამისა მათ ნება აქვთ ილაპარაკონ, ხალხთან ერთად სვან, ჭამონ.

ჩვენის აზრით, „პირის ჭერა“ მწუხარების გამომხატველი ნიშანია და იმას ნიშნავს, რომ ჯალაბობა და ნათესაობა სიკვდილის გამო ისრეა შეხუთვილი დარდისა და ვარმისაგან, რომ აჩქარებაც არ ძალ-უძს, სხვა მნიშვნელობა ამ ჩვეულებას არა აქვს. თვით ფიცარის მიფარება სარკმელში სინათლის მოსპობაა. – ეხლაც ქართველობას ჯალაბობის წევრის სიკვდილი სინათლის მოსპობად მიაჩნია.

¹ იქნება მკითხველმა არც-კი იცოდეს, რომ ხევსურეთში სრულიად არ მისდევენ შინაური ფრინველის ყოლას; ქათამს, ბატს, ინდოურს, იხვს და სხვ. აქ ვერ ნახავთ, მათი ხსენება აქ არ არის. ხალხი არცა სჭამს შინაურს ფრინველს – ხატი გვიწყენსო. იქნება ხატიც იყოს მიზეზი ფრინველების არ-ყოლისა, მაგრამ ჩვენის აზრით, აქ მიზეზი სულ სხვაა. ბევრჯელ უთქვამთ ჩემთვის, რომ შინაური ფრინველი ნათესს წაგვიხდენსო. მართალიც არის: ხევსურს ნათესი ეზოს ახლო აქვს, სადგურიდამ რამდენსამე ნაბიჯზედ; გარდა ამისა, მიწის უქონლობის გამო მეტად ცოტასა თესავს. ორმოც კომლიან სოფელში კარგია, რომ ოთხს კომლს არ დასჭირდეს „სულადის“ ყიდვა. დანაშთენნი სხვაგან ყიდულობენ სარჩოს. ფრინველობა რომ გავიჩინოთ, რა ვაჭამოთო. მოდი და ელაპარაკე ამ პრაქტიკულს ხალხს! გარეულ ფრინველს, შურთხს, როჭოს, კაკაბს მშვენივრად შეეცევიან და ხატიც

რიგის გადახდას და შესრულებას დიდს ყურადღებას აქცევენ. ხალხის აზრით, რიგი მიუცილებლად მიცვალებულს სულეთში მიუვა, ესამოვნება და თუ ასეა, აბა ხევსური რაღას დაჰზოგავს! ღარიბი ხევსური ამ მრავალ გვარ რიგს ვერ გაუძღვებოდა, რადგანაც თითოეულს რიგს ხარჯი დიდი სჭირდება, მაგრამ შეღავათს ჰპოვებს ნათესავეების დახმარებაში, მეზობლების შესაწევარში. გარდა ამისა, ზოგიერთა რიგის გადახდა სოფელში საერთოდ იციან და ეს დიდი სარფაა. ამას ისიც უნდა დავუმატოთ, რომ ჩვეულების ძალით, ზოგს რიგს მაშინ გადახდიან ხოლმე, როცა შემღება და გარემრება ხელს შეუწყობს, თუმცა-კი თავიდან რიგის აცდენა, როგორც ქართლში, ისრე აქაც დიდი სირცხვილია.

პირველი რიგი ხომ „სამარხია“, „ცრემლობა“, როცა საკლავის დაკვლა არ შეიძლება; „ს ა ნ თ ლ ო ბ ა“ მეორე რიგია (პირ-იქით ცრემლობა და სანთლობა ზედი-ზედ ორ დღეს იციან), და ამ რიგში უეჭველად, საკლავი უნდა დაჰკლან, სამარხო საჭმელი არ შეიძლება. თვითთულს დამსწრეს, დიდსა და პატარას, მამროვანს თუ მდედროვანს, სანთელი უნდა მიეცეს, ორსულ დიაცს, „უღონოს“ ორი სანთელი, რადგანაც ორიანადი არის. გოდება და ტირილი ამ „სანთლობას“ სავალდებულოა, როგორც „ცრემლობას“. მწუხარების შემდეგ, რასაკვირველია, ტაბლა უნდა ეკურთხოს და სულის ხუცი „სახელს დასდებს“ მომზადებულს სასმელ-საჭმელს.

აი თვით ეს „ს ა ხ ე ლ ი ს და დ ე ბ ა ც“, რომელსაც აბრწყინვალეებს სხივი სანთლებისა: – „ღმერთო, დიდება შენდა. ღმერთო, მადლი შენდა! ღმერთო, შენ არ მოგეხსენების დიდებისა და მადლის მეტი; ღმერთო, კაციც შენ გეძახს, სულიც შენ გეზარების, შენგან არს განაჩენი კაცი, ყოველი სამართალი, ბარება სულისა, ხვეწება კაცისა; საც ქრისტე პურობს, ანგილოზ ჟამობენ, ცოდვიან ნანობენ, მართალ გაისვენებენ, სული წმინდა მოიხსენებს (აქ უნდა ჩაერთოს მიცვალებულის სახელი), საცა შენ ხარ შენი სულ მოეხსენების, შენამც გერგების ეს ტაბლა, შენსამც სულს უმთავრების, ცოდვასაცა გხდის ენით ნათქვამსა, ხელით ნაქნარსა, თოლით ნანახსა, ყურით განაგონარსა. შემოვიდა ანგელოზი ფეხითა ქრისტესითა, ქრისტეო ღმერთო, დასწერე ჯვარი სულს იმასა და სუფრას ამას. დედაო დიდისა მეუფისაო, ცაო ქერებულო, ღრუბელო ნათლისაო, ხატო მისაო, სამართალო ღვთისაო აცხოწე სული მისა, შეგინდოს ქრისტიანობის გამჩენმაო“.

ხალხი დასხდება და დაიწყებს სმა-ჭამას. ბევრად სანუკბარო არაა ეს ჭამა, თუ არ დავივიწყებთ, რომ „სანთლობას“ უფრო მჭვარტლიან ლორს ხმარობენ და უსუფთავო, ბინძურის ხევსურის ხელით გაკეთებული ამ ლორის წვენი რაც იქნება – თითონ თქვენ წარმოიდ-

გინეთ. სასმელი ბლომად არის, – მიცვალებულის გვარეულობა გამოხდის ხოლმე შესაწევრად არაყს, ლუდს, მხოლოდ მშვენიერი და მართლაც რომ გემრიელი ხევსურული ლუდი ლაზათს, შნოს აძლევს ამ „სანთლობას“.

როგორც გაკვრით შევნიშნეთ, ხევსურმა დიდის მწუხარებით იცის მიცვალებულის გლოვა. გარეგანი ნიშანი ამ გლოვისა იმით იხატება, რომ მამროვანმა „თ ა ვ ი უ ნ და გ ა მ ო უ შ ვ ა ს“, წვერი დაიყენოს, თავის ფერად-ფერად აჭრელებული და ზიზილ-პიპილებით ხელოვნურად მორთულ-მოქარგული ტალავარი გადაბრუნებული უნდა ჩაიცვას; ურთის სიტყვით ტალავარს მწუხარების ფერი უნდა ედვას, ძაძას მოაგონებდეს; ესევე სავალდებულოა მდედროვნისათვისაც ¹.

„თავ-მოსაპარსო“ სწორედ ძაძის ახდის რიგია. მას წინ უძღვის „წ ე ლ თ ა ვ ე ბ ა“. თუმცა წესი და ჩვეულება თხოულობს, რომ „წელთავება“ წლის თავზედ გადაიხადონ, მაგრამ მომზადება დიდი უნდა და ამიტომ შეიძლება მეტმა დრომაც გაიაროს. ზოგს ადგილას და უმეტესად პირ-იქით „წელთავებს“ და „თავ-მოსაპარსოს“ ერთ დღეს გადაიხდინან ხოლმე პირველს სადილად, მეორეს ვახშმად. რამდენიმე მიცვალებულის პატრონი – ოჯახი ერთად მოემზადება. ხარჯს საზოგადოდ იზმენ. სოფელს გაინაწილებენ, – სასმელ-საჭმელი ცოტა დაგვჭირდებაო; ეს ჩვეულება გონივრულიც არის, რადგანაც ამ ორ რიგში მიუცილებლად მთელი სოფელი უნდა დაესწროს გარეშე ნათესავების გარდა.

თ ა ვ მ ო ს ა პ ა რ ს ო ს დროს ყველამ თავი უნდა მოიპარსოს და ეს ხევსურისათვის ხომ დიდი რამეა, რადგანაც თავის მოპარსვა, თავზედ თმის მრგვლად გაპარსვა, მარტო ქოჩორის დაყენება და სხვა მას ძლიერ უყვარს და საკეკლუცო ვარჯიშობად მიაჩნია. მეტადრე „თავ-მოსაპარსოს“ გადახდა დიდის ამბით იციან. – ქალები და კაცები შუმპრობენ, ფანდურზედ დამდერიან სალხინო ლექსებს; კოცნას და ერთურთის ხვევნასაც-კი არა თაკილობენ, თუმცა უამისოდ ხევსური, კაცია თუ ქალი, მეტად მორცხვია და არშიყოლაში განუვითარებელი. ხალხიც შეჭხარის ამ უბიწო ლხინს, — „სამგლოვიარო ღმერთმა აგხადოსო, მარხე ნულარ მოგცესო, ნურც თავის სახლში, ნურც და-მმა-მოკეთეშიო“.

¹ ხევსურულ ქალსაც ფერადად მოქარგული შალის ტალავარი აცვია; მეტადრე ჯუბა და ფარაგნი (მძივებით მორთული და ფერადის ძაფით მოქარგული გულზედ ასაფარებელი საცმელია) მშვენივრად აქვს მორთული. თავზედ კეკლუცურად მანდილი ახვევია. თმა კარგი აქვთ, გრძელი, მრავალ ნაწნავებად იწვნენ და ირგვლივ შუბლზედ იხვევენ, ზოგან კი იკრეჭენ. ხევსურული ქალი თავს ძროხის შარდით იბანს – თმას გააკეთებსო; იქნება ასეც იყოს, მაგრამ ზინტლის სუნი უდის და ეშხი ეკარგება თავის მორთულობას.

ასე ულოცავს სოფელი თავ-მოპარსულებს. „თავ-მოსაპარსო“ დილამდე გასტანს ხოლმე, თუმცა არც დილაზე თავდება ეს სალხინო ნადიმი: სანაყრო დილა მიუცილებლად საჭიროა.

ამ დილას ს ა ნ ა ყ რ ს იმიტომ უწოდებენ, რომ თვითეულმა მიპატიჟებულმა თავ-მოპარსულ ოჯახს სამი ქადა ან ხაჭოპური უნდა მიუტანოს და აქ ერთად დანაყროდნენ.

თუმცა სულის სამყოფინარი სულეთია, მაგრამ ხანდახან სულიც სააქაოს მოვა და უხილავად ესტუმრება თავის ოჯახს, სოფელს. ამ რწმენაზედ არის დაფუძნებული ს უ ლ თ ა - კ რ ე ფ ა, ხევსურს ეს რწმენა ისე აქვს წარმოდგენილი, ვითომ სულები ერთად შეიკრებიან და სოფელს ეწვევიან. ეს მოხდება ხოლმე დიდ მარხვის მეორე კვირას, შაბათ დღეს¹.

წვევას და სტუმრობას, მეტადრე საიქიოდან, შესაფერი დახვედრა უნდა, ჯეროვანი მასპინძლობა ეჭირვება. ხევსურიც არაფერს ჰზოგავს, ოღონდ-კი პატივისცემით მიიღოს უხილავი სტუმრები. ახლად მიცვალებულის პატრონმა უეჭველად უნდა მოამზადოს სამარხო საჭმელი, ეგრეთვე არაყი, ლუდი. პირ-იქით ხევსურეთში მთლად სოფელი გამოხდის ხოლმე სახატო სალუდეში ლუდსა. მაგრამ სანამდე ლუდი დაილევა და სამარხო საჭმელი შეიჭმევა, რასაკვირველია, სულების შესანდობლად – მათი მიღება სხვაფრივ უნდა.

ეს მიღება დიდის ამბავით იციან და აი როგორ: თითოეული ოჯახი გამოაცხობს სხვადასხვა სახის პურს-ჯვარედინას, ნაღვეი მთვარესავით მოკაკულს, რქიანს, ვისაც როგორი ჰსურს. ამ პურებს წაიღებენ და ერთს ადგილას ნიშნებად დასმენ. თითო სანიშნო პურს გვერდით დაუწყობენ წყვილ წინდას, ან ჩარექ მარილს, თამბაქოს, ფართალს (ფარჩის ნაჭერს). ბავშვებისათვის სანიშნო პური უფრო ჯვარედინი იციან და გვერდზედ საფუხრებს მოუწყობენ ხოლმე. მერე ნიშანში სროლა დაიწყება; დიდები თოფს ესვრიან, ბალები ისარს. ისრის სროლა ბავშვებმა მარჯვედ იციან, რადგანაც მათი

¹ ხევსურეთში ყველა მარხვას არ ინახავენ, მარტო ქრისტეშობის მარხვა და დიდმარხვა უჭირავთ; ამ მარხვებსაც ცოტა ხნობით ინახავენ. დღესასწაულებში უფრო სწამთ ახალ-წელიწადი, ამაღლება, აღდგომა; აღებაც იციან. მეტადრე აღდგომა დიდ დღესასწაულად მიაჩნიათ ზოგიერთ ადგილას, მაგ. არხოტში, აღდგომა სწორედ რომ ბავშვების დღესასწაულია. იმათ საკუთარი ნიში აქვთ გორაზედ; აღდგომა დილით შეიკრიბებიან ერთად ნიშთან; თითო ოჯახმა სამი ერბოიანი ხინკალი უნდა მიუტანოს; ვინც არ მიუტანს, იმას გორადგან ქვას დაუგორებენ – ძროხა ასე დაგიგორდესო. ხალხსაცა სწამს, ვითომ ძროხა დაუგორდება და დაეჩეხება იმას, ვინც ხინკალს არ მიათმევს ბავშვებს. აღდგომა ღამეს კიდევ ჩალით სავსე გოდორს ცეცხლსა მოუკიდებენ და დააგორებენ ხოლმე მაღლიდამ მთაზედ. ბავშვები კივილით და კიჟინით უკან მოსდევენ ანთებულს გოდორს.

ლი ხომ უფრო კარგად იციან. ვინც სანიშნო პურს მოარტყამს, პურიც იმასა რჩება და გვერდზედ დადებული საჩუქარიცა.

სროლის შემდეგ მამროვნები ხატში წავლენ და იქ ლუდსა სმენ; ქალები სულთა კრევას არ ესწრობიან და ვერც სახატო სალოდემო მიესვლებათ; ისინი თავიანთ ნათესავ-ჭირისუფლებთან შეიკრიბებიან ხოლმე და იქ ჰგლოვობენ მიცვალებულებს; მერე ერთს სახლში მოიყრიან თავსა, იმის ოჯახში, ვისაც ახალი მკვდარი ჰყავს, მოატანი-ნებენ სახატო ლუდს და შენდობას უხდიან მთლად სოფლის მიცვალებულებს.

ამ სულთა-კრევით როდი თავდება სულის პატავისცემა. ორი საყურადღებო ჩვეულება დაუწესებია ხევსურს, ღაბახი და დოდი, ორივე სულის მოსახსენიებლად; ჩვენც ამ ორის ჩვეულების აღწერით უნდა გავათავოთ სულეთის ამბავი.

ღ ა ბ ა ხ ი ც ნიშანში თოფის სროლაა სულის პატივსადებლად და ამ მხრით სულთა-კრევას მიაგავს, თუმცა მათ შორის განსხვავებაც დიდია. უმეტესად ღაბახს მიცვალებულს დაუდგამენ, თუმცა უპატ-დრონო ცოცხალსაც ნება აქვს ღაბახის დადგმისა. აი ეს ღაბახიც: მარცხენა ხელის სამი თითი სალოკი, შუალა და არა-თითი რომ შეკუმშო და ზემოდან მარჯვენა ხელის ცერი და სალოკი თითი მოჰკიდო, მაშინ მარჯვენა ხელის ცერი და სალოკი თითი რაოდენ სიმრგვალესაც წარმოადგენს, სწორედ იმ სიმრგვალის ოდენა ფიცარს ამოსჭრიან, სხვა ფიცარს დააკვრენ და ნიშნად დასმენ. ამ ნიშნის სროლა ღაბახია.

საჩუქრად დასდებენ ერთს ხელს ტალავარს, ან ძროხას, ვერძს და სხვა. ღაბახს მეღაბახეები ჰყავს, სამი ან ორი კაცი: მათ შორის ერთი მკვდრის ბიძაშვილი უნდა იყოს და მეორე მიუცილებლად სხვა სოფელი. მეღაბახეების საქმეა საღაბახო მანძილის გაზომვა. ეს მანძილი ისე შორი უნდა იყოს, რომ ადვილად ნიშანს არ მოახვედრონ მსროლელებმა. კიდევ ამიტომ ხშირად ორი წედიწადიც გავა ხოლმე და ვერც ერთი მარჯვე მეთოფე საღაბახო ნიშანს ვერ მოარტყამს. ამ შემთხვევაში შეიძლება ნიშანი ცოტად წინ წამოსწიონ. გარდა ამისა ზოგიერთა სოფლებში სამუდამოდ ამორჩეული აქვთ საღაბახო მანძილი. ჩეტულების ძალით, ეს მანძილი ერთნაირის ზომისა უნდა იყოს ყველა სოფლისათვის, მეტ-ნაკლებობა სირცხვილია, „ცოდოი ას“, – ჩვენი მანძილი გრძელი იყო და თქვენი მოკლეო, ერთურთს დასცინებენ, უკიჟინებენ.

მეღაბახეების დაუსწრობლად სროლა არ შეიძლება. მათი მოვალეობაა თვალყური ეჭიროთ, რომ სროლის დროს სიყალბე არა-

ვინ ჩაიდინოს, მაგალითად, ქართული თოფი ესროლოს და არა აწინდელი „ბერდანკა“, „აინალი“ (აინალს პიზოდის თოფს ეძახიან); ამ შრომისათვის მეღაბახეებს ერგება ყველა გაცდენილი ტყვია; გაც-

დენილ ტყვიებს ისინი იყოფენ. სროლა ყოველთვის შეიძლება და ყველასა ნება აქვს, სხვათა შორის, „ურჯულოსაც“. ვისაც რამდენჯერ ჰსურს, იმდენს ესვრის, დამშლელი არავინ არის.

ხევსურს სწამს, რომ ღაბახს, ადრე იქნება თუ გვიან, უეჭველად ვინმე მოარტყამს, რადგანაც სულეთში შეულოცვენ, ღაბახს უნდა მოხვდესო. ხშირად თავ-მომწონე მეთოფე სიზმარს ნახავს ხოლმე – მკვდარმა მითხრა ჩემი ღაბახი შენ გერგებაო. თუმცა ღაბახს უფრო სახელოვანს ვაჟკაცს დაუდგამენ ხოლმე, მაგრამ ქალის სულის პატივის-საცემლადაც იციან ღაბახი; ამ შემთხვევაში, თუ საჩუქრად ტალავარია დადებული, რასაკვირველია, ტალავარი სადიაცო უნდა იყოს. ხშირად თვით ცოცხალი დიაციც დასდგამს ღაბახს თავის სულის შესანდობლად.

დოლი „სანთლობას“ იციან, თუმცა ხანდახან პირველი რიგის დღეს, „ცრემლობასაც“ გაჰმართავენ ხოლმე. დოლს უფრო ვაჟკაცს უმართავენ, მაგრამ დიაცისათვისაც შეიძლება ეს პატივისადები რიგი. დოლი სოფლის გარეთ მინდორზედ უნდა გაიმართოს და უეჭველად ტაბლა უნდა უკურთხონ მკვდრის სულს. ტაბლად მოამზადებენ ქალებს, კუპატებს, რძე-ერბოს და ერთ ქვაბს ლუდს ან არაყს; მიცვალებულის ტალავარიც იარაღითურთ ტაბლის გვერდზე სძევს. ტაბლას გარშემო მოუსხდებიან ქალები და ზარით ჰსტირიან. რასაკვირველია, „შენდობის მთქმელმა“, სულის ხუცმა ტაბლა უნდა აკურთხოს, სახელი უნდა დასდოს მას.

დოლი, როგორც მოგეხსენებათ, ცხენების ჭენებასა და სირბილში მდგომარეობს. ამისათვის დოლობას უმთავრესი ყურადღება ცხენების ამგვარ ვარჯიშობაზედ არის მიქცეული. ცხენების რიცხვი ხუთიდან ცხრამდე შეიძლება და ეს რიცხვი კენტი უნდა იყოს. მათ შორის პირველი ადგილი სულის ცხენს ეკუთვნის, მერე რიგრიგობით მიცვალებულის ახლო ნათესავების ცხენებსა, – ასე რომ სულის ცხენი ხომ პირველია, მას თან მოსდევენ მამიდის ცხენი, მიცვალებულის გვარეულობისა, ცოლეულობისა (როცა მიცვალებული მამროვანია), დებისა. დანაშთენი ცხენები სხვებს ეკუთვნის: მკვდრის მეგობრებს, მის სოფლელებს. დოლს მედოლეები ეჭირვება და ამიტომაც ჭირისუფალი ორს სანდო კაცს ამოირჩევს ხოლმე მედოლეებად. ამ უკანასკნელების მოვალეობას, სხვათა შორის, სადოლო საჩუქრის განაწილებაც შეადგენს.

88

დოლის გამართვა იაფად არა ჯდება, განაწილებას სიფრთხილე უნდა და ჩვეულებას წინადავე გადუწყვეტია, რომელ ცხენს რა საჩუქარი ერგება. თუ შემძლებელ ოჯახის მიცვალებულს გაუმართეს დოლი, მაშინ პირველ საჩუქრად ფეხადი ძროხაა, მეორედ – სამი ცხვარი, მესამე საჩუქარს ორი ცხვარი და ორის დრამის (დრამა ორი უზალთონია, აბაზი) ღირებული სპილენძეულობა შეადგენს, მეო-

თხეს – ორი ცხვარი. დანარჩენ ცხენებს თანასწორად ერგებათ საჩუქარი: ორ აბაზიდამ მანათამდე; მისცემენ ტყავს, რაიმე ნივთს, სამკლავეს, ჩაჩქანს და სხვ.

სადოლო მანძილად რომელსამე სოფელს ამოირჩევენ უფრო ისეთს, სადაც მიცვალებულის ნათესავი სცხოვრობს. ნათესავმა მიცვალებულს ტაბლა უნდა მოუმზადოს და პირველად ცხენოსნები გაეშურებიან სწორედ იმ ადგილას, სადაც ტაბლაა მომზადებული. ეს გამგზავრება ასე მოხდება ხოლმე: ტირილის შემდეგ ცხენოსნები სამჯერ ირგვლივ შემოუვლიან მომტირალ დედაკაცებს; მედოლეები მათრახებს მისცემენ იმ მხედარს, რომელიც სულის ცხენზედ ჰზის: ეს სულის ცხენი წინ უნდა გაუძღვეს დანარჩენ ცხენებს. მხედარნი წყნარად მიდიან. ჭენება დაიწყობა მიცვალებულის ნათესავის სოფლიდამ, ტაბლის კურთხევის შემდეგ და ტაბლის კურთხევას ხომ თან მოსდევს არაყის სმა მკვდრის შესანდობლად. როცა სმა გათავდება, ყველა ცხენოსანი თავის ცხენზედ შეჯდება და სულის ცხენზედ მჯდომი თითოეულს მხედარს მათრახს მისცემს. აი სწორედ ამ დროს იწყება ჭენება. თითოეული მხედარი ყველა ძალ-ღონეს ხმარობს, რომ იმისმა ცხენმა სხვებს გაასწროს, სხვებზედ ადრე მივიდეს ჭირისუფლის სახლთან, სადაც სადოლო ხაზია გავლებული; ეს ხაზი საზღვარია და რომელიც წინათ იმას გადააბიჯებს, პირველი საჩუქარი იმისაა.

რასაკვირველია, მედოლეები თვალ-ყურს ადევნებენ, თუ რომელი ცხენი რა დროს გადააბიჯებს ხაზს: ეს საჭიროა სადოლო საჩუქრის გასანაწილებლად და საჩუქრის განაწილება ხომ მედოლეების მოვალეობაა. ჩვეულების ძალით, თუ ცხენი ხაზს მიახლოვდა და რბენა ვეღარ შესძლო, მხედარს ნება აქვს ცხენიდან ჩამოხტეს, აღვირი წაჰყაროს და თითონ გაიქცეს, ხაზის იქით გადახტეს და საჩუქარი მიიღოს; მაშასადამე, მიუცილებლად საჭირო არაა, რომ ცხენმა წინა ფეხები ხაზზედ გადაიტანოს.

რასაკვირველია, სადოლო ცხენებმა ერთსა და იმავე გზაზედ უნდა ირბინონ, იჭენონ; უამისოდ ერთი ძირითადი პირობა დოლისა ხომ დაირღვეოდა და ამ პირობის დამრღვეველ მხედარს არც საჩუქარი ერგება.

ხევსურს დოლი დიდად პატივსადებ რიგად მიაჩნია და ამისათვის არც ერთს ფათერაკს არ ერიდება, თავგანწირული მიაფრენს ცხენს ვიწრო კლდოვან ბილიკზედ, რომლის ქვემოთ თვალჩაუწყდენელი უფსკრულია. ხშირად მომხდარა, რომ გულოვანი მხედარი თავის მერნითა ჩალუპულა ამ უფსკრულში, მაგრამ ეს არაფერი... დიად, დიდი ძალაა ერის ჩვეულება და ეს ჩვეულება ჯიშსა და ფათერაკს არ ერიდება.

უსაფუძვლო შენიშვნის გამო

(წერილი ბ-ნთ დ. ფურცელაძის და ვლ. მიქელაძის მიმართ)

როგორც 1887 წ. „იფერიის“ 269 №-იდგან ჩანს, პატივცემულ რაფ. ერისთავს საგეოგრაფიო საზოგადოების კრებაზედ წაუკითხავს ჩემის ეთნოგრაფიულ წერილებიდან მოხსენება ხევის-ბერობაზედ და ხატობაზედ. ორივე საგანი, შეძლებისდაგვარად, მე საკმაოდ ვრცლად განვიხილე ჩემს წერილებში და საკუთარი აზრი წამოვსთქვი მათზედ. ჩემი მსჯელობა დავამყარე როგორც ხევსურთა ცხოვრების შესწავლასა და ცოდნაზედ, ესე ჩვენი ძველის კანონების განხილვაზედ. მეფე გიორგი ბრწყინვალის „მეგლის-დების“ შესწავლამ საბუთი მომცა იმ აზრის დასკვნისა, რომ ძველ დროს ხევის-ბერი „ლაშქართ თავადი იყო“, სამხედრო თანამდებობის გარდა, სხვა საერო უფლებაც ხელთ ეპყრა, მხოლოდ საერო და არა საეკლესიო, სასულიერო. ვისაც სურს დარწმუნდეს, თუ რამდენად საფუძვლიანია და შესაწყნარებელი ჩემი შეხედულობა და დედა-აზრი ხევის-ბერობაზედ, იმას შეუძლიან მიჰმართოს თვით „მეგლის-დებას“ და ჩემს წერილებს¹. სამწუხაროდ ჩვენში საგნის შესწავლას მაგრე რიგად ყურადღებას არ აქცევენ და როცა კამათობა ასტყდება ხოლმე, რომელსამე სამეცნიერო თუ სხვა გვარ საგანზედ, საკმაოდ მიაჩნიათ მართო ცალიერი სიტყვების რახა-რუხი და აქა-იქ გაგონილი თუ მონილი აზრის წარმოთქმა. მეტადრე თუ საჯაროდ მეტყველი რიხით და გამბედაობით ისვრის სიტყვებს, თავ-მოწონებით ჰლაღადებს უსაფუძვლო აზრს – საქმე გაჩაღებულია და გაჩაღებული!

ხევის-ბერობაზედ კამათობასაც ეს ბედი ეწია. ჯერ ისევ მოსკოვის საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზედ ჩვენი ახალგაზრდა ეთნოგრაფი ა. ხახანიშვილი ამტკიცებდა, რომ „ხევის-ბერი იყო და არის სარწმუნოებრივის წესის აღმასრულებელი“³.

¹ ნ. ურბნელი, ეთნოგრაფიული წერილები, „დროება“, 1885 წ. №№ 165 და 166.

² ალ. გარსევანიშვილი, „წერილი მოსკოვიდამ“, „ივერია“ 1887 წ. № 59.

ბ-ნი დ. ფურცელაძე ტფილისიდან ბანს აძლევს ჩვენს მოსკოველ სტუდენტს და ამბობს: „ურბნელის აზრი ხევის-ბერების შესახებ მართალი არ არისო. ხევის-ბერები თავიდანვე მღვდელ-მსახურ-

ნი იყვნენ და, თუ საერო საქმეებშიაც იღებდნენ მონაწილეობას, მხოლოდ იმ მიზეზის გამო, რა მიზეზითაც დანარჩენს საქართველოში მღვდელ-მსახურნი, ჟამსა გაჭირებისასა, მიჰმართავდნენ ერსა, საომრად იწვევდნენ და ზოგჯერ წინ უძღოდნენ კიდევაც¹. მაგრამ რაც ახალგაზრდა სტუდენტს ეპატიება, ის ბ-ნ დ. ფურცელაძეს დიდ დანაშაულობად უნდა ჩაეთვალოს. ეს იმიტომ, რომ დ. ფურცელაძეს ერთხელ მაინც ჰქონია ხელში „ძეგლის დება“ და იქ ხომ ასე სწერია: «ხევის-ბერს დარბაზით ლაშქართ თავადობა ჰბომბია». «სხვა რაც სასჯულო საკითხავი იყოს, იგი კათალიკოსსა და მათ განაჩენთა, მათზედა ეპისკოპოზთა ჰკითხონ» და სხვ. მთელს „ძეგლის-დებაში“ ერთი სიტყვაც არ არის მოხსენებული იმის შესახებ, ვითომ „ხევის-ბერები თავიდანვე მღვდელ-მსახურნი“ ყოფილიყვნენ. მართალია, საქართველოში მღვდელ-მსახურნი ლაშქარს წინ მიუძღოდნენ ხოლმე და ბევრს ეპისკოპოზსაც გამოუჩენია სარდლობის ნიჭი, მაგრამ ამ საბუთიდგან იმ აზრის დასკვნა, რომ ხევის-ბერი მღვდელ-მსახური იყო, ისეთივე უსაფუძვლო იქნება, როგორც იმისი, ვითომც ეპისკოპოზი სამხედრო კაცი და მოხელე ყოფილიყოს... არა თუ მართლ „ძეგლის-დებაში“, ვახტანგის მთელ კანონთ-კრებაში ერთს მუხლსაც ვერ იპოვნით, სადაც მოხსენებული იყოს, რომ ხევის-ბერი სასულიერო კაციაო... და თუ დ. ფურცელაძეს არა სჯერა ჩვენი აზრი, აბა, გვიჩვენოს, სად არის მოხსენებული, რომ ხევის-ბერი სასულიერო კაცი ყოფილიყოს.

საოცარი უფრო ისაა, რომ ბ-ნ დ. ფურცელაძისათვის საკუთარ მეხსიერებას უღალატნია. იმა-სრულიად დავიწყებია თავისივე გუჯრები. იმისგან გამოცემულ გუჯრებში არა ერთს და ორს ადგილას არის მოხსენებული, რომ საქართველოს ეკლესიას არასოდეს არა სწამდა ხევის ბერობა მღვდელ-მსახურებად. მართლ-მადიდებელი ეკლესია ყოველთვის იმას ჩიოდა, რომ დეკანოზებმა (ხალხის აზრით დეკანოზი იგივე ხევის-ბერია) მიითვისეს საეკლესიო უფლება და მღვდელ-მსახურებას ასრულებენ, ამის მიზეზად სხვადასხვა ისტორიული გარემოებანი იყვნენო. 1798 წ. არაგვის ერისთავმა ზაალმა მთიულეთში გაგზავნა წილკნის ეპისკოპოსი რომანოზი² და

¹ „ივერია“, 1887 წ. № 269.

² Д. Пурцеладзе, Церк. гудж., Тифлис 1881, გვ. 25.

ეპისკოპოსმა კიდევ აუკრძალა საერო მოხელეებს, მღვდელ-მსახურებას ნუ შეასრულებთო და ხალხს ნამდვილი მღვდლები დაუყენა.

თუ ხევის-ბერები თავიდახვე მღვდელ-მსახურნი იყვნენ, მღვდლების გამწესება რაღა საჭირო იყო?! კათალიკოზ იოსების ეპისტოლეში, რომელიც 1762 წ. წარეგზავნა დოსითეოზ ნეკრესელს, პირ-

დაპირ მოხსენებულა, რომ მღვდლებს უბრძანე, დეკანოზებმა საეკლესიო წესები არ აასრულონო¹. ამ ეპისტოლეს მეცხრე მუხლში ნაჩვენებია, რომ უსწავლელი და მოუმზადებელი, სახარების არაკარგად მკითხველი მღვდლობის ღირსი არ არის და ნურც აკურთხებთო... თუ ასე იყო, სასულიერო სწავლაში უვიც ხევის-ბერს როგორ შეეძლო მღვდელ-მსახურება?

1789 წ. მღვდლებმა ხელწერილი მისცეს ნეკრესელს, რომ ჩვენს სამრევლოში დეკანოზებს არ გავატარებთო². დ. ფ უ რ ც ე-ლ ა ძ ი ს გუჯრებიდგან ჩანს, რომ საქართველოს ეკლესიას ხევის-ბერები, დეკანოზები მიაჩნდა კერპთაყვანისმცემლებად და სდევნიდა კიდევ. მაშ რა საბუთები აქვს ბ-ნს ფურცელადეს, რომ საჯაროდ უარჰყოფს ჩვენს აზრს ხევის-ბერობაზე? საინტერესო იქმნება დავისახელოს საბუთები, თუ-კი მართლა დარწმუნებულია თავის აზრზედ. მაშინ ჩვენც სიამოვნებით შევუდგებით საგნის ვრცლად განხილვას, სიამოვნებით იმიტომ, რომ მართლაც სასიამოვნოა საბუთიანი ლაპარაკი ისეთ ძველ საპოლიტიკო დაწესებულებაზედ, როგორც იყო ხევის-ბერობა.

ბ-ნ ვლ. მიქელაძის შენიშვნა, ვითომც ხევსურული „ხატი“ სალოცავს არ უნდა ნიშნავდესო, ისეთივე უსაფუძვლოა როგორც იმის თანამობაასე დ. ფურცელაძის აზრი ხევის-ბერობაზედ. სიტყვა „ხატი“ სურათს ნიშნავსო, ამბობს ბ-ნი მიქელაძე. მართალია, მაგრამ მოწინააღმდეგეს ერთი უბრალო ჭეშმარიტება ავიწყდება: ქართულ ენაზედ ერთსა და იმავე სიტყვას ხშირად სხვადასხვა მნიშვნელობა აქვს. ხევსურის „ხატიც“ ნიშნავს სალოცავს და არა სურათს. თვით სალოცავში ხევსურს სურათი როდი აქვს. ხევსურეთის მთელი სალოცავები რომ დაიაროთ, ერთგანაც ვერ იპოვით სურათს. და თუ ხევსური თავის სალოცავს ხატს ეძახის, იმიტომ რომ სწამს, ამაღამ ადგილას (სადაც სალოცავია) უხილავად ესადაეს წმინდანი იმყოფებაო, თვით სალოცავი სადგურია წმინდანისაო.

¹ Д. Пурцеладзе, op. cit., გვ. 40-41.

² Д. Пурцеладзе, op. cit., გვ. 43.

ამისათვის ხატი, ხევსურის აზრით, სალოცავია, სადაც თუმცა წმინდანის სურათი არა სდგას, მაგრამ თითონ წმინდანი-კი იმყოფება. სხვათა შორის ხევსურს სხვადასხვა კერპები წმინდა არსებად მიაჩნია, სალოცავებს უშენებს კვირია-ხმელეთის მოურავს, პირქუშს, რომელსაც პირიდგან ნავთი ამოსდის და სხვა. სიტყვა „ხატი“ სურათს რომ ნიშნავდეს, მაშინ სალოცავებშიაც კვირიას, პირქუშის და სხვათა სურათები იქნებოდა, მაგრამ ასე არ არის. თუ მართლა „ხატი“ სურათს ნიშნავს, მაშ ჩვენი ხალხი, როცა სალოცავად მიდის, რისთვის ამბობს „ხატობას“ მივდივარო? არა, სიტყვის მნიშვნელობის

ჩემის რვეულიდან

(ნაწყვეტი)

დაბა თიანეთის ზემოთ, ჩრდილოეთისაკენ მდებარეობს ერთი პატარა, მაგრამ მშვენიერი ხეობა, რომელსაც შუა ჩამოუდის იორი. ამ ხეობის კალთებზედ კვეკლუცად გაშლილია არტნის საზოგადოება. საზოგადოება კარგად მოზრდილია, თუმცა-კი პაწია სოფლებიდგან შესდგება. ბუნებას უხვად აქ დაუბერტყია თავისი მადლი: მიწის ნაყოფიერობით გინდა, თუ მდებარეობის სილამაზით. არტნის საზოგადოება საუკეთესოა მთელს ფშავში. მეტადრე ზაფხულობით არტნის ხეობაზედ უფრო კოპწიასა და მორთულს ვერასა ჰნახავს კაცის თვალი. აქ ბუნების სინაზე და მრისხანება თითქო ძმურად მოთავსებულანო, თითქო მთასა და ბარს ხელი-ხელს ჩაუკიდნიათ და ტკბილად საუბრობენ – არა მე გამშვენებ და არა მეო.

ფშავის დანარჩენ ხეობებს სულ სხვა სახე აქვთ. ყველგან თოვლყინულიან კაეკასიონს თავისი კვალი დაუჩნევია, მთას დაუჩაგრავს ველის და ვაკის სიტურფე; ქართლელს სული და გული ეხუთება, როცა შეჰყურებს ფშავის დიდს, შავ-კლდოვან მთებს; ვაკე ადგილი მეტად იშვიათად მოიპოვება და სადაც-კი არის, იქაც უზარმაზარის და ცამდე წვერმიბჯენილის კლდის და მთის ჩრდილი თითქო სუდარის ზეწარს აფენს უიმისოდაც აქა-იქ მიმალულს მინდორსა.

არტნის ხეობა-კი, როგორც ვთქვით, სხვანაირად არის მორთული. დაუმატეთ ამას ნარნარი იორის სიმშვენიერეც. ეს მდინარე ისეთი შფოთიანი და შეუპოვარი როდია. როგორც ფშავის არაგვი, არაგვი ყოველთვის მედიდურობს, მრისხანობს, ამყოფს; ღრე და კლდე იმისათვის სულ ერთია, – გაბრაზებული ვეფხვსავით ხტის და იდობლდება, მოჰქუხს და მიეშურება, თითქო წინ ვერაფერი დამიდგება-რაო... იორი უფრო თავ-დაჭერილია და მშვიდობიანი, წყნარად და აუჩქარებლად, ფეხ-აკრეფით მიდის თავის გზითა. აი სწორედ ამ იორის ნაპირად, სოფ. არტანსა და სოფ. ყვარას შუა, ერთს პატარა გორის კალთაზე მდებარეობს ფშავლების სახალხო მონასტერი, რომელსაც ხატი -ხევი ჰქვია.

ამ ორმოცის წლის წინათ მთელ ფშავში ერთი საყურადღებო მოვლენა მოხდა. ხალხმა აღტაცებით მოიგონა დიდებული თამარ-

მეფე, იმის სახელს გულმხურვალედ მიჰმართა ხვეწნითა და ვედრებითა. მართალია, ფშაველს არასოდეს არ გაჰქრობია გულში დაუვიწყარის მეფის ხსოვნა, მაგრამ იმ დროს, რომელსაც ჩვენ ვიხსენიებთ, ეს ხსოვნა განცხოველდა, აღფრთოვანდა. რა იყო ამის მიზეზი – ჩვენ არ ვიცით და დაბეჯითებით ვერავინ გვიამბო. ეს კია, რომ მიზეზი რაიმე საერთო უბედურობა უნდა ყოფილიყო: ხალხს ხშირად უფრო უბედურობისა და ჭირის დროს აგონებდა თავისი დიდებული წინაპრები და მაშინ იმათს მოგონებაში ჰპოვებს მეოხებას და შვებასა.

ფშავლის აზრით და წარმოდგენით, თამარი მარტო ძლიერი და სახელოვანი მეფე როდია, არა – ეს ბრწყინვალე და სხივოსანი ვარსკვლავი ჩვენის წარსულისა ხალხის ავადობისა და ჭირის მკურნალიც არის, ექიმი. ეხლაც ფშაველი თავის ავადმყოფობისა და საქონლის ჭირის ასაცილებლად თამარ მეფეს ევედრება, ექიმის სახელით იხსენიებს; მკურნალობა იმის განსაკუთრებულ ხელობად მიაჩნია და ჰგონია, რომ დიდებული მეფე ეხლაც უხილავად კპატრონობს თავის ერსა, არჩენს ავადმყოფებსა, სპობს ყველა გვარს ჭირსა. თვით ხევის-ბერიც, როცა თამარის მადლით ამწყალობლებს სახატოდ მისულს ხალხს, სადიდებელ ლოცვაში ასე იხსენიებს თამარს: „დიდო თამარ მეფეო, ღელის ჰაქიმ დედოფალო“. რადგანაც ხალხს მკურნალად სწამს თამარ მეფე, ამიტომ სამკურნალო მსხვერპლსაც სწირავს მას; ამ მსხვერპლს თავისი საკუთარი სახელი აქვს – „წამლის სახსარი“ და თუ არა თამარს, სხვას ეს „წამლის სახსარი“ არ შეეწირება; ჩვეულებრივს მსხვერპლს ფშაველი „სამხვეწროს“, „სამწყალობლოს“ უწოდებს, თამარის მსხვერპლისათვის-კი ისეთი სახელი დაურქმევია, რომელიც ცხადად და პირდაპირ გვიჩვენებს ხალხის აზრს და შეხედულობას თამარის მკურნალობაზედ.

ხატი-ხევის დაარსება გამოიწვია იმ საყურადღებო მოვლენამ, რომელიც ზემოთ აღვნიშნეთ. თუ მხედველობაში მივიღებთ ხალხის აზრს თამარ-მეფის მკურნალობაზედ, – ცოტაოდენი საბუთი მაინც გვექნება დავასკვნათ, რომ ეს მონასტერი, თუ გნებავთ, სალოცავი უნდა დაარსებულიყო საერთო ავადმყოფობისა და ჭირის ასაცდენად, მოსასპობლად, – სულ ერთია, მუსრავდა ეს ჭირი ხალხსა, თუ საქონელსა. ორივე შემთხვევაში ხალხს მკურნალად სწამს თამარ-მეფე. ხატი-ხევის მონასტერიც თამარის სახელზეა დაარსებული, აშენებული.

¹ ღელე – თამარ მეფის უძველესი სალოცავია.

საზოგადოდ მთის ხალხს და კერძოდ ფშავლებს სალოცავები მშვენიერსა და თვალის მიმზიდველ, სასიამოვნო ადგილასა აქვთ აშენებული. ჩვენ, ვაკე-ქართლები, სალოცავის შენობის სილამა-

ზეს და ლაზათს ვაპყრობთ უმთავრეს ყურადღებას და ადგილის მდებარეობას ხშირად არაფერს დაგიდევთ, – სულერთია, სადაც უნდა ავაგოთ ტაძარი, ოღონდ-კი შენობა კარგი და ლამაზი იყოს... სულ სხვანაირად ჰფიქრობს და იქცევა ფშაველი. ეს ჯერ-ჯერობით შეუმწიკვლელი ბუნების შვილია და სიმშვენიერესაც ბუნებაში ჰპოვებს და არა კაცის ხელოვნებაში; ამიტომაც ფშავლის სალოცავის მდებარეობა უნებლიედ ჰხიბლავს კაცის თვალს თავისის მშვენიერებით, სილამაზით. რაღა თქმა უნდა, რომ ხატი-ხევი, მშვენიერის თამარის სალოცავი, შესაფერს ადგილას იქნება აგებული. სწორედ ასეც არის და ზემოთ ჩვენის პროზაული კალმით აწერილი არტნის ხეობა, სადაც ხატი-ხევი სძევს, მხოლოდ მკრთალი ნათელი იქნებოდა იმ ბუნების სიმშვენიერესი, რომლის დახატვა შეეძლო პოეტურს კალამს და ჩვენზედ მეტად ბუნების აღწერაში დახელოვნებულს ქართველს მწერალსა.

თვით ხატი-ხევის შენობა არაფრით იზიდავს თქვენს თვალს და ფშავლის ჩვეულებრივს სახლ-კარს მოგაგონებთ; კალო-საბძელი, ფიცრული სადგური, ერთი პაწია ქვითკირის მოაჯირიანი ოთახი და ქვემოთ შარა-გზის პირად სიპი-ქვის ნიში – აი გარეგანი სახე ამ საერო მონასტრისა. ოთახის მოაჯირზედ რამდენიმე ხის შანდალია, რომლებზედაც მლოცველნი სანთლებს ანთებენ. სამონასტრო შენობას გარშემო არტყია სახნავ-სამოვარი მამული, სათიბი ადგილი და პატარა ტყე; ეს ყოველივე ხატი-ხევის საკუთრებაა და თუ მონასტრის წევრს არა, გარეშე, უცხო კაცს იმაზედ ხელი არ მიუწვდება. საზოგადოდ, ჩვენი მთის ხალხი დიდის მორიდებით და კრძალვით ეპყრობა ხატის საკუთრებას და რაც უნდა საჭიროება მოითხოვდეს, ვერავენ ხელს ვერ ახლებს სახატო მამულს. ეს ჩვეულება ნაშთია ჩვენის ძველის კანონმდებლობისა. ძველს დროში, ასე გასინჯეთ, სახელმწიფოსაც-კი ხელი არ მიუწვდებოდა სახატო საკუთრებაზედ.

ეხლაც ხშირად შეხვდებით სოფლად „ხატის მიწას“, გაოხრებულს და გავერანებულს, რომელსაც, თუ არ სასულიერო კაცი, სხვა ვინმე ვერ შეეხება. შიშის გამო, – ხატი იწყენსო, ძირიანად ამოგვაგდებსო. ამ აზრსა და შეხედულობას ბეჯითად და სასტიკად მისდევენ მთაში და, რასაკვირველია, ხატი-ხევის მამულსაც ჰშველის ეს გარემოება. ძველად, როცა ხალხის სარწმუნოებრივი გრძნობა აღორძინებული იყო მაღალ წერტილამდე, ვერც ვაკე საქართველოს

მონასტრების მამულს შეეხებოდა უცხო კაცი; ამ მხრივ, როგორც სხვაფრივადაც, ხატი-ხევის მამულის იურიდიული თვისება ძველს ცხოვრებას მოგვაგონებს.

ამჟამად ხატი-ხევის მონასტერში სამი ქალი ითვლება, რამდენიმე მეცხვარე და ერთი ბერი კაცი, გულიაური მექვაბიშვილი,

რომელიც მონასტრის უფროსია, თუ გნებავთ, იგუმენი. მეცხვარეები მუდამ სახატო ცხვარში დაიარებიან, იშვიათად ცხოვრობენ მონასტერში, თუმცა-კი მონასტრის წევრნი არიან, იმის წესდებულებას ემორჩილებიან და სხვებთან შედარებით წმინდა კაცებად ირიცხებიან. მონასტერში შესვლა ნება-ყოფლობაზეა დამოკიდებული, მაგრამ ვინც ერთხელ შედგება ბერად ან მონაზნად, თავის დანებება აღარ შეიძლება, – ხატის გმობა იქნებაო და ამას ხომ ფშაველი ვერ იკისრებს. დედათაგან უფრო ისინი შედიან მონასტერში, რომლებსაც გათხოვება არა სურთ და ან მოტაცებისა ეშინიანთ; ფშავში, როგორც მოგეხსენებათ, ეხლაც ხშირად ცოლის შერთვა მოტაცებით იციან და ვისაც უნდა ეს შემთხვევა თავიდან აიცილოს, მონასტერში მიდის მონაზნად, წინათ, როგორც გვიამბეს, დაშორებით ბევრი ბერ-მონაზონი ყოფილა ამ თამარის მონასტერში, ბოლოს დროს-კი მათი რიცხვი შემცირებულა. ჩვენ არ ვიცით, რა მიზეზით უნდა აიხსნას ეს მოვლენა, თუმცა იმის დასახელება-კი შეგვიძლიან, რომ აქა-იქ ხალხში საყვედური ისმის მონასტერში მყოფთა საქციელზედ. იქმება ეს საყვედური მართალი და საფუძვლიანიც იყოს, რადგანაც ერთსა და იმავე მონასტერში დედაკაცთა და მამაკაცთა ერთად ყოფნა საფრთხილო და სამაცდუნო საქმეა, მეტადრე ისეთის მოარშიყე ხალხისათვის, როგორნიც ფშაველები არიან. გარდა ამისა, თითო-ოროლა სათემო ჩვეულების მოწინააღმდეგე კაცს არ მოსწონს, რომ ხატი-ხევის მონასტერი მარტო თითონ ხმარობს დიდს ცხვრის ფარას, ანგარიშს არ აძლევს საზოგადოებას და ამისათვის ეს მოწინააღმდეგენი ცუდს ხმებს ავრცელებენ თემში. რაც უნდა იყოს, ხატი-ხევის მონასტრის წინააღმდეგ უკმაყოფილება ისმის და ვინ იცის, იქნება ამ უკმაყოფილებამ ბოლოც მალე მოუღოს მონასტერსა.

მონასტერში მყოფნი, მამაკაცნი თუ დედაკაცნი, წმინდანებად ითვლებიან. ამათი სიწმინდე საზოგადოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ისინი ხატს ემსახურებიან. კერძოდ სიწმინდე იმაშიაც იხატება, რომ მონასტერში მყოფთ სასტიკად აკრძალული აქვთ ღორის ხორცის ჭამა, მეცხვარეებს არ შეუძლიანთ ხატობას და ხატობის წინა დღეებში ცოლს შეეხონ და სხვა ამისთანები; მონაზნებს ნება აქვთ ხატთან მივიდნენ, უბრალო დიაცს-კი ხატთან ახლო მისვლა არ

შეუძლიან. მაგრამ უფრო საყურადღებო მონასტრის შინაური ცხოვრებაა. ეს ცხოვრება ერთობისა და თანასწორობის საფუძველზედ არის დამყარებული და თავის დედა-აზრად თვითეთლის წევრის შრომა და მოღვაწეობა აქვს აღიარებული. თუმცა მონასტერს საკმაო შემოსავალი აქვს, მაგრამ ბერ-მონაზნები მაინც დაულაღვად მუშაობენ, საკუთარის ოფლით ირჩენენ თავსა; ყველას თავისი საკუთარი საქმე აქვს მიხედობილი და შრომა წევრთა შორის განა-

წილებულია. მონაზნები უფრო ქალურს ხელ-საქმიანობას მისდევენ, მამაკაცთა უმზადებენ ტალავარს და სხვა საჭირო სამკაულს. წინათ, როგორც შევიტყვეთ, ხელ-საქმიანობა ძლიერ აღორძინებული ყოფილა და ეხლაც იგონებს ხალხი ერთს ფრიად ლამაზს ხელ-მოსაქმე მინაზონსა, სახელგანთქმულს მთელს ფშავში.

როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, თამარ-მეფის ხატი-ხევი ახალი მოვლენაა, უკანასკნელის დროის ნაყოფია. ამისათვის იქნება მკითხველმა კიდევ იფიქროს, რომ წინათ ფშავში თამარის სალოცავი არა ყოფილა... შეცდომა იქნება, უძველეს დროიდან ფშაველს ანდერძად დარჩენილი აქვს თამარ-მეფას დიდება და ვედრება, მისი სალოცავი. ეს სალოცავი ღელის ხატია და თვით ღელე გორაა არაგვის ხეობაზედ, სოფ. ხოშარას ახლო. ხალხის გარდმოცემით, ღელე ჯერ ისევ მშვილდისრობის დროს ყოფილა.

ეს სალოცავი და კიდევ ლაშარის ჯვარი ყველა ფშაველისათვის, თითოეულს თემისათვის სავალდებულოა, ასე რომ ვერავინ თავიდან ვერ აიცილებს ღელეში და ლაშარის ჯვარში ლოცვასა. მართალია, ყველა თემს საკუთარი კერძო ხატიცა აქვს, მაგრამ კერძო სათემო ხატს ადგილობრივი ძალა და მნიშვნელობა აქვს და არა საერთო, საზოგადო. კერძო ხატების უფროსებად თამარ-მეფე და ლაშარის ჯვარი ითვლებიან. სათემო ხატს მარტო ერთი თემი ლოცულობს. საყურადღებოა, რომ ქალი გათხოვების შემდეგ თავის თემის ხატს ვერ დაივიწყებს; როგორც იმან, ისე იმის მოდგმამ და ჩამომავლობამ ის ხატი უნდა ილოცონ, რომელიც ქალის თემს ეკუთვნის, თუმცა ქმრის ხატშიაც ლოცულობს (ცოლი); რასაკვირველია, შეიძლება და სწორედ ასეც არის, რომ ერთი თემი მეორე თემის ხატში დაიარება, მაგრამ ეს მიუცილებლად საჭირო არაა. როგორც ვთქვით, სულ სხვა მნიშვნელობა აქვს თამარ-მეფეს და ლაშარის ჯვარს. მამ თითონ მკითხველიც ჰხედავს, თუ რა დიდი ადგილი უჭირავს თამარ-

¹ ლაშარის ჯვარი, ზოგიერთთა აზრით, თამარ-მეფის შვილის ლაშა-გიორგის სალოცავია; სხვანი-კი ჰფიქრობენ, რომ ლაშქრობის სალოცავიაო. ლაშა-გიორგი არაფრით არ იყო შესანიშნავი და ამიტომ მეორე აზრი ჩვენ უფრო საფუძვლიანი გვგონია.

მეფეს ფშაველების სარწმუნოებაში. ჩვენგან ცნობილი ხატი-ხევი ღელის უმცროსი და არის, იმისი მორჩილია; ხატი-ხევი- მველ ღელიდან გადმოფრინდა და თავისი საკუთარი სადგური აიშენა იმ განსხვავებით, რომ ეს სადგური მონასტრის გეგმაზედ მოაწყო, როდესაც ღელე თავის დღეში ბერ-მონაზნების სადგური არა ყოფილა. ყველაფერში ხატი-ხევი ღელის სალოცავს ექვემდებარება; ადგილ-მამული, სარჩო-საბადებელიც ღელის „ხატის კაცების“ გამგეობაშია, თუმცა საერთო საკუთრებას შეადგენს. ღელის ხევის-ბერი უფროსია ხატი-ხევისა და პირველი დიდი დღეობა ღელეში იცის და არა იმის ქვე-

შევრდომს მონასტერში. ეს დღეობა მკათათვის დამდეგს მოხდება ხოლმე და დიდ-მალ ხალხსა იზიდავს; სადღესასწაულო სამზადისი – ლუდი, საკლავი უხვად არის; ხატი-ხევის დღეობას (აღდგომის მესამე დღეს იცის) ადგილობრივი ხასიათი აქვს და შედარებით ამ დღეობაში ცოტა ხალხი დაიარება.

როცა ხატი-ხევის დაარსება განუზრახავთ, ყველა თემზედ ცხვარი მოუკრებიათ მონასტრის სასარგებლოდ. ეხლა ამ მონასტერს კარგად მოზრდილი ცხვრის ფარა ჰყავს; გარდა ამისა, თამარ-მეფეს თავის საკუთარი ზვარი და მარანი აქვს ს. ახმეტაში. მკითხველისათვის საინტერესო უნდა იყოს ამ საგანზედ საუბარი.

თამარ-მეფის ცხვრის ფარა ამჟამად ათას ცხვარს აღემატება. თუ ვინცობაა ცხვარი დაზარალდა, ყველა თემი ვალდებულია შეავსოს ფარა. ცხვარი იკვლის თამარის დღეობას, ფარა ცხვრისა თამარის საკუთრებაა და, რასაკვირველია, ხალხი არასოდეს არ იყაბულებს, რომ „აქიმ-დედოფალს“, რომლის მაღლი საქონელსაც იფარავს, თავისი საკუთარი ცხვარი ცოტა ჰყავდეს. პირველადვე ცხვრის მოკრება თამარის სასარგებლოდ მკითხავის საქმე ყოფილი; მეცხვარეების დაყენება და ამორჩევაც მკითხავისაგან მომხდარა. ეხლაც მკითხავი, ეს ხატის მონა და მისი გულის-ჰასუხის მალიარებელი, ირჩევს სახატო მეცხვარეებს. მაგრამ რაკი მკითხავი ერთხელ ამორჩევს მეცხვარეს, იმის გამოცვლა და გადაყენება არ შეიძლება. საქმე იმაშია, რომ თამარის მეცხვარეც ხატის კაცია და ხატის კაცის თანამდებობიდან გადაყენება არავის შეუძლიან, ჩვეულების წინააღმდეგია. სახატო მეცხვარეობა ერთსა და იმავე გვარეულობაში ტრიალებს. ეხლა ხატი. მეცხვარეები ორის გვარიდგან არიან – მისრიაშვილების და ბოძაშვილების გვარიდგან. თამარის ცხვარს ცალკე, საკუთარი სამოვარი მთა აქვს, რომელსაც ასთაჯურას მთას ეძახიან. ეს მთა მისრიაშვილებს ეკუთვნის. ცხვრის მოვლა და მოშენება მეცხვარეების საკუთარი საქმეა და ანგარიშს ისინი არავის აძლევენ. მეტი აორიქნება ისიც შევნიშნოთ, რომ მისრიანთ და გაბიდაურიანთ თემი (ბო-

100

ძაშვილები გაბიდაურიანთ თემისანი არიან) დელის ხატისა და ხატი-ხევის ე. ი. თამარ მეფის ხელქვეითია. ეს ორი თემი, თუმცა-კირიცხვით მცირე, ემორჩილება დიდებულს მეფეს, რომელიც თავის მფარველად და პატრონად მიაჩნია. მაგრამ არც სხვა მეცხვარე ივიწყებს თამარის სახელს. როცა ცხვარი დაიმვრის შირაქიდან და შეუდგება არტნის ხეობას, ხატი-ხევის მონასტერს გვერდით უნდა აუაროს. როგორც ვიცით, ამ მონასტრის ნიში – „მისალოცი“, „მაღლის მოსათხოვი“ გზის პირადა დგას.

აი სწორედ ამ „მისალოცთან“ ფშაველი წამოაქცევს ხოლმე ბატკანს და მსხვერპლად სწირავს თამარს – ცხვარი გამიმრავლეო, დოვლათს ნუ მომაკლებო... მერე ღიღინით მიერეკება თავის ფარას და გული

უხარის, რომ ლადი მთის შვილი თავის სამშობლოს ნახვითა სტკებდა.

თამარ-მეფის ზვარი სოფ. ახმეტაში დაყოფილია ხევის-ბერის სახელზედ. ზვრის მოვლა და შემუშავება ყველა თემისათვის სავალდებულოა. ყოველს წელს რიგისა და წილის მიხედვით ამოირჩევენ ხოლმე მუშებს ზვარში სამუშაოდ და უარის თქმა არავის შეუძლიან. ზვარს თავისი მარანი აქვს და ხალხს იგი მარანი წმინდა ადგილად მიაჩნია და კიდევ ლოცულობს იქა. ხშირად მოხდება ხოლმე, რომ მკითხავი სალოცავად თამარის მარანს უჩვენებს მთხოვნელს: წადი, იქ ილოცე და უბედურება აგცდება თავიდანაო; ლოცვა, ხალხის შეხედულობით, ხომ უმსხვერპლოდ არ შეიძლება და კიდევ ამიტომ წმინდა მარანში საკმაოდ იკვლის ზვარაკი. მსხვერპლად შეწირული საკლავის სისხლით ხევის-ბერმა მარანი უნდა ასხუროს, „გასწმინდოს“. რადგან მარანი წმინდა ადგილია, ამიტომ ეგრეთ წოდებული მებოსლე დედაკაცი ახლო ვერ გაუვლის. ფშავლის აზრით, დედაკაცი დედათა ბუნების დროს უწმინდურია და ამიტომაც აკრძალული აქვს წმინდა მარანის ახლო გავლა.

ზვრის ღვინოს („კულუხი“) სახატოდ ხმარობენ ღელისა და ხატი-ხევის დღეობაში. სალოცავად მისული ხალხი თავის ნებაზედ სვამს ხატის ღვინოს და დაშლა არ შეიძლება, რადგანაც ღვინო სათემო საკუთრებას შეადგენს. საუცხოვო სანახავია, როცა სოფ. ახმეტიდგან მოაქვთ ხატის ღვინო, თამარ მეფის „კულუხი“. რამდენსამე ფშაველს წინ მოუძღვის ხევის-ბერი; სოფლებში გზის პირად მოგროვილი ხალხი ელოდება ბერის მობძანებას. აგერა გამოჩნდა ხევის-ბერიც, თავის ამალით. ხალხში ჩოჩქოლია, ყველას სახეზედ მხიარულობა და კმაყოფილება ეტყობა. ხევის ბერი წყნარად და ღმობიერად ლოცავს ხალხსა, ამწყალობლებს, „დიდს დედოფალს“ ავედრებს; მსმენელნი მოწიწებით და კრძალვით ისმენენ ლოცვა-კურთხევას. შემდეგ ღვინოს დაალევინებენ, ვისაცა სურს. ფშაველისათვის ეს დამწყალობლება სიცოცხლის საუკეთესო წუთია. ვაკელ ქართველებისათვის? – ამის პასუხი თითონ მკითხველმა იცის...

კიდევ ლაშარობაზედ

(იხ. „ივერია“ № 174)

წერილი ბ-ნ ვაჟა-ფშაველასთან

იმ შესანიშნავს ფშაურს სალოცავს, რომელსაც „ლაშარობა“, „ლაშარის-ჯვარი“ ჰქვია, დიდი ადგილი უჭირავს ფშავლების ცხოვრებაში, დიდი მნიშვნელობა აქვს და ამიტომაც ამ ჯვარობაზედ

განმეორებით ლაპარაკი მეტი არ უნდა იყოს. თქვენ, როგორც ფშავ-
ლების ცხოვრებისა და ზნე-ჩვეულებათა საფუძვლიანს და ზედ-მი-
წევნით მცოდნეს, კარგად მოგეხსენებათ, რომ „ლაშარის-ჯვარი“
ისეთი ხატია, რომელიც წარსულს დროს და ეხლაც მთელს ფშავს
თავის მფარველად მიაჩნდა. ეხლაც „ლაშარობა“ პირველი ჯვა-
რობაა და თუ ასეა, მაშ თვით ხატობას ღრმა აზრი უნდა მოე-
პოვებოდეს, როგორც ხალხის წარმოდგენაში, ისე ისტორიულადაც.
რამია ეს ღრმა აზრი „ლაშარობისა“, რა არის „ლაშარის-ჯვარი“?

თქვენ ამბობთ, რომ „ლაშარის ჯვარი“ ლაშა-გიორგისაგან
აშენებული ეკლესიაა წმინდა გიორგის სახელზედაო; ლაშა-გიორგის
ამ ეკლესიისათვის შეუწირავს წმინდა გიორგის ხატო; ხალხს ეს
გარემოება დავიწყებია, „შეწირული და შემწირველი გაუერთებია
და კიდეც გაუღმერთებიაო“. გამოდის, რომ ფშაველს ლაშა გიორ-
გი გაუღმერთებია, ის ლაშა-გიორგი, რომელმაც არა თუ „გასა-
ღმერთებელი“ არა ქმნა რა, არამედ მთელი თავისი სიცოცხლე ბი-
წიერებასა და გარყვნილებას შესწირა, ანაცვალა. როგორ მოხდა,
ან რა დასაჯერებელია ლაშა-გიორგის „გაღმერთება“, სალოცავად,
ხატად გარდაქმნა? მინამ ამაზედ პასუხს მოგცემდეთ, ერთი შენიშვ-
ნაა საჭირო. აი რა: ჩვენი ძველი გეოგრაფი ვახუშტი სრულიად
თანახმაა თქვენის აზრისა; ანუ უკეთ რომ ვსთქვათ, თქვენი აზრი
და შეხედულობა დამყარებულია ვახუშტის სიტყვებზედ. ვახუშტი
კიდეც იმას ამბობს, რომ «ფშავსა შინა არს ეკლესია, მეფის ლაშასა-გან-
აღშენებული, რომელსა... უწოდებენ ლაშას-ჯუარს»¹. მაგრამ საქმეც
ისაა – „ლაშარის-ჯვარი“ ლაშასაგან აშენებული ეკლესიაა, თუ

¹ ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, ბროსეს გამოცემა, პეტერბურგი.
1842, გვ. 296-98.

საერო, სახალხო ხატია, რომელსაც სულ სხვა განსაკუთრებული
მნიშვნელობა აქვს.

მოგეხსენებათ, რომ ლაშა-გიორგი სხვა ხასიათის მეფე იყო;
იგი ეკლესიების აშენებას არ მისდევდა, ყურადღებას არ აქცევდა.
ისიც გეცოდინებათ, რომ ეს ქეიფისა და ლხინის მოყვარე მეფე
ფშავს მაგრე რიგად არა სწყალობდა და ზაფხულობით სააგარაკოდ
აფხაზეთის სტუმარი ბძანდებოდა ხოლმე. იქ, აფხაზეთში, ლაშა-
გიორგი ნადირობდა ხოლმე ზაფხულობითაო, ამბობს ჩვენი ისტორია.
ეს კიდეც არაფერი: შეიძლება ლაშა არც ღვთის მოსავი ყოფილი-
ყო და არც მთიანი და კლდოვანი ფშავი ჰყვარებოდა, მაგრამ ერ-
თი ეკლესია მაინც აეშენებინა წმ. გიორგის სადიდებლად და თა-
ვისის სახელის მოსაგონებლად. ეს ყველაფერი შესაძლოა, ხოლო
ის-კი შეუძლებელია, რომ ხალხს, და მეტადრე ისეთს პატიოსანს
და ზნეობიანს, როგორნიც ფშაველები არიან, „გაუღმერთებინა“ და

ისიც ვინ? ლაშა-გიორგი! რომლისამე მეფის „გაღმერთებისათვის“, როგორც თქვენც მოგეხსენებათ, საჭიროა „გასაღმერთებელმა“ ღრმა კვალი გაავლოს ხალხის ცხოვრებას და ისიც კეთილი, ნაყოფიერი კვალი. თუ ფშაველმა „გაღმერთა“ თამარ-მეფე, ამას თავისი საბუთი აქვს, – დიდებულმა თამარმა ბევრი ღვთიური საქმე ჰქმნა. რა ღვთიური საქმე გააკეთა ღირსეულის დედის ყოვლად უღირსმა შვილმა? – არაფერი! მაშ ლაშა-გიორგის ხალხისაგან „გაღმერთებაც“ მართალი არ უნდა იყოს. ასეც არის.

ჩემის აზრით, ვახუშტი სცდება, როცა ამბობს, რომ ლაშასაგან ფშავეში აშენებულს ეკლესიას ლაშას ჯვარს უწოდებენო. აქ ვახუშტი ღრმად ვერ დაჰკვირვებია სიტყვას «ლაშას-ჯვარი». ამ სიტყვის ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა ვერ შეუგნია და ამიტომაც ჰგონია, რომ „ლაშარის-ჯვარი“ წარმოსდგება სიტყვისაგან „ლაშა-გიორგი“. ჩვენ ვამტკიცებთ, რომ „ლაშარის ჯვარს“, «ლაშარობას» ეთნოგრაფიული მნიშვნელობა აქვს და ნიშნავს ლაშქრობის ჯვარს, ლაშქრობას, ლაშქრის ხატს.

ფშავეში ლაშქრობა ჩვეულებრივს ხელობას შეადგენდა. როგორც სხვა ჩვენს მთიულებს, ისე ფშაველებსაც მტერი არ აკლდა. მტერი ლაშქრავდა ფშავს და ეს კიდევ ლაშქრავდა თავის მტერს, სულ ერთია, ვინც უნდა ყოფილიყო ეს უკანასკნელი – „ურჯულო“, თუ „რჯულიანი“, თავისიანი, თუ უცხოელი. ლაშქრობისათვის საჭირო იყო ცალკე ხატი, ცალკე სალოცავი, ლაშქრის ჯვარი.

სანამდე ფშაველი გაილაშქრებდა თავის მტერზედ, საჭიროდ რაცხდა ლაშქრის ხატთან ლოცვა-ვედრებას მტერზედ გასამარჯვებ-

ლად. ამიტომაც ლაშქრის ჯვარი საკუთარს რელიგიურს კულტს შეადგენდა, აი თუნდა ისეთს, როგორც ძველს რომაელებს ჰქონდათ (მარსი, ღმერთი ლაშქრობისა). ვაჟკაცობა, გმირობა და ლაშქრობა, ფშაველის შეხედულობით, ღვთიური საქმეა, ზეციურს არსებაზედ – ხატზედ არის დამოკიდებული და ამიტომ საჭირო იყო საკუთარის ლაშქრის ჯვარის დაარსება.

ძველს დროს სწორედ „ასეთი მნიშვნელობა ჰქონდა ლაშარის ჯვარს. „ლაშარს“ თავისი საკუთარი დროშა ჰქონდა, საკუთარი ხევის-ბერი ჰყავდა, რომელიც ლაშქრის წინამძღოლად ითვლებოდა. ჯერ „ლაშარს“ უნდა დაჰკითხოდა ხალხი, შეეტყო – ყაბულობს თუ არა ჯვარი გალაშქრებასა და მერე გაელაშქრნა. უამისოდ გალაშქრება შეუძლებელად მიაჩნდათ და თუ იკისრებდნენ, დამარცხება მოსალოდნელი იყო.

ფშაველების „ლაშარს“ ფართო სამფლობელო ეჭირა, იმას ემორჩილებოდნენ, მართო ფშაველები კი არა, ხევსურნი და თუშნიცა. ეს ცხადად ჩანს ერთის ხევსურულის სიმღერიდან:

თუმთა, ხევსურთა, ფშაველთა
ლაშარს პირობა შაჰკრიან;
უბრძანებს ლაშარის-ჯვარი –
ახვამი ჩასვლა მწადიან,
ერთმანეთს ნუ უღალატებთ“ და სხვა.

„ლაშარის“ განსაკუთრებული ჩვენგან ნაჩვენები მნიშვნელობა შედარებითაც მტკიცდება. როგორც ვიცით, ეხლაც ხევსურეთში რამდენსამე ადგილს არის „ლაშქრობის“ ხატი, ჯვარი. ამგვარი უმთავრესი ხატი მეუფებს ს. გუდანში. ლაშქრობაც გუდანის-ჯვარის „ბრძანებაზედ“ იყო დამოკიდებული:

ხევსურებ ბედავს ლაშქარსა,
ბრძანებს გუდანის-ჯვარიო“...

ხევსურეთშიაც, როგორც ფშავეში, ლაშქრობა რელიგიურს კულტს შეადგენდა. გასალაშქრებლად საჭირო იყო განწმენდა –

ემზადნეს შვიდ დღე-ღამესა,
სიწმინდის ელვენ ცანიო...

ეს განწმენდა, „სიწმინდე“, გვიჩვენებს, რომ ხალხის აზრით, ლაშქრობა ღვთიური საქმე იყო. როგორც ზემოთაც შევნიშნეთ, ასე სწამდათ ლაშქრობა ფშაველებსაც. ამ გვარს რწმენას, შეხედულობას იმათი გმირული პოეზიაც ამტკიცებს. თითოეული გმირი მოვალე იყო ელოცნა „ლაშარში“, „სამხვეწრო“ მიერთმია „ლაშქრის ჯვარისათვის“..

ჩვენის მთიულების ზნე-ჩვეულება გვიჩვენებს, რომ ლაშქრობის ხატს, ადგილობრივ მცხოვრებლებს გარდა, სხვებისათვისაც აქვს ძალა და მნიშვნელობა. მაგ, ხევსურეთში, ს. ხახმატს, სადაც ხატს ლაშქრობაც ეკითხვის, მლოცავები მიდიან ფშავ-თუშეთიდგან. რა-

104

და? – მიზეზი ცხადია: ლაშქრობის ხატი საყოველთაო ხატია ჩვენის მთიულისათვის. ყველა მთიულისათვის ლაშქრობა ღვთიურს საქმეს შეადგენდა და ამიტომაც თუშ-ფშავ-ხევსურნი ერთურთის „ლაშქრის ჯვარში“ დაიარებოდნენ. ლაშქრობა საერთო, საზოგადო მოვლენა იყო, „ლაშქრის ხატსაც“ საზოგადო მნიშვნელობა ჰქონდა.

ამიტომ შეცდომაა ის აზრი, ვითომ თუშები ლაშქარში სალოცავად დაიარებიან მხოლოდ იმ დროიდგან, როცა იმათი ლაშქარი და გამოჩენილი გმირი გიორგი თილის ძე ფშაველებმა დაამარცხეს ს. ხოშარაში. თუშებმა ლაშარ-ჯვრის ძალა მხოლოდ მაშინ შეიგმნესო... სრულებითაც არა! თილის ძე, ეს მშვილდ-ისრობის დროის გმირი, „ლაშარში“ სალოცავად მივიდა და „თეთრი ქორა ხარი“ მიართვა ხატს, ფშაველებთან შესარიგებლად და ჯვარის წინ თავის მოსადრეკად კი არა, – გმირი ვალდებული იყო ყოველთვის ელოცნა და მსხვერპლი შეეწირა ლაშქრის ხატისათვის: ამას თვით ვაჟკაცობისა და ლაშქრობის ვითარება თხოულობდა. ზვარაკის „სამხვეწროდ“

მიყვანა ჩვეულება იყო. გულ-დიდს თილის ძეს თავ-მოსადრევი და სა-
ხვეწარი არა ჰქონდა-რა ფშავლებთან. ეს თილის ძის სიტყვებიდ-
გან სჩანს. ის ფშავლებს ეუბნება: ჯერ დამაცადეთ, გზა გავიდეს,
ლაშქრობის ამინდი დადგეს და მაშინ გიჩვენებთ სეირსაო, –

ზოგ გავარიგოთ მაშინა,
როცა გამოვლენ მთანიო,
ვინ ედგეს მტერსა ახლოსა,
ვის უფრო სჭირდეს ხმალიო...

თქვენც დამეთანხმებით, რომ მუხლმოსადრეკად და შესარი-
გებლად მისული თუში ამ გვარად არ აემრახება, არ აეჩქამება ისეთს
„მადლის მთის შავარდნებს“, როგორნიც ფშავლები არიან. არა,
როცა მთიულებში დაარსდა ლაშქრობა იმ აზრითა და ხასიათით,
რომელიც ვუჩვენეთ, მაშინ გაჩნდა ლაშქრობის ცალკე ხატიც. იმ
დროიდგან დაიწყეს კიდევ ერთურთის „ლაშქრის ხატებში“ სიარული
სალოცავად.

მცირედი შენიშვნაც და კიდევ გავათავებთ. „ლაშქრის-ჯვრო-
ბა“, როგორც სოციოლოგიური დაწესებულება, ძველად-ძველის
დროის ნაყოფი უნდა იყოს. ქრისტიანული მას არა ეტყობა რა და ეხ-
ლაც მთაში „ლაშქრის-ჯვრობა“ წარმართობისა და „კერპობის“ ნაშთს
წარმოადგენს. შემდეგში, ქრისტიანობის გავრცელების დროს,
„ლაშქარ-ჯვარობა“ წმიდა გიორგის ჩააბარეს, დაუსაკუთრეს.
ხევსურეთში, მაგ., სადაც კი „ლაშქრის-ჯვარია“, იქ უეჭველად
წმიდა გიორგის სახელზეა ხატი. თვით ფშავის „ლაშარიც“ ხომ
წმ. გიორგის სახითა და სახელით მოქმედობს. ამისი მიზეზი ადვი-

105

ლად გასაგებია: წმ. გიორგი, ეკლესიის შეხედულობით, ქრისტიან-
ობის გმირია, მოლაშქრე. იგი სთრგუნავდა და ჰმუსრავდა ქრის-
ტიანების მტრებს. მთიულებმაც აიღეს და ლაშქრობის გამგეობა წმ.
გიორგის ჩააბარეს. ხახმატის წმ. გიორგი კაცის მკვლელებსაც-კი
თავიანთ მფარველად მიაჩნიათ.

„სახვეწარი“ რომ მივართვა, მერე მტერს ჩავუსაფრდე და თო-
ფი ვესროლო, მტერი ვერ დამინახავს, წმ. გიორგი შემეწევაო. აი
სადამდინ მიაღწია მთის „ლაშქრის-ჯვრობამ“...

დიაღ, ჩემო ბატონო, ფშავური „ლაშარის-ჯვარი“ „ლაშქრო-
ბის ჯვარია“ და არა ლაშა-გიორგისაგან დაწესებული და დაარსე-
ბული ხატი.

106

როსტომ-გმირი

(ფშავლების გმირულ პოეზიიდან)

ფშავლები, როგორც მოგეხსენებათ, პოეტური ხალხია. მათ სახალხო პოეზიაში გმირული დროც იხატება, ის დრო, როცა ხალხი ებრძოდა კაცის-მჭამელ დევებს. ამ დევებთან ბრძოლაში სახელი გაითქვეს თითო-ოროლა გმირმა და მათ შორის როსტომ-გმირსაც იხსენიებს ფშავლების პოეზია, თუმცა ეს როსტომი არა გვგონია, რომ ნამდვილი ადგილობრივი, სახალხო გმირი იყოს. სხვათა შორის იქნება ესეც არის მიზეზი, რომ სრული ცხოვრება როსტომისა, მისი თვითეული ვაჟკაცური მოქმედება ხალხს აღარ ახსოვს; მაგრამ ხალხს ეხლაც ღრმად ჩანერგილი აქვს მახსოვრობაში ერთი ხანა როსტომის ცხოვრებიდან. სახალხო პოეზიის მოყვარულთათვის იქნება მეტი არ იყოს ფშავლურად გარდაქმნილის როსტომის გაცნობა. აი თითონ ეს როსტომიც.

როცა როსტომი დევებთან საომრად წასულა, სახლში დაუტოვებია ერთად-ერთი შვილი ზურაბი და ცოლისათვის სიტყვა დაუგდია, – როცა ზურაბი ჰასაკს მოვა, ჩემთან გამოგზავნე დევებთან საბრძოლველად; ყელზედ ჩემის მუზარადის (თავ-სახურავი საომარი) ნიშანი შეაბი და იმაზედ ვიცნობ ჩემს შვილსაო. ცოლსაც შეურულეზა ქმრის – გმირის თხოვნა. ჰასაკოვანი ზურაბი მამასთან გაუგზავნია და გულზედ იმისი მუზარადის ნიშანი შეუბამს.

ზურაბი გამგზავრებულა მამასთან, გზაზედ ეშმაკები შეხვედრიან და დაცინვა დაუწყვიათ: დიაცი ხომ არა ხარ, რომ გულზედ რაღაცა ქალის სამკაული შეგიბამსო. ზურაბს ეს სწყენია, – მუზარადის ნიშანი მოუხსნია, უბეში ჩაუდვია და ისე მისულა მამასთან. როსტომს ვერ უცვნია თავისი შვილი; მათ შეტაკება მოსვლიათ, ერთმანერთს სძგერებიან და ბრძოლა დაუწყვიათ. ბრძოლის დროს როსტომს სასიკვდილოდ დაუჭრია თავისი შვილი. როსტომმა და ზურაბმა არ იციან – ვინ არიან ისინი ერთი-ერთმანერთისა.

ზურაბი ემუქრება თავის მეშულლეს:

შე ბერო კაცო, რად მამკალ?

ხმალი რად დამე ვადამდე,

107

იმ მამაჩემსა როსტომსა
საით წაუხვალ, სადამდე?
ზღვას გახვალ, ზღვასაც გამუა,
ხმალეთს ვერ დაემალეები...

როსტომ:

თუ შენ როსტომის შვილი ხარ,
აბა ლიშანი სად არი?

ზურაბ:

გამიხსენ ჩაფურასტები,
იღლია ნახე, იქ არი...

როსტომმა გაუსინჯა იღლია და მართლაც „ლიშანი“-უპოვნა;
მაშინ კი დარწმუნდა როსტომი, რომ თავისი საკუთარი შვილი დას-
ჭრა სასიკვდილოდ. ეს ძლიერ ეწყინა გმირსა. ჯერ ასე ასწერს
როსტომი თავის ვაჟ-კაცობას:

ა იმ გორსა და ემ გორსა
ერთმანერთსა ვკრავ, მას ვუზამ,
თორმეტ ლიტრასა რკინასა
პირში ჩავიდებ, კნატს ვუზამ,
ალაზანსა და იორსა
დავეწაფები, ყლაპს ვუზამ!..

ეს ხომ ასეაო, მაგრამ დიაცმა, ჩემმა ცოლმა-კი „გამტეხაო“, –
ავზედ დამდგარმა დიაცმა
გამტეხა, ველარას ვუზამ!

ამის შემდეგ როსტომი სწყევლის თავის დიაცსა:
სულიმც კრულია, ზურაბო,
მუცელი დედიშენისა!
რად არ შეგაბა ყელზედა
მუზარადისა ჩემისა?

როსტომს ჰსურს როგორმე უწამლოს დაჭრილს შვილს და ვი-
ლაცა „კიმკაველთა მეფეს“ ემუდარება, წამალი გამომიგზავნეო, შენა
ხარ მიზეზი, რომ დევებთან წამოვედი საომრად და ეს უბედურება
დამემართაო, შვილი შენის მიზეზით მიკვდებაო, –

შენ, კიმკაველთა ნეფეო ¹,
შენგნით შავები დევთაო;
გამამიგზავნე წამალი,
ზურაბი მხვევაჯ ხელთაო...

¹ ჩვენ არ ვიცით – სად იყო და ვინ იყო ეს «კიმკაველთა მეფე». ს ა ბ ა ს უ ლ-
ხ ა ნ ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ი ხ ს ე ნ ი ე ბ ს «კიმკიმელი», რომელიც ნიშნავს დიას ცა მეექუსე;
იქნება ეს კიმკაველი ვარსკვლავის სახელიც იყოს...

108

მაგრამ საბრალო მამას წამალი არავინ გაუგზავნა და შვილი
მოუკვდა. როსტომი ასე მოსთქვამს თავის მწუხარებას:

შემაკვდი, შვილო ზურაბო,
გავხმი უშტოო ხევითა;
ვაი მამაშენს, ზურაბო,
მოკლულლო მამის ხელითა!..

ამ კერძო მწუხარებას ზედ ისიც უნდა დავურთოთ, რომ როს-
ტომს თავის დღეში „ლხინი“ არ უნახავს, სიცოცხლით არ დამტკბა-
რა, რადგანაც მთელი თავისი სიცოცხლე სულ დევებთან ბრძოლაში
გაატარა, –

როსტომ თქვა: დღეიმც კრულია
დაბადებისა ჩემისა,
სიყრმე სიბერედ ვაქციე
დღე ვერა ვნახე ლხინისა...
ვერ ავიხარე კისერი,
უღელი მედვა რკინისა.

შესანიშნავია ხალხის გადმოცემით ზურაბის სიკვდილის წამი: როცა ზურაბს სული ამოუვიდა, როსტომმა სიმწარით ისე მალლა დაიყვირა, ისეთის ხმით გაჰკვივლა, რომ მთელი ხმელეთი შეიძრაო და ცა და ქვეყანა შეირყაო. ხალხსა ჰგონია, რომ სწორედ მაშინ გაჩნდა ჭექა-ქუხილიცაო და წინათ-კი არც ჭექა იყო და არც ქუხილიო... ასე რომ, ხალხის აზრით, ჭექა-ქუხილი როსტომის ხმაა და სხვა არაფერი. როცა როსტომს შვილის სიკვდილზედ ასე მაგრა დაუყვირნია, ენა ჩავარდნია და დამუნჯებულა. დამუნჯებულს როსტომს მიწა გაუთხრია, ორმო გაუკეთებია და შიგ დაბინავებულა. მწუხარების და გულის სევდის გადასაყრელად ფანდური გაუკეთებია და თავის ჭაღარა წვერის ბალანი სიმებათ დაუგრებია... ამნაირის ფანდურით თურმე იქარვებდა საბრალო ბერი-გმირი გულის დარდებს... მაგრამ არც ორმოში მოასვენეს როსტომი. ერთი ვიღაცა გმირი ყოფილა, დევების მეზრძოლე და როსტომის მოშურნე, რომელსაც სახელად მაქანაძე რქმევია. ამ მაქანაძეს მოუნდომნია როსტომის მოკვლა, მისი ძირიანად ამოგდება, მაგრამ მარცხი მოსვლია, –
ვინ გითხრა, მაქანაძეო,
როსტომ მასთხარე ძირშია?
როსტომი არ მაითხრება,
სანამ სულ უდგა პირშია!...

რაც უნდა იყოს, მაინც საცოდავი როსტომი მოსვენებას სიკვდილისაგან მოელის, სიკვდილი მოუღებს ბოლოსა და დასასრულს ჭირსაო, –

109

როსტომ თქვა: ვერრა სჯობია
ამ ჩემსა მოგონებასა,
კაცი თუ მოკვდა, მორჩება
ჭირსა და დაღონებასა! _

სახალხო ლექსებიდან ¹ ჩანს, რომ როსტომს დიდი პატივისცემა ჰქონია ხალხში. ეხლაც როსტომის „ნათქვამს“ ხშირად იმეორებს ხალხი და ეს „ნათქვამი“ ანდაზად არის გადაქცეული, შეურყვეველ ჭეშმარიტებად აღიარებული. მართლაც და, როსტომის „ნათქვამს“ რომ დააკვირდეთ, ადვილად შენიშნავთ როსტომის პრაქტიკულს ჭკუას, ხალხის ზნე-ჩვეულების ცნობას, მისის მიმართულების შეგნებას. აი, მაგალითებრ, რა მშვენივრად ამბობს გმირი მეგობრის ღალატზედ:

როსტომ სთქვა – ერთი ქართული
ჩინეთს ქვაზედა სწერია:
ვისიც მე ვიყავ ერთგული,
ის უფრო ჩემი მტერია!..

მოგეხსენებათ, რომ ფშავში აქამდე დარჩენილია წაწლობა
(დაძმობილება), რომელიც დაფუძნებულია ზნეობითს კავშირზედ,
უმანკო სიყვარულზე, „მეჯნურობაზე“, რომელიც «სხვა რამეა, არ
სიძვისა დასადარი»... ფშაველს ეხლაც სწამს წაწლობა, –
შამინახე, როგორც ძმამა,
შეგაფიცებ ფშავლის რჯულსა.

.....
თუ დასავით ვერ დაგინდო,
ღმერთიც ამომართმევს სულსა!
გავხდე თოფის ანაწერი,
ხმაღს შავეჭრა გაღესულსა!

ეს ხომ ასეა, მაგრამ როსტომმა კარგად იცის ქალის ხასიათი,
მისი ცბიერება, ჭკუის სისუსტე და სიმჩატე; მას «დიაცის ჭკუისა»
არა სჯერა რა, –

როსტომ თქვა: ჭკვა დიაცისა
არც მამწონს, არც მეკეთება;
ვაჟკაცს, დიაცის მჯერესა,
სამარემც დაეკვეთება;
ჯერ ხომ შენია დიაცი,
მერე სხვას გაეკეთება.

¹ აქ მოყვანილი ლექსები და ლეგენდა როსტომზედ ჩვენ გადმოგვცა ერთმა
ახალგაზდა ფშაველმა, დავით ხიზანაშვილმა. ბ-ნს დ. ხიზანაშვილს შეკრე-
ბილი აქვს სახალხო ფშავური ლექსები, რომლებიც მალე დაიბეჭდებიან. ჩვენის აზ-
რით, ეს ლექსთა-კრება საუცხოვო განძი და საჩუქარი იქნება ჩვენის მწერლობისათვის.

თქვენ, რასაკვირველია, იკითხავთ – თუ რა იყო მიზეზი, რომ
როსტომის „ნათქვამი“ ეხლაც სახელმძღვანელო ჭემმარტებად მია-
ჩნია ხალხსა; მიზეზი მართო როსტომის გმირობა არ გახლავთ. რო-
ცა რომელსამე გმირს მთელის საუკუნოების განმავლობაში ხალხზედ
ზნეობითი გავლენა ჰქონია და აქვს კიდევ, როცა გმირის ნაწყვეტი
ლექსი, მისი „ნათქვამი“ ხალხს ისე ჰსწამს, როგორც სახარების
სიტყვა, მაშინ გმირი თავისის ზნეობით და პატიოსნებით ისე მალ-
ლა უნდა იდგეს სხვებზედ, როგორც მაღლა სდგას თავისის ჯანით
და ღონით. სწორედ ასეთი იყო როსტომიც. თუმცა როსტომი ისე-
თი ძლიერი იყო, რომ „ალაზანსა და იორსა დაეწაფებოდა, ყლაპს
უზამდა“, მაგრამ თემს, „სოფელს“ ამყობას არ უწყევდა;

როსტომ თქვა: გმირი მეც ვიყავ,
ჯირითი მეც შევისრიე;

სოფელში ამაყოფასა
ისივ დათმობა ვირჩიე!..

აი ნამდვილი გმირი, რომელიც „სოფელს“ ემორჩილება, სხვე-
ბის სამართლიანს სურვილს და ნებას პატივსა სცემს! ეხლა-კი ვისაც
ცოტაოდენი ძალდონე აქვს და ხელი შესწევს, სოფელს კისერზედ
წამოაჯდება!.. დრო შეიცვალა და ნამდვილი ქართული გმრობაც
ძირიანად აღმოიფხვრა...

როსტომს დიდხანს უცოცხლია, ღრმა სიბერემდე მიუღწევია, –
როსტომ თქვა: სიბერეცაცითა
სიტყვა სათქმელად გაჭირდა;
ჯაჭვი პერანგად გავცვითე,
ახლა აღება გაჭირდა!..

ჩვენ ხელთ საკმაო ცნობები არა გვაქვს და ამიტომ, როგორც
ზემოთ შევნიშნეთ, გადაჭრით ვერ ვიტყვით – როსტომი ნამდვილი
ფშაველი გმირია, თუ ის არის, რომელზედაც „როსტომიანი“ დაუ-
წერიათ. აწინდელს ფშავურს სახალხო პოეზიაში, როსტომის გარდა,
სამი გმირია გამოყვანილი – კოპალა, იახსარი, პირქუში. თვითეულს
ამ სამ გმირთაგანს ხალხი ეხლაც ლოცულობს, როგორც წმინდანს,
როგორც „დევ-კერპებთან“ მებრძოლესა... მათ ხალხი „ღვთის
შვილებს“ უწოდებს. როსტომს-კი არა ლოცულობენ. გარდა ამისა,
ხალხი ეხლაც უჩვენებს იმ ადგილებს, სადაც უცხოვრიათ კოპალასა,
იახსარს და პირქუშს; როსტომის საცხოვრებელი ადგილი-კი ხალ-
ხმა არ იცის. ამ მიზეზის გამო, ვიმეორებთ, იქნება როსტომი ფშა-
ველების გმირი არც-კი იყოს, მაგრამ ხალხს-კი თავის გმირად მია-
ჩნია, თავის გმირად გარდაუქმნია; ეს უკანასკნელია ჩვენთვის საჭი-

111

რო და ამიტომაც როსტომი მოვიხსენიეთ, როგორც მომქმედი გმი-
რი ფშაველების ეპოსისა.

დასასრულ ორიოდე სიტყვაც სულ სხვა საგანზედ. დროთა
ბრუნვა და ჟამთა ვითარება თავის ბეჭედს სახალხო პოეზიასაც ას-
ვამს, – ხალხი ნელ-ნელა ივიწყებს თავის ეპოსს, თავის გმირულს
პოეზიას. დიდად საჭიროა, რომ ჩვენმა ინტელიგენციამ ყურადღება
მიაქციოს ამ მოვლენას და მალე მოჰკიდოს ხელი სახალხო პოეზიის
შეკრებას და შესწავლას. დროა ფრაზების რახა-რუხს თავი დავანე-
ბოთ და ხალხის ცხოვრება შევისწავლოთ ყოველ მხრით.

ხევსურულ პოეზიაზედ

(წერილი ბ-ნ პ. უმიკაშვილის მიმართ)

გულ-დადებით წავიკითხე თქვენი შენიშვნა „ვეფხვის-ტყაოს-ნის“ ზეპირად ცოდნაზე, დაბეჭდილი 1887 წ. „ი ვ ე რ ი ს“ № 171-ში. იმ შენიშვნიდან ცხადად ჩანს, რომ ჩვეულებრივად თვალ-ყური გიდევენებით ხევსურულ პოეზიისათვისაც. მაშ სრული საბუთი მაქვს, თქვენ, როგორც მცოდნეს, ჩემი შეხედულობა გაგიზიაროთ ამ თავისებურს პოეზიაზე. თუმცა ისიც კი უნდა ვსთქვა, რომ ამჟამად მარტო სავაჟკაცო, თუ გნებავთ, გმირული პოეზია მექნება სახეში. გეცოდინებათ, რომ ხევსურს თითქმის მარტო სავაჟკაცო პოეზია აქვს და ეგრეთ წოდებული ლექსი, საამიკო და სალაღობო შაირობა, მეტადრე ძველებური, ცოტა მოეპოვება.

ძველის ხევსურული პოეზიის უმთავრესი ხასიათი და მიმართულება ვაჟკაცობისა და გმირობის შესხმა და ქება-დიდებაა. მაგრამ ვაჟკაცობაც და გმირობაც ხევსურს თავისებურად ესმის. იმისათვის ყველა თანასწორი გმირია, ოღონდ-კი კაცმა სიმამაცე გამოიჩინოს, ხირიმი და ფრანგული მარჯვედ მოიხმაროს. კიდეც ამიტომ, ხევსურის აზრით განსხვავება არაა მეკობარსა და აი თუნდა ასპინძის ველზედ მეომარ გმირს შორის, – ხევსური ორთავეს ერთგვარად დაჰმღერის, თანასწორად აქებს, ადიდებას. მოგეხსენებათ, რომ მეკობრობა, რომელსაც ხევსური თავის სიმღერაში ველობასა და მზირობას უწოდებს, ცუდი ჩვეულება იყო და არის კიდეც. კანონი არათანაუგრძნობდა ამ ჩვეულებას, მაგრამ ხევსური თავისას არ იშლის. მეკობარს იმავე ღირსებას და პატივს აკუთვნებს, რომელიც უნდა ეჭიროს ნამდვილს გმირს, სხვადასხვა მაღალ ზნეობრივის თვისებით აღსავსე ვაჟკაცსა. ამას ჩვენ ბრალად არა ვდებთ ხევსურს; თვით წარსულმა ცხოვრებამ მეკობრობა ხელობად გარდაქმნა, ხალხის „იდეალად“ გარდააქცია. ხევსურს მოსვენება არა ჰქონდა გარეშე მეკობრებისაგან, ხშირად ეს უკანასკნელნი მას მიწასთან ასწორებდნენ, ანადგურებდნენ; რაც ქართველისათვის დაუსრულებელი და ბოლო მოუღებელი ომი და ლაშქრობა იყო, ის ხევსურისათვის –

113

მეკობრობა; მეკობრობდნენ „ურჯულო“ მეზობლებ, და უნდა ველობა და მზირობა ეწია ხევსურსაც, – რას იზამთ, როცა, ხევსურულ სიმღერისა არ იყოს:

დილას ადგომა ადრიან,
გრილსა რკინასა სხმა უნდა,
აყეფდებოდას ქობაქი,
სოფელს სიმირგვლივ ვლა უნდა,
სოფელს მავიდას მოძალე,

სხვათ ნამეტნავად ცდა უნდა“.

დიალ, მეკობრობა დედამარღვია ხევსურულის პოეზიისა, თითქმის ყველა სოფელში შეგიძლიანთ მოისმინოთ აუარებელი სიმღერები ამ მეკობრობაზედ. რასაკვირველია, უფრო დიდს პატივდებაში არიან ძველებური სიმღერანი, თუმცა აქა-იქ ახალს მეკობრობასაც დამღერიან. სავაჟკაცო, თუ გნებავთ, სამეკობრო სიმღერას თითქმის სრულიად დაუჩაგრავს სხვა გვარი სიმღერა, აი თუნდა საარშიყო მელექსეობა, თუმცა ჩვენის პოეზიის მამა-მთავარმა ანდერძად დაგვიტოვა:

...ლექსი კარგი არს სანადიმოდ, სამღერელად,
სააშიკოდ, სალალობოდ, ამხანაგთა სათრეველად.

მაგრამ ხევსურს ეს ანდერძი უარუყვია, იმის ფანდურის სიმები ძლიერ იშვიათად ჟღერენ „სააშიკოდ, სალალობოდ, ამხანაგთა სათრეველად“... მეტადრე ძველის დასის მომღერალნი სასტიკად ძრახვენ და ჰვიცხვენ სალალობო ლექსს. ამ ბოლო დროს ახალგაზდობა თავისას არ იშლის, სავაჟკაცო პოეზიას ნელ-ნელა თავს ანებებს და სიყვარულს დამღერის, დიაცს ეაშიკება.

ცხადად ჩანს, რომ სახალხო პოეზიაში ახალი ხანა იწყობა, ახალი მიმართულება იბადება. როგორც შევნიშნეთ, ძველებს ეს მიმართულება არ მოსწონთ და გულ-ნაღვლიანად უკიჟინებენ ახალს მეფანდურეებს, –

კაი ყმა ხმალსა ჩახედავს;
ნეტა გამიჭრის რუ არა!?
ცუდაი ქალის ფარაგსა ¹,
ნეტა მამიხვეს, თუ არა...

მაგრამ მოგეხსენებათ, რომ გულ-ნაღვლიანობითა და კიჟინით საქმეს არ ეშველება. ახალმა ცხოვრებამ ძველი ველობა და მზირობა თითქმის სრულიად მოსპო და სამღერლადაც სხვა მოვლენა და

¹ ფარაგი გულ-მკერდზედ ასაფარებელი, ფერადად მოქსოვილ-მოქარგული საცმელია.

საგანი წამოაყენა ასპარეზზედ... არ უნდა დაივიწყოთ ისიც, რომ ძველის დასის მომღერალთა სხვა საბუთიცა აქვთ სდევნონ სალალობო მელექსეობა. საქმე იმაშია, რომ ხევსურის ზნეობრივი შეხედულობა ეწინააღმდეგება საარშიყო პოეზიას. ხევსურს თავისებურად ესმის სიყვარული, – დიაცის პატივი, მისი ქალური ნამუსი და მანდილის თაყვანის-ცემა ისე მაღლა სდგასო, რომ ლექსით მოხსენიება სირცხვილია, შულლს დაბადავსო, ასე გვიამბეს ძველმა მეფანდურეებმა... იქნება ეს ცოტად მაინც მართალი იყოს, მაგრამ უმთავრესი მიზეზი ახალის მიმართულების გაჩენისა მაინც სხვა რამეა, სახელდობრ ისა, რომ ძველებურს მეკობრობას საფუძველი მოეშალა

და პოეტურმა ქავილმა- ნება-უნებურად სხვა გზა-კვალი ამოირჩია...

თუ არა ვცდებით, ისევე უნდა ითქვას ფშავურ სახალხო პოე-
ზიაზედაც, რომელიც თავის ფართო შინაარსით და ღირსებით და-
შორებით მაღლა სდგას ხევსურულზედ...

მეორე განსაკუთრებული თვისება ძველის ხევსურულ სიმღე-
რისა ¹ ვაჟკაცის მოქმედების გაზვიადებაა. სულ უბრალო მამაცო-
ბა საკმაოა, რომ მელექსემ „კაი ყმა“ ცამდე აიყვანოს, მის გმირო-
ბას სამზღვარი არ დაუდოს... მაგალითებრ, ს. კისტანს ლეკის თა-
რეში დასცემია და სხვათა შორის ერთი გამოჩენილი ვაჟკაცი, სა-
ხელად ჩალხია, მოუკლავთ. აი ლექსი როგორ იხსენიებს ამ ჩალ-
ხიას:

ნუ იტყვით ჩალხის სიკვდილსა,
საწყენ არს მაღალ ღთისაო,
მზემა გაიგა – იწყინა,
ცა წმინდა ნამსა ყრისაო,
მთვარემა თხუთმეტისამა
შავი შაიცვა პირსაო!..

ან სხვა ლექსი ავიღოთ, სადაც საურუმოზედ გალაშქრებაა
აწერილი:

ჯანშათა ივანეური
კილდის ვეფხვია მწკლიანი,
თათარა ატაბიონი
რკინაა საპირიანი,
ქმოსტელი ყარდანაული
ბასრი ხმალია ფხიანი!.. და სხვა.

ეს კიდევ არაფერი, რომ ხევსურული, სავაჟკაცო პოეზია გმირის

¹ სიმღერისა იმიტომ, რომ ხევსური სააშიკო შაირობას ლექსს უწოდებს
და არა სიმღერასა; სიმღერას უეჭველად სავაჟკაცო მოქმედება უნდა ჰქონდეს
საგნად.

მოქმედებას მეტად აზვიადებს, საყურადღებო უფრო ისაა, რომ
გაზვიადება ხშირად ტრაბახობად და ბაქიაობად გარდაიქცევა ხოლ-
მე. ტრაბახი, უსამზღვრო თავმოყვარეობა მარტო სამეკობრო სიმ-
ღერას-კი არ ეტყობა, ეს ნაკლი დასტყობია ისტორიულ ლექსებსაც,
მაგ., ლექსს ასპინძის ომზედ:

ჭეხოთ მიათვეს სალამი
დუშეთს ბატონიშვილსაო.

მერე, როცა ურუმნი იძლივნენ:

სანამ მივსდიოთ, ხევსურთ თქვეს,
სანამ ლიშანში ჩნისაო,
უკან ჩასდიეს ხევსურთა,

წვეპა ამადის ხმლისაო!..

მოგესხენებათ, რომ ერეკლე გმირთა გმირია; ისიც მოგესხენებათ, რომ ჩვენი ძველი თავად-აზნაურობა სამშობლოს გარედაც-კი განთქმული იყო ვაჟკაცობით. ხევსურს-კი ჰგონია, ვითომ იმის გმირობა აკვირვებს მარტო თავად-აზნაურობას-კი არა, თვით ერეკლესაც!.. აი ეს ლექსიც:

თრუსოს ჩავიდეს ხევსურნი,
ჭეხა ჩაიღეს ცისაო,
ნეტავი არ ჩასულიყვნენ,
საერისთოვლებს სწყინსაო!..

.....

ხკვირობენ აზნაურები
ხევსური როგორ ცდისაო!
– „ომიშვილი იქნება“,
ერეკლე იცინისაო...
გვერდს უდგას ატაბიონი,
ხთისია კარგად ცდისაო,
თოთიას ქება რად უნდა
თესლი აქვ არწივისაო!.. და სხვა.

თითოეული თავისი ვაჟკაცი ხევსურს ვეფხვად, შავარდნად, არწივად მიაჩნია; როცა მეომარი თუ შეკობარი ხმაღს მოიქნევს – შავარდენმა მხრები გაშალაო; თუ გახელებულს ომში შევარდება ვინმე, აი თუნდა აპარეკა, ან მინდია – ვეფხვმა ნახტომი ჰქნაო... სულ ამისთანა გარეგანის ნიშანით და სურათით იხატება ხევსურული გმირობა!.. ამ გმირობას მეტად მდარე პოეტური ფერი სდევს, გამომხატველობა, სურათიანობა აშკარად აკლია და ეს ნაკლი ჩვენის აზრით, იმის შედეგია, რომ ხევსური პოეტურის ბუნებისა არ არის, პოეზიის მეუფისაგან ნაკლებადა აქვს მადლი მინიჭებული... ის შემოქმედობითი სულიერი ძალა, რომელსაც ფანტაზიას უწოდებ-

116

ბენ, ეგრეთვე ნაკლებად რგებია ამ მრისხანე ბუნების შვილსა.... დააკვირდით თვით შედარებითს გამომხატველობას – მარტო ასეთს თუ ისეთს იარაღს, რომელსამე ფრინველს და ნადირს ედარება ვაჟკაცი, არც სულიერის ძალის დახატვა, არც თვით გმირის შინაგანი ბუნების აღწერა!.. ფანტაზიის უქონლობის გარდა აქ სხვა მიზეზიც ცხადია, – ხევსური შეჩვეული არ არის განყენებულს აზროვნობას, მისი სული და გული დასტრიალებს მხოლოდ იმას, რაც თვალწინ უძევს.

ჩვენ ესთქვით გაზვიადებაზედ. თქვენ, ჩემო ბატონო, იქნება გვიპასუხოთ, რომ ეს ფერი მთლად ჩვენს პოეზიასაც ეტყობა, მეტადრე ძველსა. მაგრამ საქმე ისაა, რომ ხევსურულს პოეზიაში ამ გაზვიადებას მთლად დაუჩრდილაგს სიმღერის შინაარსი. აიღეთ

თუნდა რომელიმე ლექსი ზურაბ ერისთვის შვილზედ. მოგეხსენებათ, რომ ამ ზურაბმა დიდი სახსოვარი დასტოვა მთაში. იგი ლამობდა მთის დამორჩილებას, დამონავებას და ლაღი მთიელი ხომ ამას არ იკისრებდა. რამდენჯერმე მოხდა მკაცრი ბრძოლა, სისხლის ღვრა. ამ ბრძოლის აღწერას რომ დააკვირდეთ და აიღოთ ხევსურული სიმღერა, თუნდა საუკეთესოც, თითქმის მარტო იმას შეიტყობთ, რომ ამან ბასრი ხმალი მოიქნია და იმან კიდევ შავარდენსავით მხარი გაშალაო.

ნუ დაივიწყებთ აგრეთვე იმასაც, რომ თუმცა ხევსურულს პოეზიაში მზირის და გმირის გაზვიადებული ქება-დიდება იხატება, მაგრამ თავისის სოფლის ან თემის ვაჟკაცს ძვირად დამღერის ხევსური – ეს სირცხვილიაო, სხვებმა უნდა უქონ ჩვენებურს ვაჟკაცობა და გმირობაო... ვაჟკაცობის გაზვიადება ახალს პოეზიასაც ცხადად ეტყობა; როგორც ძველ დროს, ისე ეხლაც ხშირად საკმაოა ერთი უბრალო ქისტი მოჰკლა, რომ გმირთა-გმირის სახელი გაითქვა; მაგალითებრ, სოფ. ჭიმლაში ეხლაც ცოცხალია ახოვანი ალუდაური, რომელმაც ამ რამდენისამე წლის წინათ თავის ძმის მკვლელი ქისტი მოჰკლა. ეს ხომ უბრალო საქმეა, მაგრამ ალუდაურს-კი სიმღერა სხვანაირად იხსენიებს:

ბარაქა, ალუდაურო,
არვის შარჩენ ჭირსაო!
მანამდენ სახსოვარია,
მანამდენ წყალი დისაო...
ნაქნარი ალუდაურის
ანდერმად არა თქმისაო!

რა არის აქ ისეთი, რაც ანდერმად არა თქმულიყვეს, არ გაგონილიყვეს!?!..

117

რადგანაც ძველი ხევსურული პოეზია ერთსა და იმავე საგანს დასტრიალებს და მისი შინაარსი მეტად ვიწრო წრეშია მოთავსებული, ამიტომ საისტორიო თუ სხვაგვარ მასალას ამ პოეზიაში ვერ იპოვნით; აქა-იქ და ისიც ძრიელ იშვიათად თუ შეხვდებით სიმღერებში ხალხის ზნე-ჩვეულებას. როცა მე ხევსურული ლექსების შეკრებას შევუდექი, სწორედ აზრად ისა მქონდა, რომ შემეტყო – რამდენად იხატება ხალხის ზნე-ჩვეულება ამ ლექსებში, მაგრამ მწარედ მოვსტყუვდი: სულ მეკობრობაზედ მესმოდა სიმღერა, თითქო სამღერალი სხვა არ იყოს რა!..

არც ისტორიულ ლექსებშია რაიმე გამოსადეგი მასალა. პირველად ესა, რომ ამ ლექსებში ისტორიული ამბავი მოკლედ არის მოხსენებული და თითქმის მთელი ადგილი გმირების სახელებს უჭირავს; მეორედ – ერთი და იგივე ლექსის შინაარსი გადასხვაფერებულია, გარყვნილია. რაც უნდა იყოს, ხევსურული სავაჟკაცო პოეზია

საინტერესო იქნება ჩვენის მწიგნობრებისთვის და ამის გამო მე განვიძრახე ნიმუშად დავბეჭდო რამდენიმე ნაწარმოები ამ პოეზიისა... მასალა მზადა მაქვს, მხოლოდ მოცლა და დროა საჭირო.

ორიოდე სიტყვაც თქვენგან აღძრულს საგანზედ. ვეჭვობ, რომ ხევსურეთში ხალხის კილოზედ მთლად გალექსილი „ვეფხვის-ტყაოსანი“ მოიპოვებოდეს. თქვენ უკეთ მოგეხსენებათ, რომ ამ პოემაში უხვად დაბნეულია მრავალი მაღალი აზრი, ფილოსოფიური შეხედულობა სხვადასხვა საგანზედ. განუვითარებელი ხევსურის გონება აზრის მაღალ ფრენას ვერ მისწვდება. მე თითონ მეფან-დურეებისაგან „ვეფხვის-ტყაოსნის“ სავაჟკაცო ლექსები გამიგონია, სხვა არაფერი.

118

ზეზვა და ბახტრიონის ციხე

(ნაწყვეტი ჩვენის ისტორიისა)

„ბახტრიონის ალების“ გამო ¹

თუმ-ფშავ-ხევსურთა ლექსებში ხშირად იხსენიება როგორც სახალხო გმირი ზეზვა, ისე სოფელი ბახტრიონი. იქნება ბევრმა არც-კი იცოდეს, რომ ზეზვა თუშების გმირი იყო და ბახტრიონი კიდევ ციხე, რომელიც ოდესმე სპარსელების ბატონობას იფარავდა კახეთში და იმათის ბრძანებლობის ბურჯად ითვლებოდა. ეხლაც ბახტრიონი პატარა სოფელია ზემო კახეთში, „შეუპოვარის“ ალაზნის პირად სდევს, ერთს მალლობ გორაზედ. ეს გორა მთელს კახეთს დასცქერის. აქედამ ალაზნის მარჯვენა მხარე ისე მოსჩანს, თითქო ხელის გულზედ გიძევსო. მდებარეობა და საომარი საზრისი ხელს უწყობდა სპარსელ მტარვალებს ეს კოპწია და ტურფა სოფელი ციხედ გარდაექციათ და გარდააქციეს კიდევ. ოდესმე იგი ციხე საშინელებას შეადგენდა კახელებისათვის. ეხლა-კი ციხის ნატამალები და ნანგრევები ჰმოწმობენ იმ არასანატრელს დიდებასა და სახელს, რომლითაც განთქმული ყოფილა ბახტრიონი.

როცა შაკ-აბაზ დიდმა ააოხრა კახეთი, ამ სამეფოში ქრისტიანობის აღმოსაფხვრელად და ხალხის სამუდამოდ დასამონავებლად თხუთმეტ ათასამდე კომლი სპარსელი გადმოასახლა. მაგრამ, მოგეხსენებათ, „კახთა ვაჟკაცთა“ დაპყრობა ადვილი არასოდეს არ ყოფილა და არც იმ დროს იყო. თუმცა კახეთი მიწასთან იყო გასწორებული, მაგრამ ხალხს გული გატეხილი არა ჰქონდა, ნუგეში და იმედი არ მოსპობოდა. ყიზილბაშური პოლიტიკა კიდევ ხომ სულ იმას მისდევდა, რომ დამარცხებული ხალხი მუდამ შიშსა და ელდას

ქვეშ ჰყოლოდა, უკანასკნელი ნაპერწკალი სასოებისა და ნუგეშისა აღმოეფხვრა ხალხის გულისაგან, იგი ხალხი გაეთახსირებინა, გაედია-ცებინა, «გაედელლებინა», ჩვენის პოეტის გ უ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი ს თქმისა არ იყოს... ამიტომაც მიუვალი ციხე ააშენეს ბახტრიონში, როგორც

¹ იხ „ივერია“, 1888 წ., № 220, შერილი ბ-ნის ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს ა.

ჩანს, ეს ციხე სულთან არდალანელმა ააგო, სწორედ იმ სულთანმა, რომელსაც შემდეგში თავზედ დაანგრის იგი და რომელიც ძლივს გადარჩა კახეთის აშლასა და გაიქცა სპარსეთში... კახეთის გამგებელი სელიმ-ხანი იყო, ბახტრიონში ციხის-თავად კიდევ სულთანი იჯდა და იქიდან შიშის ზარსა სცემდა მთელს არე-მარეს. გვარ-ტომობით სპარსელი სელიმ-ხანი სდევნიდა ქრისტიანობას, აუპატიურებდა ეკლესიის მსახურთა, აშენებდა მეჩითებს და თვით ალავერდის დიდებული ტადარი ყორანის სადიდებელ სალოცავად გახადა. იმ სალოცავის ნაშთსა და ნანგრევებს ეხლაც შეხვდებით ალავერდის გალავანში. რისა და ვის იმედით მძვინვარებდა ასე გაბედულად სელიმ-ხანი? – ბანტრიონში სულთანი იდგა თავისის ჯარით!..

აღელვებულის ხალხის მუქარაც ამ სულთანისაკენ იყო მიქცეული. ხალხი ჰხედავდა, რომ მტარვალობისა და ბატონობის ძალ-ღონე ბახტრიონის ციხე იყო. ამ ციხის-თავი – სულთანი ხომ კიდევ გულს უწყავლავდა ყველა პატიოსანს, მამულიშვილს, რადგანაც ეს თავგასული სარდალი არავის ეპუებოდა და თვით ისეთს გმირსაც-კი, როგორც ზეზვაა, არაფრად აგდებდა, –

ბახტრიონს გავჭრი ვენახსა,
ზედ დავასახლებ ერსაო;
არც თუშებს შევეპუები
და არც ზეზვის ცხენსაო...

რასაკვირველია, თავმომწონე ზეზვას მეტად სწყინდა სულთანის ასეთი ქცევა, იმისი სიამაყე; ზეზვას სულ ის აგონდება, რომ მალე გაემკლავოს სულთანს, განაძევოს იგი თავისის სამშობლოდგან; თავის „ლურჯას“ ქერს ბლომად აჭმევს, აიალალებს, –

ეს რომ გაიგო ზეზვამა,
ცხენს მაუმატებს ქერსაო;
„ჩქარა გასუქდი ლურჯაო“,
გავაზედ უსომს ხელსაო...

რად, რისთვის? – თქვენც კარგად გესმით თავგანწირულის გმირის გულისთქმა, იმისი იდუმალი სურვილი –

დავემწყემსები სულთანსა,
როგორც მიმინო მწყერსაო;
თოფს დავკრავ, ხმალსაც შემოვკრავ,
დღეს დავაყენებ ცხელსაო;

თავსაც იქ დავსდებ ჭადარსა,
ადგილს არ მივცემ ჩვენსაო¹.

¹ როგორც ეს ლექსი, ისე ზოგიერთი სხვაც დ. ხ ი ზ ა ნ ა შ ვ ი ლ ი ს „ფშაურის ლექსემისაგან“ მოგვყავს.

120

მაგრამ ცოტა შორიდამ უნდა დავიწყოთ. ქრისტიანობის დევნამა და შევიწროებამ ხალხი მოთმინებიდამ გამოიყვანა. მართალია, კახეთი ღონემიხდილი იყო, მტერთან მარტო თითონ ვერას გააწყობდა, მაგრამ მთის იმედი ჰქონდა. აქ, ამ მთაში „არწივნი მალღის მთისანი“ მზად იყვნენ შეემუსრათ საერთო მტერი, ძირს დაეცათ მტარვალობის ბუდე – ბანტრიონის ციხე. რასაც ზეზვა ნატრობდა, ის საერთო ნატვრა იყო; მარტო გოგოლაური-კი არა, ყველა „გოგოლაურიობდა“, –

ბიჭი ვარ გოგოლაური...¹
ნუ მშინჯავ ტალავარზედა;
წინ-წინ მე გადავფრინდები
ბანტრიონს გალავანზედა!

ეს ყველა ხომ ასე, მაგრამ მტრის დასამხოვლად და სამშობლოს დასახსნელად საჭირო იყო მეთაურობა, თუ გნებავთ, შეთქმულობა. მარტო გოგოლაურების ბიჭობა ვერას გახდებოდა, ვერას გააწყობდა, ვინ იდგა ტვირთად ეს მეთაურობა? იმ შავსა და ბნელს დროს, როცა ეს ამბავი მოხდა (შაჰ-აბაზის II დროს, მეჩვიდმეტე საუკუნის ნახევარს), არაგვის ხეობის გამგებელად ზაალ ერისთავი იყო. ამ ზაალს მიჰმართა ერთმა მღვდელმა და გულ-მდულარებით მოახსენა სარწმუნოებისა და ხალხის გაჭირებული ყოფა და ამასთანავე სთხოვა ქვეყნისა და ეკლესიის ხსნა, განთავისუფლება. არაგვის ერისთავი აენტო იმ უზენაესის ცეცხლით, რომელსაც მარტივი, მაგრამ სამღვთო სახელი „სამშობლოს სიყვარული“ ეწოდება. მალე გამოჩნდა მეორე კაციც, რომელიც მოიძნრო ენა-მეტყველმა მღვდელმა. ეს კაცი იყო ბიძინა ჩოლოყაშვილი, კახეთის თავადიშვილი და განთქმული ვაჟკაცი, ზაალ არაგვის ერისთავის სიძე. მაგრამ ეს კიდევ არა კმაროდა. ბიძინა წავიდა, ქსნის ერისთავი ელიზბარი და იმისი მმისწული შალვა დაიყოლია, დაითანხმა თავის გამოდებაზედ. ელიზბარი და შალვა მზად იყვნენ თავი დაედოთ სამშობლოსათვის.

მთიულეებს ხომ თქმაც არ უნდოდათ, თავისუფლება მათთვის ყოველ დროს ძვირფასი ყოფილა და მაშინაც ძვირფასი იყო. ერთს დამახეზაზედ მთელმა თუშ-ფშავ-ხევსურეთმა თავი მოიყარა სამშობლოს დროშას ქვეშ და ეს თავს ზარდამცემი რაზმი გაემართა ბანტრიონისაკენ... ქართველების ლაშქარს წინამძღოლობდნენ გამოჩენილნი გმირნი, როგორც იყო, მაგალითებრ, ბიძინა ჩოლოყაშვილი, რომელთაც, ვაჟკაცობის გარდა, სამღვთო მოვალეობაც უღვიოდათ

გულში; თათრებს-კი „ბელადი“ არა ჰყოლიათ:

¹ გოგოლაური თემის სახელია ფშავში.

121

იყრება თათრის ლაშქარი,
ალაზანს გროვდებიანო;
არავინა ჰყავ ბელადი,
ბელადსა ღონდებიანო.

რასაკვირველია, „უბელადოდ“ თათრის ლაშქარი არ იქნებოდა, მაგრამ ალბათ ღირსეული ბელადი არ მოეპოვებოდათ. რაც უნდა იყოს, ქართველებმა ურჯულოთა მთელი ძალა შემუსრეს, მილეწ-მოლეწეს. სელიმ-ხანმა და სულთანმა ძლივს-ღა უშველეს თავსა და შერცხვენილნი გაიქცნენ კახეთიდან. ბახტრიონი გადასწვეს, ამაყის სულთანის სახლ-კარი ცეცხლით გადაბუგეს, –

ორშაბათს, თენების ხანსა,
ბახტრიონს ციხე შავდება;
კარზედ გამოდი, სულთანო,
შენს სახლ-კარს ცეცხლი ედება!

შაჰ-აბაზ მეორეს სხვა საქმეები ჰქონდა და ამზოხების მოსასობლად ჯარი ვეღარ გამოგზავნა კახეთში. მხოლოდ საქართველოს მეფეს ვახტანგ შაჰნავაზს შემოუთვალა: შეიპყარ ბიძინა, ელიზბარ, შალვა და აქ გამამიგზავნეო. ვახტანგმა დაუყოვნებლივ შეასრულა შაჰის ბრძანება: შეპყრობილნი გმირნი გაუგზავნა თავის ბატონს ¹.

შაჰიმ კიდევ აიღო და გადასცა ისინი სულთან არდალანელს – შენიცი და მაგათაო; თუ მაჰმადიანობა არ მიიღონ, ისე მოექცე, როგორც საჭიროდ დაინახავო. სულთანსაც ეს უნდოდა: მოსისხლე მტრები, რომელთაც სირცხვილი აჭამეს, ციხე თავზედ დაანგრის და კახეთიდან განაძევეს, ხელში ჩაუვარდა!.. ჯერ ხომ შეუჩნდა და ურჩევდა ქრისტიანობა დაუტევეთ და მაჰმადი იწამეთო, მაგრამ როცა გმირებმა არ უღალატეს მამა-პაპურს სარწმუნოებას, მაშინ ულმობელმა მტარვალმა სხვა ღონის-ძიებას მიჰმართა, საშინელსა და სამარცხვინო წვალებას მისცა სამთავენი – ბიძინა, ელიზბარი და შალვა: გაატიტვლა იგინი, ხელ-ფეხი შეუკრა და მწყურვალ-უჭმელნი მზიან ალაგას დაჰყარა – ბუზებმა და კოდლებმა გამოსწოვონ სისხლიო... მეტი-ღა შერცხვენა და დამცირება იქნებოდა: კოლო-ბუზების ხროვას მიუგდო სისხლის საწოვნელად ის გმირები, რომელთაც მუსრი გაავლეს სპარსელების

¹ ზოგნი კიდევ იმ აზრისანი არიან, რომ ვახტანგმა-კი არა, განჯის ხანმა, სახელად მურთუხალი-ხანმა, გაგზავნა ბიძინა და იმისი ამხანაგები სპარსეთშიო. ეს მურთუხალი-ხანი სელიმ-ხანის მაგივრად დანიშნეს კახეთის გამგებელად; იგი ჭოეთში სცხოვრებდა. ერთს ძველს ფშაურს ლექსში იხსენიება მურთაზი, რომლის წინააღმდეგ გაულაშქრნიათ ჩვენს მთიულეებს:

თუშო, გაგვიძედ, წოვაო,

მთელს რაზმს!.. მაგრამ ყველაზედ მეტად უფრო ბიძინა აწვალეს. ის მარტო კოლო-ბუზებს არ დააჯერეს: ჩააცვეს ქალის ტანისამოსი, ვირზედ შესვეს და დაჰყავდათ სასაცილოდ ქუჩებში... დიად, მკითხველო, ბიძინა ვირზედ შესვეს, სწორედ ის ბიძინა ჩოლოყაშვილი, რომელიც თავისის ტაიჭით ბახტრიონის ციხეში გადაფრინდა!.. სახელოვანი ვაჟკაცი ქალის ლეჩაქით ვირზედ... ამაზედ მეტი სათაკილო და შესარცხვენი დამცირება აღარა თქმულა ქართველ ვაჟკაცისათვის. ეს კიდევ არაფერი. შეურაცხყოფილმა გმირმა საშინელს დამცირებასა და გაუპატიურებასაც გაუძლო. ბოლოს დროს, როცა დაინახეს ბიძინა მხნედ არის თავის სარწმუნოებაზედაო, აიღეს და ასო-ასოდ აკუწეს, «წვლილ კერძოებადა», როგორც ამბობს ანტონ კათალიკოსი თავის „წყობილ-სიტყვაობაში“. სულ უკანასკნელად ჯერ ისევ ცოცხალი და ფთხრიალა გული გაუგმირეს ლახვრით¹. თქვენც ჰხედავთ, რომ კახეთის აშლა და ბახტრიონის ციხის აღება მეტად შესანიშნავი ამბავია და ეს ამბავი ღრმად აღიბეჭდა კიდევ ხალხის მეხსიერებაში.

თუმცა ქართლ-კახეთსაც მონაწილეობა ჰქონდა ამ საქმეში, მაგრამ ბურთი და მოედანი მაინც მთიულებს დარჩათ: თუმ-ფშავ-ხევსურთა გაიტანეს ბურთი ამ მოედანზედ, პირველად ისინი მივიდნენ იერიშით ციხეზედ და დაღეწეს იმისი სიმაგრენი. ამიტომაც ეს გმირული ამბავი იმათს სახალხო ლექსებშია მოხსენებული. ლექსებიდგან ჩანს, რომ ხალხს მარტო ბახტრიონის აღება და თუმის ზეზვა გაფრინდაულის გმირობა დახსომებია, სხვა არაფერი. ეს ხომ ასეც უნდა ყოფილიყო: ხალხს ხშირად მარტო თავისის მიწა-წყლის გმირი ახსოვს, იმას ამკობს ქება-დიდებათა და სხვებს-კი ივიწყებს. ჩვენს მთიულებსაც ჰგონიათ, რომ ბახტრიონის აღება, სულთანის დამარცხება მარტო იმათი წინაპრების საქმე ყოფილა, – არც ბიძინა, არც შალვა, სულ ზეზვა და თუმ-ფშავ-ხევსურნი!.. ეს კიდევ არაფერი. ქართლ-კახეთის გმირების დავიწყება ადვილად ასახსნელია, საქმე ისაა, რომ თუმ-ფშავ-ხევსურნი ერთი-ერთმანეთს ეცილებიან, ეკამათებიან – ჩვენ ავიღეთ ბახტრიონი და არა თქვენაო...

ჯერ მოხსენებულია:

წინ თუმნი, უკან ხევსურნი,
ფშაველნი ნელ-ნელა დიანო;
ჯავრობენ თუმიშვილები,
ხევსურნი არ გვინდიანო.

¹ შემდეგ წამებულია გვამნი მოიტანეს სპარსეთიდან და დაასაფლავეს ს. ივორთაში. ჩენი ეკლესია იმათს ხსენებას დღესასწაულობს 18 სექტემბერს.

მერე-კი ისე გამოდის, რომ თუშები ყველაზედ ბოლოს მისულან,
წორედ მაშინ, როცა ფშავ-ხევსურებს იერიში მიუტანიათ ციხეზედ:

ფშაველნი, უკან ხევსურნი
ბახტრიონს გადადიანო;
დალიეს თათრის ლაშქარი,
თავებს უკვენა ჰყრიანო.
მეორე დილა გათენდა,
თუშებიც ჩამოდიანო...
სად ეყარენით, თუშებო,
სადიაცენო თმიანნო!?

სხვა ლექსიდგანაცა ჩანს, რომ თუშები არ დასწრებიან იერიშის
მიტანას და, ასე გასინჯეთ, თვით ზეზვაც-კი არა ყოფილა იქ ამ
დროს:

სად არი გაფრინდაული?
ხევსურნ კარავსა ჭრიანო!..
ლეგ-ლუგა ფშავლიშვილები
გალავანს გადადიანო...

ზეზვა მას უკან მოვიდა, მაგრამ მაშინ ხევსურებს მოუბრუნდა და
უთხრა, –

გადმიშვით ბახტრიონზედა,
ხმალდახმალ შვიდ თუ ვერ მოვკლა,
გამცვალეთ თათრის ქალზედა!..

ერთის თუშურის ლექსისაგან ¹ ჩანს, რომ თვით ბახტრიონის ცი-
ხე მაშინ აიღეს, როცა თუშები მოეშველნენ თანამოდმე ფშავ-ხევ-
სურებს. მართალია, იერიში პირველად ფშავ-ხევსურებმა მიიტანეს,
მაგრამ თუშებმა-კი გადასწყვიტეს საქმე, –

ბახტრიონს სულთნის ციხეო,
ცამდინ აგიშვეს ალია;
კარზედ გამოდი, სულთანო,
ჩვენ დიდი გმართებს ვალია;
ამ თექიანმა თუშებმა
არ შეგარჩინეთ ჯავრია!..

რაც უნდა იყოს, თუშმა ზეზვამ მაინც დიდი ვაჟკაცობა და სიმ-
ხნევე გამოიჩინა იმ დიდებულს დროს, როცა აჯანყებულმა ხალხმა
მტარვალთა უღელი დაამსხვრია. ზეზვას დამღერის და დაჰხარის

¹ თიანეთის მასწავლებელს დ. თ ა ბ უ ნ ი ძ ე ს შეუკრებია თუშური ლექსები,
რომელიც ამჟამად ჩვენ ხელთა გვაქვს. ამ ლექსთა კრებულიდგან მოგვყავს ზოგიერთი
ადგილები ჩვენის საგნის შესახებ.

ხალხი. ზეზვაც თავ-მოწონებული შეჰყურებს თავისს ფრანგულსა და
სიამოვნებით აღვსებულია, რომ ალვანის დიდი მინდორი აავსო თა-

თრის მკვდრებით. აი ეს მშვენიერი ლექსიც ზეზვას გმირობისა:

ხმალს ზვერავს გაფრინდაული,
თორმეტი მოვკალ ამითა:
დიდი ალვანის მინდორი
ავავსე თათრის ძვალითა;
მგელსა დავცვითე კბილები,
ტურას, ლოყები ჭამითა...

თვით ზეზვას თანამებრძოლნი ჰმოწმობენ, რომ იგი დიდი ვაჟკაცი ყოფილა; ასეთი მოწამეა, მაგალითებრ, ვიღაც ხოშარაული, – ალბად ფშაველი სოფ. ხოშარადგან, – რომელსაც ბახტრიონის აღებაში მეტის ხმარებისაგან ხმალი გასტეხია:

იტყოდა ხოშარაული:
ორი თუ ჯობდეს ზეზვასა,
მამაგდებინეთ მკლავია;
ზეზვაი გაფრინდაული
კაი ვაჟკაცი არია...

ზეზვას გმირობაც ტრაგიკულად გათავდა, იმანაც ტანჯვასა და წვალებაში დალია სული. ჩვენ ვსთქვით, რომ ბიძინა, შალვა და ელიზბარი შეიპყრა ვახტანგ მეფემ და შაჰს გაუგზავნაო. ზეზვაც მოტყუებით დაიჭირეს, –

ზეზვაი მოატყუესა,
დაიბალითეს ენითა.

მერე ძუა-შეღებულ ცხენზედ შესვეს, დიდის ამბით მიიყვანეს ქ. ტფილისს და იქ სატუსალოში ამოუყვეს თავი. აი როგორ ასწერს ამ ამბავს ერთი ხევსურული ლექსი:

ზეზვასის ცხენო, ამ ზამთარ
ბაგა გამახარ კბილითა;
ქალაქ დაგიბეს პატრონი,
ლამეს გითენებს გმინითა;
გომბორ გადაავლიეს
ძუა-ნალები ცხენითა,
ბაზარ შამაავლიეს
დაფ-ნალარაი-სტვირითა...

შეპყრობილის გმირის სანახავად თათრები მიდიოდნენ და ალბად ხელ-ფეხ შეკრულ ვაჟკაცს მეტად გულს უკლავდა ეს ამბავი –

ზედი-ზე შადგა თათრები,
ზეზვა უნდ ვნახათ თვალითა.
ზეზვა რა სანახავია,
მაკლული თქვენი ხელითა...
მაშ რად არ ნახე ზეზვაი,
ბახტრიონ იდგა ცხენითა,

მაგდევდათ, შაგაწუხებდათ,
მაგხევდათ შუბის წვერითა!..

ჩვენ არ ვიცით სახელდობრ ვინ და როგორ შეიპყრა ზეზვა, რა წვალეზა მიაყენეს ხალხის გამოჩენილს გმირს. ვინ იცის, იქნება ისიც თან გააყოლეს სპარსეთში ბიძინას და იმის ღირსეულს თანამემამულეებს! ყოველ შემთხვევაში, ზეზვა გაფრინდაული მთიულების საყვარელი გმირია და დიდი ღვაწლი მიუძღვის სამშობლოს წინაშე: კახეთის აშლის დროს მან (1659 წ.) შემუსრა სპარსელთა ჯარი, ალვანის არე-მარე გაანთავისუფლა უსჯულოთაგან, მხარი დაუჭირა საუკეთესო მამულიშვილებს... ჩვენი მატიანე არ იხსენიებს ზეზვას, მაგრამ ხალხის მახსოვრობა უფრო დიდი მატიანეა და ეს არ უნდა დავივიწყოთ.

ორიოდე შენიშვნაც ბ-ნ ა. ხახანაშვილის – „ბახტრიონის აღებაზედ“. თუმცა ჩვენს მწერლობაში არც ერთი შენიშვნა, რაც უნდა საბუთიანი იყოს, უდავიდარაზოდ არ გათავდება ხოლმე, მაგრამ მაინც გავზედავთ და ვიტყვით, რომ პატივცემულს მოღვაწეს სრულიად ვერ გაუგია ხალხის გარდმოცემა ბახტრიონის აღებაზედ. ვიღაცა პირ-იქითელს თუმს, კელა ზურაბაშვილს, უამბნია, რომ ორი მონადირე თუშში გააუპატიურეს თათრებმა და ამის გამო მთელი თუშ-ფშავ-ხევსურნი აღემხედრნენ და ბახტრიონის ციხე აიღესო; ბ-ნი ა. ხახანაშვილიც ამდგარა და სწორედ ასე ჩაუწერია ნაამბობი!.. სჯერა კიდევ...

მაგრამ ავტორი რომ დაჰკვირვებოდა თავისაგანვე მოყვანილს ზეზვას ლექსს, ზეზვაზედ სხვებისათვისაც ეკითხა, გადაესინჯა აი თუნდა დ. ხიზანაშვილის „ფშაური ლექსები“, მაშინ ხომ თავიდან აიცილებდა შეცდომას. ეხლა-კი არა თუ მარტო მთელი მისგან ჩაწერილი „ხალხის ზეპირ-გარდმოცემა“ თავიდან ბოლომდე ტყუილია, სამწუხაროდ, ზოგიერთი იმისი საკუთარი მოსაზრებაც უსაბუთოა; მაგალითებრ, ბ-ნი ხახანაშვილი ერთის კალმის მოსმით ამტკიცებს, რომ ხალხის გადმოცემა ბახტრიონის ციხის აღებაზედ უნდა ეკუთვნოდეს უფრო ძველს დროს, ვიდრე მეთხუთმეტე საუკუნესაო!.. რადა, როცა მაშინ ბახტრიონის ციხის ერთი ქვაც არ მოიპოვებოდა?! ბ-ნს ავტორს ბახტრიონი და მალრანი ერთი-ერთმანეთისაგან ვერ განურჩევია; ვახუშტი ერთ-ერთს სახელს ერთად იხსენიებსო... ვსთქვათ, ვახუშტი ერ-

თად იხსენიებს¹, მაგრამ რაო? მალრანის ციხე სულ სხვა იყო და ისე შორს იყო ბახტრიონის სიმაგრეზედ, როგორც აწინდელი ბახტრიონი შორს სდევს ს. მალრანზედ (ჩვენ ეს ორივე სოფელი კარგად ვიცით). საკვირველიც არაა, რომ ბახტრიონის ციხე არ იხსენიება მეფე დავით VIII დროს (1511 – 1513), რადგანაც იგი ციხე ააგეს შემდეგში, როცა შაჰ-აბაზმა ააოხრა კახეთი.

ბ-ნი ავტორი, როგორც საჭიროა, არც თუშის კელა ზურაბაშვილის ნაამბობს დაჰკვირვებია. ამ კელას უამბნია, ალვანს ეს სახელი

იმითომ დაერქვა, რომ იმ ადგილს, სადაც თუშებმა თათრები ამოსწყვიტეს, „ავარდა სისხლის ალიო“ (ეს სისხლის ალი რაღაა?!) და ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს ა ც ჩაუწერია ეს ზღაპარი. მაგრამ განა თითონ ავტორმა არ იცის, რომ ალვანი, ალბანია ძველი გეოგრაფიული სახელია იმ ადგილისა, რომელიც ალაზნის იქითა მხარეს მდებარეობდა!? თუშს უთქვამს, ფშავ-სევსურებმა, თათრების დამარცხების შემდეგ, დავლა აიღეს, ჩვენმა წინაპრებმა-კი ალვანიო და „ამითომ ალვანი საერთო მამულიაო“... ვითომ ავტორმა არ იცოდეს, საიდგან და როგორ წარმოსდგა საერთო მამული, საერთო მფლობელობა!.. მაგრამ კმარა.

სასიხარულო და სასიამოვნოა, რომ ჩვენი ახალგაზდობა მისდევს თავისის სამშობლოსა და ერის ვინაობის შესწავლას. ამ შესწავლაში ბ-ნს ა. ხ ა ხ ა ნ ა შ ვ ი ლ ს არ უჭირავს მცირედი ადგილი და შემდეგისათვის, იმედია, უფრო დიდსა და თვალსაჩინო ადგილს დაიჭერს. ეს კარგი და პატიოსანი, მაგრამ საჭიროა ყველას ახსოვდეს, რომ ეთნოგრაფიისა, თუ სახალხო პოეზიისა და სიტყვიერების შესწავლას სერიოზულადა და გულ-დადებით უნდა მოვეკიდნეთ. მხოლოდ მაშინ მოიტანს ნაყოფს ჩვენი შრომა და მოღვაწეობა.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, საქ. გეოგრაფია, ბროსეს გამოცემა, გვ. 320.

ისტორიული კვალი სახალხო პოეზიისა

(ზურაბ არაგვის ერისთავი)

როგორც თქვენ გეცოდინებათ, ძველს დროს მთა სახასო იყო და მარტო მეფეს ემორჩილებოდა. კერძო ბატონს მთის ხალხთან ხელი არა ჰქონდა. ბრწყინვალე გიორგის „ძეგლის-დებიდგან“ ჩანს, რომ ქსნისა და არაგვის ერისთავებს ებარათ მთის გამგეობა, ერისთავებს კიდეც ექვემდებარებოდა მთელი დასი ხელისუფალთა: გამგებელი, ანუ მოურავი, ხევის-თავი, ხევის-ბერი, ციხის-თავი. დარბაზი, აწინდებულად სახელმწიფო საბჭო, უმთავრეს დაწესებულებას შეადგენდა, რომელიც საბოლოოდ განაბჭობდა ხოლმე საქმეს. ვეზირი მოახსენებდა დარბაზს მხოლოდ „მძიმე“ საქმეს და დარბაზიც თავის განაჩენს სდებდა.

როგორც ჰხედავთ, მთის გამგეობა და პატრონობა, ცოტა არ იყოს, სახელის-უფლო წესსა და რიგზედ იყო მოწყობილი, მაგრამ მაინც მთის ხალხი „შინ“, „თავისს სახლში“ თავისუფალი იყო, კანონად აღიარებდა მხოლოდ საკუთარს ჩვეულებასა და დამოუკიდებელს

ცხოვრებას. ამიტომაც ერისთაობას, მოურაობას და, ასე გასინჯეთ, თვით დარბაზსაც უფრო გარეგანი მნიშვნელობა ჰქონდათ: თუ-კი ხელს შეახებდენ მთის თავისუფლებას, მაშინ არა თუ დარბაზი, მეფეც ვერას გახდებოდა!..

მთის ხალხს მეტად ღრმად ჰქონდა გამჯდარი ძვალსა და რბილში თავისუფლების სიყვარული და ადვილად არავის აპატიებდა ამ თავისუფლების შეგინებას. თითქო ყველაფერი მხარს აძლევდა და ეწეოდაო თავისუფლების აღორძინებასა და აყვავებას, თითქო თვით ბუნება აღფრთოვანებდა თავის ლაღს შვილსაო. წარმოიდგინეთ, ეს დიადი და მრისხანე კავკასიონი, რომელიც უძლეველ დარაჯსავით გარს შემორტყმია მთიულებს, და მაშინ დაინახავთ, რომ მხოლოდ ამ დარაჯის მფარველობის ქვეშ უნდა აღზრდილიყო თავისუფლება. რომელი გარეშე მტერი იქნებოდა ისე თავხედი, რომ გაეხედნა ბრძოლა ამ დარაჯთან?! თითონ მთიული? – იგი ხომ გულ-დიდი და შეუპოვარია, როგორც თვით კავკასიონი, მთიული ხომ ყველას ისე ამაყად და მაღლა დასცქერის, როგორც

128

ცამდე ამაღლებული მყინვარი მწარე ღიმილით უცქერის პატარა მთა-გორაკებს!.. მრისხანე ბუნებამ ბეჭედი დაასვა თავისს შვილს, – მთიული საოცარი ვაჟკაცია, გულ-გაუტეხელი, შეუპოვარი. მცნება-დაც მხოლოდ ის სწამს, რაც ვაჟკაცობასა და სილაღეს ხელს უწყობს:

ვაჟკაცსა გული რკინისა,
აბჯარი უნდა ხისაო;
თვალნი ქორებულ მხედავნი,
გულ-მკერდი შავარდნისაო!

მოდი და ხელი ახელი „ქორ-შავარდნებს“?! ამიტომაც ჩვენი მეფეები რიდიტა და კრძალვით ეპყრობოდნენ მთიულებს; ასე გასინჯეთ, თვით ერეკლეც-კი, ეს «გმირთა შორის საკვირველება», სულ თვალ-წარბში შესცქეროდა მთასაო... რას იზამ, მკითხველო, დიდი ძალაა ვაჟკაცობა და ისიც თავისუფლების ძუძუთი აღზრდილი! ყოველთვის თავს ზარ-დამცემი ყოფილა ეს ვაჟკაცობა...

მაგრამ რა არ მოხდება ხოლმე ქვეყანაზედ!? – ერთხელ მთასაც, ლაღსა და უბატონო ფშავ-ხევსურეთსაც, ხელი შეახეს და იმისი თავისუფლება შეურაცხჰყვეს. ვინ? როდის? მკითხავთ განცვიფრებით. ეს მართლაც-და განსაცვიფრებელი საქმე ზურაბ არაგვის ერისთავმა მოახდინა მეჩვიდმეტე საუკუნეში!.. მთამაც ცოტა ხნობით სწია მონობის უღელი, ცოტად მწარე იყო ყმობა, ამიტომაც მთა წყევითა და კრულვით იგონებს იმ შავსა და ბნელს დროს, როცა

ზურაბმ აიფრო ქვეყანა,
ბევრს ვაჟს უტირა დედაო,
ბევრს ქალს გაუხსნა საკინძი,

უჭკიმა ძუძუზედაო!..

მაგრამ ფშავ-ხევსურებში დიდხანს ვერ გასტანა ბატონობამ და ერისთაობამ. ვერც გასტანდა, რადგანაც ფშავ-ხევსურის ბუნება ეწინააღმდეგება ერთსაცა და მეორესაც.

მთა სასოწარკვეთილებას არ მიეცა, რომ ზურაბმა დროებით გაიმარჯვა, ჯავრი გულში არ შეუშვა, ხმლის იმედი არ დაჰკარგა –

ჯავრო, არ მოგცემ ნებასა,
გულო, არ დაგაშავებო,
მტერო, არ შეგეპუები,
ხმალო, შენ გაგაფხავებო!..

საყურადღებოა და საინტერესოა ზურაბისა და ფშავ-ხევსურთა ბრძოლა. სამწუხაროდ, ჩვენი მატიაწე „ქართლის ცხოვრება“ სრულ-

129

ლიად არაფერს ამბობს ამ ბრძოლაზე. მატიაწე იხსენიებს მხოლოდ მთიულეთისა და ხევის დამორჩილებასა და ისიც გაკვრით, ორიოდ სიტყვით. სახალხო ლექსებიდგან-კი ჩანს, რომ ზურაბს ფშავ-ხევსურეთის დამორჩილებაც სდომებია, მაგრამ დაუმარცხებიათ, ბრძოლაში თავისუფლებას გაუმარჯვნია, შეუმუსრავს მტარვალობა. ტრაგიკულს ამბავს შეადგენს ეს ბრძოლა, ბევრს სანუგეშოსა და საიმედოს ეუბნება ჩვენს სულსა და გულს.

ფშავ-ხევსურთა თავისუფლების შელახვა თან მოჰყვა მთიულთა და მოხვევთა დაპყრობას. მთიულ-მოხვევენი ჯერ ისევ ნუგზარ ერისთავმა დაიმორჩილა, ფშავ-ხევსურთა თავისუფლება-კი ზურაბმა შელახა.

მოგეხსენებათ, რომ ზურაბ ერისთავი ნუგზარის შვილი იყო. მაგრამ ვინ იყო თვით ეს ნუგზარი? – „ქართლის ცხოვრების“ თქმით, ნუგზარის პაპა უბრალო ვანათელი აზნაური ყოფილა¹. ვანათი ახლაც უბრალო სოფელია და პატარა ლიახვზედ მდებარეობს.

მაღალ კლდოვან გორიდან დასცქერის ვანათს დიდი და მშვენიერი ციხე. ერთ დროს ამ ციხის-თავი განუდგა მეფე სვიმონ პირველს. ნუგზარის პაპამ დალატითა და მოტყუებით აიღო ვანათის ციხე და ამის გამო მეფემ უბოძა ერთგულს აზნაურს „მამულნი“ ვანათში. შემდეგში ვანათელმა აზნაურმა ქსნის ერისთავი მოიბირა, თავს დაესხა ვიღაც თექ-თურმანიძესა და ჭარმელს, ძირიანად ამოაგდო მათი საშენებელი და დაიპყრო ბაზალეთი. ამ ნაირად თავგასულმა აზნაურმა ვანათიდან ბაზალეთში ამოჰყო თავი.

მოწყალე სვიმონ მეფემ მას არაგვის ერისთაობაც მისცა. როცა მოკვდა ეს ბაზალეთის ახალი ბატონი, ერთმა იმის უკანონო შვილმა მთლად ამოჟლიტა თავისი კანონიერი ძმები, მხოლოდ პატარა ძმის-წული-ლა გადარჩა. ეს ყრმა ბრძანდებოდა ნუგზარი. ვინ იცის, იქნება ის სჯობნებოდა, რომ ნუგზარიც თან გაჰყოლოდა

თავის უდროოდ დახოცილს მამასა და ბიძებს! მცირედი რამეც არ ითქმის კარგი ამ პირშავ მოღალატესა და ქვეყნის მტერზედ!.. მართლაც-და, ხალხის მუსვრა და სისხლის დენა თითქო ნაანდერძევი ჰქონდაო ნუგზარსა და იმის უკეთურს ოჯახობას! ჩაიხედეთ მატიანეში და თქვენ გაოცდებით, თუ სადამდე მიაღწია ნუგზარისა და იმის ჩამომავლობის უკეთურობამ. მაგრამ ისიც კი უნდა ვსთქვათ, რომ თვით გარემოება და ჟამთა ვითარება ხელს უწყობდა, როგორც არაგველს მტარვალს, ისე სხვებს. გეცოდინებათ, რომ იმ დროს ქართლ-კახეთი ყიზილბაშების სათამაშო ბურთი შეიქმნა; შაჰ-აბაზმა ქვეყა-

¹ ამ აზნაურის სახელი და გვარი მატიანეში არ არის მოხსენებული.

130

ნასთან ერთად საქართველოს სამეფო ტახტიც გაანადგურა, მიწასთან გაასწორა; მეფობა ცარიელ სახელად დარჩა და, აჩრდილი-და იყო; ერისთაობა განდიდდა, თავს გავიდა, არავის არაფრად აგებდა. დიდი მოურავი სააკაძე ხომ ისე დაფარფაშებდა საქართველოში, თითქო ჩემი მამული ნოსტევიანო. სვიმონ მეფე შიშით ქალაქიდან ვერ გამოდიოდა და გალაღებულ ფეოდალებს კიდევ ფეხ-ქვეშ გაჰქონდათ და გამოჰქონდათ მრავალტანჯული საქართველო... ხან ერთს მოჰკვეთდნენ თავს, ხან მეორეს და ერთგულობის ნიშნად ყვენს უგზავნიდნენ სპარსეთში!..

«ამ ჟამებთა შინა განმკვიდრებულ იყვნენ მთავარნი და დაეპყრათ ხევნი და ხეობანი თავისად», ამბობს მატიანე. სწორედ «ამ ჟამებთა შინა» შეილახა მთიულეთის თავისუფლებაც და პირველად მას ბიწიერი ხელი შეახო ნუგზარ არაგვის ერისთავმა, – «შემდგომად აღზრდისა მოიბირნა ნუგზარ კაცნი... დაიპყრნა ბაზალეთი, მერე დაიმორჩილა მთიულეთი». მაგრამ, როგორც ჩანს, მთიულეთი ცოტად ემორჩილებოდა ნუგზარს, – «მთიულნი ერჩდნენ მცირედ»... ხოლო, რაც ვერ შესძლო მამამ, ის შემდეგში შეასრულა შვილმა. ზურაბიც მამასავით მოუსვენარი მტარვალი იყო. არაგვის ერისთაობა იმის უფროს ძმას ბაადურს ეკუთვნოდა, მაგრამ ზურაბმა არ იყაბულა, წავიდა შაჰთან, მიიღო ერისთაობა და, როცა უკან დაბრუნდა, ძმა განაძევა და თითონ დაიჭირა ბაზალეთი. ამასაც არ დასჯერდა. მთიულეთი და ხევი თავის ბატონს ზურაბს ისე დაბლა არ უხრიდა კისერს, როგორც იმას სურდა და ამისათვის მოინდომა სრული დამორჩილება. შეასრულა კიდევ თავისი წადილი, მაგრამ მთიულეთსა და ხევს გვერდით ედგა ფშავ-ხევსურეთი. ესეც კარგი ლუკმა იყო გაუმადლარის ერისთავისათვის... ამ ლუკმამ წაიტაცა, მიიზიდა ზურაბი. დაიწყო ფშავ-ხევსურეთის ლაშქრობა.

მართალია, ზურაბი შესანიშნავი ვაჟკაცი და სარდალი იყო, მამაცობაში იქნება დიდს მოურავსაც არ ჩამორჩენოდა და ლექსისა არ იყოს –

ისპაჰანამდე გაითქვა,
ყენთან გაიზარდაო.

მაგრამ გულადმა და უშიშმა ერისთავმა ფშავ-ხევსურეთს მაინც ბევრი ვერა დააკლო-რა. სამინელებაა ბრძოლა, რომელიც „მთის ლომთა“ და ზურაბს შორის ასტყდა; მთელი მთა სისხლით მოირწყო. როგორც ჩანს, ზურაბი ჯერ ხევსურეთს დასცემია. პირველი დიდი ბრძოლა „ორწყალთან“ ყოფილა, იმ ადგილას, სადაც ფშავისა და ხევსურეთის არაგვი ერთმანეთს ერთვის; ამ „ორწყლის“

131

აქეთ-იქით საკმაოდ ფართო ჭალაა მკლავის გასაშლელად, ხმლის მოსაქნევად და სწორედ ამ ჭალაში შეიბნენ მებრძოლნი –

ფშავის ორწყალში ჩავიდათ,
მანდ ომი მაგვიხდებისა;
მანდ მავლენ ფშაველ-ხევსურნი,
ზურაბიც მაშავდებისა!

ასე ესაუბრებიან ერთმანეთს ორი ხევსური, მინდოდა და სომეხა, რომელთაც მტრის დაცემის გამო „მუხლებს ქარ შეუჯდებისა“. უთუოდ საომარის საზრისის გამო ზურაბს პირდაპირ ვერ გაუბედნია ხევსურეთში შესვლა, ფშავ-ხევსურეთის არაგვზედ არ აუვლია და მთიულეთის მხრიდან დასცემია ხევსურეთს –

ერისთავ შაჰყრის ლაშქარსა,
კანჭის ¹ ქედს დაგროვდებისა,
სახევსურეთოდ ჰგულავის,
არაგვზედ შამადგებისა;
აკუმოს ² წინ-წინ მავიდა,
ხმა ლიკოკს ³ გავარდებისა.

ებლაც ლიკოკელთა თემს დიდი ვაჟკაცობის სახელი აქვს მოხვეჭილი. ძველად ხომ იმათი მამაცობა განთქმული და ქებული ყოფილა. სწორედ ამ ლიკოკელთა „ქორ-შავარდნის ჯარი“ შეება პირველად ზურაბის ლაშქარს და ბევრადაც აზარალა, დიდ-ძალი აზნაური გაუჟლიტა –

უხოცავთ აზნაურები
დაბლა აკუმოს წყალზედა,
უხიდოდ არ გაივალის
მაგ სისხლის ალაზანზედა!..

საზოგადოდ რომ ითქვას, ლალსა და თავისუფალს ხევსურს აზნაური სძულს და აკუმოს ომშიაც აზნაურის ჯავრი ამოუყრია –

იანვარ წოწკოლაური
მშვილდ ძალზედ გეზიდებისა,
ელიზბარ ფოცხვერაშვილი,
ხმალ გაჭერ, გეუბნებისა.
ერისთვის აზნაურებსა

ყორნებ პწკლით ეზიდებისა!..
არ ვიცით, რით გათავდა პირველი ლაშქრობა, ეს-კია, რომ

¹ ადგილია მთიულეთის არაგვის ხეობაზედ.

² სოფელია მთის წვეროზედ, ორწყლის ახლო.

³ ხეობა, რომელიც ლიკოკელთა თემს უჭირავს.

132

ზურაბს კვლავაც დასჭირდა გალაშქრება; მაშასადამე, პირველი
ლაშქრობით ხევსურეთი ვერ დაუმორჩილებია. პირველ ხნობით ზუ-
რაბმა ვერც არაფერი ფშაველებს დააკლო. ჯერ ერთი ისა, რომ
ორწყალში ფშაველები დახვდეს,
წკეპან ამოდის ხმლისანი.

მეორედ – ს. მათურას თავში ამავე ფშაველებმა მუსრი გაავ-
ლეს ზურაბის ლაშქარს –

ზურაბ, რა უყვენ ლაშქარნი,
ნაკრეფნი შვიდის თთვისანი!?
ჩაუშვენ მათურაშია,
თვალნი გაგიწყრეს ხთისანი;
დაგიხვდეს ფშაველიშვილები,
არწივნი მალლის მთისანი;
შემოგეწივნეს მთაზედა,
გაწითლებინეს ქვიშანი...

ჩვენ ვსთქვით, პირველის ლაშქრობით ზურაბი ვერას გახდაო;
ეს სხვათა შორის იმითაც მტკიცდება, რომ თითონ მთაც არ უსვე-
ნებდა არაგვის ერისთავს; ფშავ-ხევსურნიც ლაშქრავდნენ ზურაბის
საყმოს, არბევდნენ, აწიოკებდნენ იმის საბძანებელს –

დილაზედ ჩამოგვეტივნეს
პირშავნი ლომნი მთისანი,
თავი სჭრეს ვაცსა და ვერძსა,
აწითლებინეს ქვიშანი...
ერისთავს ემართლებოდეს,
ვაჰ, ბრალნი მაგის ყმისანი!..

თქვენ ჰხედავთ, რომ ფშავ-ხევსურეთმა კისერი არ მოიხარა,
და ეს გულს უკლავდა ზურაბს. ერისთავმა კიდეც გაილაშქრა ხევ-
სურეთზედ, მაგრამ სხვა გზით. მაშინ ხევის მხრით შემოსულა და
პირველად სოფ. როშკის არე-მარეს დასხმია თავს –

როშკას ატირდეს ციხენი,
ბლოს ¹ სახლნი ქვიტკირისანი;
როშკის ხორხს ზურაბ ჩამაჯდა,
შუქნ ჩამაუშვნა მზისანი...

ხევსურები ერთად შეყრილან, მოულაპარაკნიათ და გადაუწყ-
ვეტიათ – დავმორჩილდეთო; ზურაბს კიდეც ემუდარებიან – თავი
დაგვანებე, მორჩილნი ვართ შენის ხმლისა, თორემ ჩვენც შევეცდე-

სანეს ¹ დაგროვდეს ხევსურნი,
პატრონ ვართ ადგილისანი...
ზურაბო, დაჯე, დაგვეხენ,
ნარჩომნ ვართ შენის ხმლისანი,
თორ ჩვენაც შამოგეცდებით,
ხოჯეგნ ² კარ გვიდგან ღვთისანი;
მაგვივლენ მთას-იქითელნი,
ნაპირის ადგილისანი...

მაგრამ ზურაბმა ამ თხოვნას არა სცა პატივი და ჰსურდა ხევსურეთი სრულიად დამორჩილებოდა, მარტო „ბეგარა“ კი არ ეძლია, ყმობაც გაეწია. ასტყდა ისევ საშინელი სისხლის ღვრა. ბრძოლა მოხდა ბეგენ-გორს, სოფ. გუდანის ახლო, დიდ ხევში. ეს ბეგენ-გორი ხალხს ეხლაც წმინდა ადგილად მიაჩნია. აქ, ამ წმინდა ადგილას, დიდს ლოდს ქვეშ მარხია გამოჩენილი ვაჟკაცი და გმირი მამუკა ქალუნდაური. როცა ხევსური, და ხშირად ფშაველიც, ბეგენ-გორზედ აივლის, უთუოდ ცხენიდან ჩამოხტება, მოწიწებით მივა და თაყვანსა სცემს ხოლმე ქალუნდაურის საფლავს, იმ დიდს ლოდს, რომელსაც თავისუფლების წმინდა ძეგლად ჰხადიან. ბევრჯერ კიდევ ლოცულობდნენ ქალუნდაურის საფლავს, სანთელს უნთებენ იმისის საფლავის ქვას. რათა? – ქალუნდაური ღვთის კაცია, თავისის ვაჟკაცობითა და მხნეობით ხევსურეთი დაიხსნა მტარვალობისაგან, ზურაბის ჯარი დაამარცხა და ჩვენც თავისუფლება შეგვინახაო ³. ბეგენ-გორის გმირმა დაამარცხა ზურაბის ჯარი და იქვე ხევში სამანი ჩასდვა ამას არ გამოსცილდეთო... მაგრამ აი თვით ლექსიც:

თან მოჰყვეს ქალუნდაურსა
მამუკას შუქნი მზისანი;
ბეგენ-გორ ჩამაეწია,
ჯარნი ჭრა ზურაბისანი;
ამანდით ამობრუნდების,
სამან ჩაჰყუნა ქვისანი, –
„ამას ვინც გადამიცილას,
ცოდვან ახკიდნა ხმლისანი;
ვაჟ ვინაც იყოს, ესრე ქნას,
გუდანს ვინც ლახნა ქვიშანი“...

¹ ადგილის სახელია.

² შეუპოვარი, გაუტეხელი მეომარი.

³ ჩვენ დავით აღმაშენებლის საფლავიც-კი სუფთად ვერ შეგვინახავს და

ბაგრატის ტაძარს ვარღვევთ და მოიჯარადრეს ვაძლევთ!..

134

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ბეგენ-გორის გმირმა გარდასწყვიტა ხევ-სურეთის ბედ-იღბალი. მართლაც-და საშინელი იყო ბეგენ-გორის ბრძოლა, დიდ-ძალი ვაჟკაცი გასწყდა, სოფ. ღულის წყალი წითლად შეიღება სისხლითა, –

ღულის ძირს წისქვილნ დაბრუნდეს
ზურაბის სისხლის წყლისანი!..

ამ ბრძოლას კიდევ ის მოჰყვა, რომ ზურაბმა ხელი აიღო ხევ-სურეთის ერისთაობაზედ. ასეც უნდა მომხდარიყო, რადგანაც „ხევ-სური კაცი უტია“ (ჯიუტია) და „ქალუნდაურის ფრანგულმაც ხმალ შუქი გამოუტიაო“...

ხევსურეთშია, ზურაბო,~
ვერ იქამ ერისთობასა,
გაგიწვრილდება კისერი,
ვერ შესძლებ ქვეითობასა;
ხევსური კაცი უტია,
ქალუნდაურის ფრანგულმა
ხმალ შუქი გამოუტია!

ამას შემდეგ, რაღა საკვირველია, რომ ხევსური ქალუნდაურს აღმერთებდეს, იმის საფლავს თაყვანს სცემდეს!..

ზურაბმა ფშავლებსაც დიდი ვაი-ვაგლახი და მწუხარება დააყენა. იმათი უპირველესი ხატი „ლაშარის-ჯვარი“ შეურაცხჰყო, ხატს „ბერ-მუხა“ მოუჭრა. ხალხს ჰგონია, რომ ეს მუხა ზეცას ყოფილა მობჯენილი და ცაზედ გადაბმული ოქროს „შიბითა“, ჯაჭვით; გარდა ამისა, მუხას თავისი საკუთარი მფარველ-ანგელოზი ჰყოლია და რადგანაც „ლაშარის-ჯვარი“ ლაშქრობის ხატია, ამიტომ იგი ანგელოზი ფშაველთა ლაშქარსაც მფარველობდა. როცა მუხა მოაჭრევიანა ზურაბმა, ანგელოზი განშორდა „ლაშარის-ჯვარსაო“ და ეს ხომ დიდი უბედურება იყოვო. ამიტომაც ხალხი უკადრისის სიტყვით იხსენიებს ზურაბ ერისთავს, ძირიან-ფესვიანად ამოგდებასა და გადაშენებას უქადის ლაშარის შეურაცხყოფისათვის –

ბებერსა ლაშარის ჯვარსა
ხმელ გორზედ ედგა ბერ-მუხა,
წვერს ება შიბი ოქროსი,
ზეცას წავიდეს კიბითა,
სულ – მა ერისთავისშვილმა
ამოაბრუნა ძირითა...
მინამდე იმის ძე არის,
ის ამოაგდებს ჭირითა!..

135

ზურაბი ბევრს ეცადა, მაგრამ ვერ მოახერხა „ბერ-მუხის“ მოჭრა – ცული და სხვა საჭრელი იარაღი არ ეკარებოდა წმინდა ხესაო. ბოლოს ერთმა უკანა-ფშაველმა უღალატა თავის მამა-პაპის სალოცავს; ზურაბს ურჩია კატის სისხლი მოუსვი „ბერ-მუხას“, ანგელოზი მოშორდება და მაშინ ადვილად მოსჭრიო. ამ ღალატმა ძირს დასცა წმინდა მუხა და გააფრთხო მფარველი ანგელოზი.

ვგონებთ, ხალხის გადმოცემა „ლაშარის-ჯვრის“ „ბერ-მუხა-ზედ“ მარტო ფანტაზიის ნაყოფი არაა და ღრმა აზრს შეიცავს. პირველად წმინდა „ბერ-მუხა“ თავისის ანგალოზითა და ოქროს შიბით ბევრად მოგვაგონებს ძველი ხალხების ლაშქრობის სალოცავს. თქვენც მოგეხსენებათ, რომ ძველ დროს ომი, ლაშქრობა გაღმერთებული იყო და ღვთიურს დაწესებულებას შეადგენდა. „ლაშარსაც“ ეს აზრი და ხასიათი აქვს. მეორედ „ბერ-მუხის“ მოჭრა ჰდაღადებს ფშაველების ლაშქრის დამარცხებას. ჩანს, ზურაბ ერისთავს ძლიერ უჯობნია „ლაშარის-ჯვრის“ ყმებისათვის, ისე ძლიერ, რომ ლაშქრობის ტადარიც-კი შეულახავს, ფშაველთა ლაშქრის მფარველ-ანგელოზი გაუფრთხვია. თითონ ხალხს-კი ღრმად სწამს თავისი „ლაშარის“ უძლეველობა და ჰგონია, ვითომ ღალატით აჯობეს „ბებერსა ლაშარის ჯვარსაო“... ვინ იცის, იქნება რომელმამე თემმა კიდევ უღალატა თავის „ლაშარსა“, მაგრამ, რაც უნდა იყოს, ზურაბმა მაინც სძლია „ბებერ ლაშარს“. ამ „ლაშარის“ დამარცხება ხომ მთელის ფშავის დამარცხება იყო: ფშავი საერთოდ ყმა „ლაშარისა“ და გარდა ამისა ლაშარ-ბატონის დროშა ერთად-ერთი დროშა იყო, რომლის ქვეშ მთელი ლაშქარი იკრიბებოდა.

ზურაბს „ლაშარის“ ჯავრი ჰკლავდა: ამ „ლაშარმა“ ს. მათურას თავში „ქვიშანი აწითლებინა“; ზედ დაუმატეთ ხევსურების გამარჯვებაცა და მაშინ გაიგებთ, თუ რა მტრობა და შური გულს უსიკვებდა ერისთავსა –

ზურაბს ჯავრი ჰკლავს ორისა:
ზენ მთისა, ქვემოთ – ბარისა;
ხევსურეთს ჭორმეშაისა,
ფშავში ლაშარის-ჯვარისა!..

ზურაბი კიდევ ისეთი თავ-მომწონე და გულ-დიდი იყო, რომ ჯავრს არავის შეარჩენდა; არც ფშაველებს შეარჩინა. ზურაბის ცხენი მთის ქერს არა სჭამდა, მაგრამ იმას მაინც „ბარით“ მოჰქონდა ქერი, ოღონდ-კი, „ლაშარის“ ჯავრი ამოეყარა –

ზურაბის ცხენი ტიალი
ქერსა არა სჭამს მთისასა.
წავა და ბარით მოუტანს,

ჯავრსა არა სჭამს მტრისასა;
ეგებ ჯავრს ამოვიყრიდი

ფშავში ლაშარის-ჯვრისასა!..

ამოიყარა კიდეც: „ბერ-მუხის“ მოჭრა, მფარველ-ანგელოზის გაფრთხოვა, გვიჩვენებს, რომ ულმობელმა მტერმა დაარბია ფშავი, „ლაშარის“ ძალა შემუსრა...

ვინ იცის როგორ და რით გათავდებოდა ეს საშინელი სისხლის ღვრა, ბედს რომ არ ემუშავნა ფშავ-ხევსურეთის სასარგებლოდ. მეფე თეიმურაზ პირველმა მოჰკლა თავისი სიძე ზურაბი. რათა? – «ბატონს თეიმურაზს აქვდა შური ზურაბ ერისთავისა; ოდეს მოჰკლა სვიმონ და ვინადგან განდიდნაცა ფრიად; ამისათვის უდგა ღალატად მარადის; შემდგომად ზამთარს მდგომმან საფურცლეს იცა ჟამი და მოჰკლა ზურაბ», ასე ამბობს მატთანე და ამის მეტსაც არას ამბობს ზურაბის სიკვდილზედ.

შიშმა და შურმა აიძულა მეფე თეიმურაზ ზურაბის მოსაკვლელად. ჯერ ისევ თავისი სიძის გიორგი სააკაძის დროს ზურაბი მეტად ძლიერი და გავლენიანი ერისთავი იყო და დიდის მოურავის სიკვდილის შემდეგ ხომ არაგვის ერისთავის გავლენას საზღვარი აღარა ჰქონდა. თეიმურაზი კარგად ჰხედავდა ყველაფერს ამას. ამიტომაც თავისი ასული დარეჯანი მიათხოვა ზურაბს – იქნება სიძის შემწეობით ქართლ-კახეთის ტახტზედ ავიდეთ. ცოტა ხნით შეისრულა კიდეც გულის წადილი, მაგრამ სიძესა და სიმამრს მალე მოუხდათ შუღლი და დაუდგომელი ზურაბი ისევ სვიმონ მეფეს მიემხრო. უძღურს, ღონე-მიხდილს სვიმონ მეფეს ისე ესიამოვნა ეს მოწყალება და სარჩილი, რომ ზურაბ ერისთავს თავის „მამად“ უწოდებდა! რა მწარედ სცდებოდა საბრალო მეფე! „ძალად მამამ“ მალე მოჰკვეტა მას თავი და ფეშქაშად სიმამრს გაუგზავნა! ამის შემდეგ, აბა ერთი მიბძანეთ, რაღა ნდობა და გული ექნებოდა თეიმურაზს თავის სიძეზედ?!

სახალხო ლექსებში ვრცლად არის ნაამბობი, როგორც მოჰკლეს ზურაბი. სიმამრმა თავისი სიძე საფურცლეს მიიწვია, ნადიმობა გაუმართა, კარგად აქეიფა, მუსიკით მოხიბლა და როცა დააძინა, სხვებს მოაკვლევინა მტერი –

ახლა გიბარებს სიმამრი –
მოდის, საფურცლეს მნახეო,
ადგა, წავიდა ზურაბი
მორთული თავის ყმითაო,
წამაეგებნეს ზურაბსა –
„მოგვიხვედ მშვიდობითაო“...

ხილი მიაართვეს ზურაბსა –
„ზურაბ, შეექე ხილსაო“...
ჯერ სვა და ჭამა ზურაბმა,
მემრ პირი წაჰყო ლხინსაო;

დაადგეს მოჩანგენი ¹,
დაამინებენ ძილსაო;
მოუსხდენ მოღალატენი
ახლოსა, ყურის პირსაო...

რადგანაც ზურაბი მძლავრი ვაჟკაცი იყო, ღონიერის მკლავის
პატრონი, მძინარესაც ვერ ენდვნენ: ხმლის ვადა მაგარის ძაფით
ქარქაშზედ მიუბეს, გაცოფებულმა ხელი არ ავლოს მახვილსა და არ
დაგვხოცოსო; დაჭრილს ლომკაცს გამოელვინა; ხელი იკრა ხმალს,
ვადა კიდევ დაჰგლიჯა, მაგრამ გვიანდა იყო:

ზურაბმ ჭირთ-გაცოფებულმა
ხმალსა დაჰგლიჯნა ვადანი;
ვაი თქვენს ზურაბს, ფშავლებო,
ძაფ დაუხვევავ მაგარი!..

ზურაბი მოჰკლეს... თუმცა ვაჟკაცთა წესი და რიგი-კი არაა
ქება-დიდებით იხსენიებოდეს მტრის ღალატით მკვლელი, მაგრამ
სახალხო ლექსი მაინც დიდად ამკობს ელუმ თულუმშიშვილს; ვინ
იცის, იქნება ზურაბის ძილში მოკვლაც-კი ძნელად გასაბედი საქმე
იყო, რომ ელუმს ასე ამკობს ლექსი:

ელუმო თულუმშიშვილო,
ვეფხვი ხარ, ველის კანჯარი!
შენ მაჰკალ ერისთვის შვილი,
ზურაბს შენ დაეც ხანჯარი.

მარტო თულუმშიშვილს არა ჰრგებია ხვედრად ეს „ვეფხვ-კანჯ-
რობა“, სხვებსაც წილი ჰქონიათ: თუშთა მოურავს, ბატონს ბარამს ²,
ბეჟან ყორჩიბაშიძეს, საგინაშვილს...

მტრის მოკვლის შემდეგ ზურაბის ტანსაცმელი და იარაღი ამათ
გაუყვიათ –

¹ მოჩანგე, მემუსიკე.

² ვგონებთ, ჩოლაყაშვილს –
„შეარტყით ჩოლაყაშვილსა
ზურაბის ქამარ-ხანჯალი“.

თუშთა და ფშავ-ხევსურთა მოურაობა უმეტეს ნაწილად ჩოლაყაშვილთა
გვარს ჰქონდა ჩაბარებული. თვით ეს გვარი უწარჩინებულესი იყო, მაღლა იდგა
სხვა გვარებზედ.

ხმლითა სცა თუშთ მოურავმა,
დაჰკარით კახპის შვილსაო;
ხანჯარ ჰკრა ყორჩიბაშიძემ
ბეჟანმა გულის პირსაო.
თუშთ მოურავსა უბოძეთ
ზურაბის ცხენი სადარი ¹,
ტყავ-კაბა საგინაშვილსა,

ქუდი ვათადრის მაღალი;
ბარამ ბატონსა შაჰხდება ²
ზურაბის ქამარ-ხანჯარი...

რასაკვირველია, მთას სასიამოვნოდ დარჩა თავისის მტარვა-
ლის მოკვლა. ფშავ-ხევსურეთმა მოისვენა. ხალხის სიხარული პირდა-
პირ იხატება ლექსში:

გაგზავნეთ მახარობელი,
ფშავ-ხევსურეთში ჩაფარი;
საფურცლეს მაკლეს ზურაბი,
ძილ დააძინეს მაგარი...
ფშაველ-ხევსურთა უთხარით:
წელთით დაიხსნან აბჯარი,
ფშაველ-ხევსურთა ქალ-რძალმა
ძილ დაიძინონ მაგარი!

მართალია, „ფშაველ-ხევსურთა ქალ-რძალი“ მოსვენებით ძილს
მიეცა, მაგრამ სულ სხვა მდგომარეობაში იყო ზურაბის დედა. საბ-
რალოს გული უკვებოდა შვილის სიკვდილის გამო. დედა კვითი-
ნებდა და მწარედ ასე მოსთქვამდა –

ვინ მოგკლა, შვილო ზურაბო,
ვინ შეგსხნა ხელნი გმირსაო?
ვინ ჩამოგყარა თაობა
ქართლისა, არაგვისაო? ³
აღარვინ მეგულებოდა
მამრევი ზურაბისაო!..

¹ ისეთი ცხენია, რომელსაც თეთრი ნიშანი აქვს შუბლზედ.

² მოუხდება.

³ მართლაც-და როცა ქაიხოსრო, ვახტანგ მუხრან-ბატონის შვილი, დიდმა მოურავმა და ზურაბმა ქართლის გამგებლად დასვეს, მთელი ქართლი მოურავს „ყმურად ჰმორჩილებდა“. მოურავის სიკვდილის შემდეგ ზურაბს მოცილე აღა-
რავინ ჰყვანდა და სწორედ მაშინ ხელთ დაიპყრა „ქართლის თაობა“. გამგებელი ქაიხოსრო და თვით ქართლიც „ყმურად ჰმორჩილებდნენ“ განდიდებულს არაგვის ერისთავსა.

მაგრამ ზურაბის მომრევიც გამოჩნდა და ეს მომრევი ბრძან-
დებოდა თეიმურაზ მეფე.

არც უდროოდ დაქვრივებული დარეჯანი, ზურაბის ცოლი,
იყო უკეთეს მდგომარეობაში. ისიც ცხარე ცრემლით სტიროდა და
დედას სწყევლიდა:

ჩემიმც დღე დაგადგებო,
ამ ჩემის ღალატისად
თემურაზ მოგიკვდებო...

რასაკვირველია, წყევლა წყევლად დარჩა და თეიმურაზი არა

თუ არ მოკვდა, არამედ «შევიდა დუშეთს, წარმოიყვანა ასული თვისი და მისცა ცოლად იმერთა მეფის ძეს ალექსანდრეს მზითვითა დიდითა». დარეჯანს არ მოსწონს იმერეთში გათხოვება; დაცინვა და უკმაყოფილება ისმის შემდეგს ლექსში:

იმერეთს რად გამათხოვე,
თემურაზ, ჩემო მამაო;
ჭამა მამწყინდა ღომისა,
ვაჰმე კახურო ყანაო!

იმერელთ ღომი და გემრიელი კახური პური აქ არაფერს შუაშია; კახურს პურს იმერეთშიაც საკმაოდ უშოვნოდნენ მეფის რძალს, მაგრამ პირველის ქმრის «ქართლის თაობა»-კი ძნელად საშოვნელი იყო... ისიც არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ზურაბი სახელოვანი ვაჟკაცი იყო და ქალის გულს ხომ ასე ძლიერ იზიდავს ვაჟკაცობა... დიად, სახელოვანი ვაჟკაცი იყო ზურაბი, მაგრამ სულ სისხლის ღვრასა და მახვილის ხმარებას მოანდომა მთელი თავისი სიცოცხლე. ამ მახვილმა თან გადაიტანა იგი და სისხლმაც სისხლი იმხვერპლა. მარტო ცოლსა და დედას დაენანათ ზურაბი, სხვას არავის!.. და ან რად!..

ს ა ა ხ ა ლ წ ლ ო დ

მხნესა და „ჭირსა შინა“ მაგარს ქართველს არასოდეს არ გაჰქრობია გულში იმედი და სასოება. უბედობა თუ შავბედობა ქართველს გულს როდი უტეხდა. არა, – უფრო ამხნევებდა, ძალასა და გამბედაობას ჰმატებდა. ამას მთელი ჩვენი ცხოვრება გვიმტკიცებს და ასეც რომ არ იყოს, ქართველობის ხსენებაც ხომ არსად იქნებოდა. აბა კარგად დააკვირდით ჩვენს ახალ წელიწადს, თუ იგივე არ დაინახოთ, რასაც ჩვენ ვამბობთ: ქართული ახალწელიწადი მართო სანადიმო და დროის გასართობი დღე როდია, იგი უფრო იმედისა და სასოების მომნიჭებელი დღეა, სულის აღმაფრთოვანებელი დღესასწაულია, გულის აღმძვრელი და ამტოკვებელი საერო ნადიმია. მთელს ქართველობას სწორედ ასე სწამს ეს დღესასწაული. ამიტომაც არც ერთს სახალხო ბრწყინვალე დღესასწაულს ისეთი, გულწრფელი და წმინდა სიხარული არ ეტყობა ხოლმე, როგორც ახალწელიწადს. მიზეზი ცხადია: იმედმა და სასოებამ დაიცვა ქართველობა და საკვირველი არაა, რომ ხალხს გატაცებით უყვარდეს ის დიდებული დღე, რომელიც საერთო იმედისა და ნუგეშის დღეა და, მასასადამე, «წმინდათა წმინდაა» ხალხის გულის ძგერისა.

ჩვენ გვიკვირს და უცხოელნიც არა ნაკლებ ჰკვირობენ, რომ ერთმა მუჟა ქართველობამ ასეთის მხნეობით დაიცვა თავისი ტურ-

ფა სამშობლო; განცვიფრებულნი და გაოცებულნი ვმდერით – «შავ-
თა დროთ ვერა შესცვალეს მის გული ანდამატისა», მაგრამ რა იყო
ამისი მიზეზი? – ის უხილავი მადლი, რომელიც ხალხს მუდამ აცხო-
ველებს, ამხნევებს, წარსულსა და აწმყოს უნახავს, ბედნიერს მერმი-
სისკენ მიასწრაფებს.

ამ მადლს, რომლითაც ასე უხვად ცხებულება ჩვენი ერი, საერ-
თოდ იმედი და სასოება ეწოდება. ახალი წელიწადიც ამ მადლის
მომნიჭებელი დღესასწაულია, სხვა არაფერი. ამიტომაც ქართველო-
ბა ასეთის დიდის ამბითა და ყოფით ეგებება სანუგეშო და საიმედო
ბრწყინვალე დღეს. საბუთიცა აქვს: თუ ქართველი აქამდე დარჩა,

იგივ მხნე, იგივ მღერალი,
მოყვარე თავის მიწისა

141

ამისი მიზეზი ის იმედი და სასოება იყო, რომელიც ქართველო-
ბას განუქრობლად გულში უღვივოდა. მაგრამ ეს ყველა, რაც ჩვენ
ვსთქვით, ახალწლის შინაგანი ბუნება და თვისებაა, რომელსაც თი-
თოეული ჩვენგანი ადვილად ვერ დაინახავს და ვერ შეიგნებს.

ამ შინაგანის ბუნებისა და თვისების გარდა, ახალწელიწადს
გარეგანი ხასიათიც მოეპოება, – ეს ბრწყინვალე და მადლის მომნი-
ჭებელი დღე სანადიმო დღესასწაულიც არის. ახალწელიწადს მეტად
ცხადადა და აშკარად გამოითქმის და გამოიხატება ხოლმე ხალხის
გულის-თქმა და მისი ზნე-ჩვეულება, მისი საეროვნო ვითარება და
ვინაობა. ამ მხრითაც ჩვენი ახალი წელიწადი მეტად საგულისხმეიერო
დღესასწაულია. ძველათაც ყოფილა და ჩვენც ძველის ამბავით უნდა
დავიწყოთ საუბარი.

*
* * *

ძველს დროში ახალწელიწადს ვაჟკაცობის ფერი ედო და მა-
ღალი წოდებაც ამ დღესასწაულს ისე მიეგებებოდა ხოლმე, თითქო
საომარი დღეაო, საომარი ვარჯიშობააო. ასეც უნდა ყოფილიყო,
რადგანაც მაშინ მთელი ქართველობა უფრო საომარ ვარჯიშობას
მისდევდა და მთელი ხალხიც ერთს დიდს შეიარაღებულს რაზმს
წარმოადგენდა. მეფე თავისის ამალითა, ხელის-უფალნი და ურიცხვნი
დიდებულნი თავს დასტრიალებდნენ შეიარაღებულს რაზმს და სწო-
რედ მათი საახალწლო ნადიმობა წარმოადგენდა საომარს დღეობას.

მაგრამ რიგზე უნდა დავიწყოთ. დიად, მეფეს გარს ერტყა მთე-
ლი დასი ხელის-უფალთა. თითოეულს ხელის-უფალს საკუთარი თა-
ნამდებობა და მოვალეობა ჰქონდა, საკუთარი საქმე ებარა. ერთი იყო,
მაგალითებრ, ამილახორი, რომელსაც, სხვათა შორის, სახელმწიფო
ცხენთა ჯოგი ებარა; მეორე – ბაზიერთ-უხუცესი, რომელსაც ჩაბა-

რებული ჰქონდა სანადირო ადგილები, ბაზნი ანუ მეძალენი, ძალენი, ქორ-შავარდენნი. ერთი სიტყვით ნადირობის საქმე, მესამე იყო სპასალარი – სამხედრო საქმეების უფროსი, გამგებელი და სხვა. დაუმატეთ ამას დარბაზის ერნი (კარის-კაცნი), ერისთავნი, რომელნიც მთელს საერისთაოებს განაგებდნენ, ოფიკალნი (აფიცრები). არ დაივიწყოთ, რომ მთელი ეს ბრწყინვალე საზოგადოება მეფესთან უნდა მისულიყო ახალწლის მისალოცავად და თქვენ თვალ წინ ცხადად წარმოგიდგებათ ის დიდებული სურათი, რომელიც ახალწელს მეფის სასახლეში იხატებოდა.

ჩვეულების ძალით თითოეულს ხელის-უფალსა და დიდებულს თავისის ხელობის შესაფერი საჩუქარი უნდა მიელოცნა მეფისათვის,

142

მაგალითებრ, ამილახორს – ძვირფასი ცხენი ოქროს იარაღითა («ცხენი აღკაზმული ოქრო მოოჭვილითა»), ბაზიერთ-უხუცესს – ქორ-შავარდენი, გარეულის ტახის მოოქროვილი თავი... «და სხვანი ოფიკალნი თვის-თვისთა შესატყისთა». რასაკვირველია, ერისთავთაც მისალოცი უნდა მიერთმიათ მეფისათვის: მისალოცად მათთვის უბრალო რამე იყო დადებული, გამხდარი ჯაგლაგი ცხენი, – «ხოლო ერისთავნი ცხენთა არა-კეთილთა», მაგრამ, როგორც ქვემოთ შევიტყობთ, ეს ჯაგლაგი ცხენი მეტად სასიამოვნო და სასიხარულო პეშქაში გახლდათ.

ყველა ამის გარდა ხელის-უფალნი და ერისთავნი მიულოცავდნენ ხოლმე ისარსაც. ისრის მილოცვას სიმბოლიური მნიშვნელობა ჰქონდა, – მეფის ორგული და მოდალატე ამ ისარმა გალახვროსო. საჭირო იყო მიმლოცველს ხელში ისარი სჭეროდა; მოწიწებით წარსდგებოდა მეფის წინ, კრძალვითა და რიდით თავს დაუკრავდა, შეაჩვენებდა მის ორგულსა და ასე იტყოდა: «მრავალ ჟამიერ ჰყოს ღმერთმან მეფობა თქვენი მრავალს წელს და ისარი ესე გულსა შინა განერთხას მეფობისა თქვენისა ორგულსა». მიულოცავდა ჯარიც. რასაკვირველია, ის ჯარი, რომელიც სამეუფო ქალაქში იდგა.

მაგრამ თქვენც მოგეხსენებათ, რომ მილოცვის წინ მეკვლეობაა საჭირო. მეფესაც საკუთარი მეკვლე ახლდა და ეს მეკვლე იყო, ჭყონდიდელი ¹, მთავარ-ეპისკოპოზი, მწიგნობართ უხუცესი, რომელიც ომიანობის დროს ჯარს წინ მიუძღოდა ჯვრითა და რომელსაც ქვრივ-ობოლთა საქმეც ჩაბარებული ჰქონდა. დილით ადრე, რიჟრაჟზე, ცისკრის ლოცვის წინა, ჭყონდიდელი მიბძანდებოდა დარბაზში და მეფეს უკვლევდა ჯვარსა და ხატსა. ეგრეთვე მოულოცავდა მეფე-დედოფალსა სხვადასხვა ძვირფას სამკაულსა და შაქრის სანუკვარს. მიკვლევა და მოლოცვაც გათავდა... მაშინ-კი დარბაზში დაიწყებოდა ნადიმობა, «პურობა დიდი განცხრომითა და სახიობითა». მაგრამ ეს «პურობა დიდი» ხომ ქართველთა წესია და ყველასათვის ცნობილი ამბავია ტყუილად-კი არ არის ქართველთაგან

ნათქვამი:

ვაჟკაც გულადზედ პურადი
სამის გაფრენით მეტია.

აქ უფრო საჭიროა ვიცოდეთ, რას უშვრებოდნენ იმ «ცხენთა არა-კეთილთ», რომლებსაც ერისთავნი მიაართმევდნენ ხოლმე მეფეს.

¹ მეგრულად მუხადიდი, ძველად ეს სახელი ერქვა აწინდელს მარტვილს. ჭყონდიდელის კათედრაც მარტვილში იყო.

143

*
* * *

საახალწლო დღეობის სულსა და გულს ნადირობა შეადგენდა. მოგეხსენებათ, რომ ძველ დროს ქართველსა ნადირობა მარტო სახეირო და სასარგებლო საქმედ არ მიაჩნდა, ნადირობა უფრო სავაჟკაცო დროს გატარება და ვარჯიშობა იყო. ამიტომაც ნადირობა სწორედ იმნაირად იყო მოწყობილი, ისეთის წესითა და რიგით სწარმოებდა, რომ ხელს უწყობდა ვაჟკაცის განვითარებას. მეტადრე ეს ითქმის «ისრითა» და «თოფით» ნადირობაზედ. წაიკითხეთ, მაგალითებრ, მეფე თეიმურაზის „დღისა და ღამის გაბაასება“, სადაც ასე ვრცლად ნაამბობია სხვადასხვა გვარი ნადირობა და დაინახავთ, რომ განთქმული მონადირე სახელოვანი ვაჟკაციც იყო. ასეც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც, რაც ღირსება და თვისება მოეთხოვებოდა მონადირეს, იგივე საჭირო იყო კარგის ვაჟკაცისათვის; მაგალითებრ, ცხენზე მარჯვედ ჯდომა დიდად საჭიროა მონადირესათვის და საზოგადოდ ყველა ვაჟკაცისათვისაც ცხენოსნობა დიდად ჰღირდა, –

ცხენზედ ზნეობა კაცისთვის
მისთვის ჰსჯობს სხვასა შვებასა...

ცხენოსნობის გარდა მართალი და მარჯვე ისრის სროლაც სავაჟკაცო საქმეს შეადგენდა. სახელოვანი მშვილდოსანი განთქმული იყო თავისის სიმარდით. სათაკილოდ და სამარცხვინოდ მიაჩნდათ, თუ ვაჟკაცი ცხენსა და მშვილდს წესიერად ვერ ჰხმარობდა. ამიტომაც ნათქვამია –

ის ესვრის ისარს, ვინც რომელ
ცხენს კარგად გაუჭენებსო.
თუ ავს დროს ცხენი დაუძრა,
ნადირსა დააშავებსო;
კიდეც გალახვენ ამგვარს კაცს,
ზედ დაჰკვერენ ბევრსა ჯოხებსო.

ერთი სიტყვით, კარგი ნადირობა კარგს ვაჟკაცობას უდრიდა.

მეფეებიც, რომელნიც თითონ განთქმული მონადირენი იყვნენ,
ხელს უწყობდნენ ამ სავაჟაკო საქმეს. ბაზიერთ-უხუცესობაც ხომ
მას ეხმარებოდა და სხვას არაფერს. მეფეებსა და დიდებულებს დიდი
სანადირო ადგილები ჰქონდათ დაყორულებული ნადირობისათვის და
ოდეს მოუნდეს მეფეთა
გულზედა ნადირობანი,
კაცი გაგზავნონ ჯელგისთვის,
დაუწყონ მოგრობანი,
სოფლეურთ შეჰყრის სწრაფათა
გზირისა მაღლა ხმობანი,
შესხდნენ, წავიდნენ მინდორად...

144

როცა ნადირობა გათავდებოდა, მაშინ –
ხელმწიფის წინ მოიტანონ
ხარი, ტახი გინა მშველი,
წინ დაუწყონ მათ ნადირი,
ფიცხლავ მიჰყონ ლხინსა ხელი,
შინ გაგზავნის ნანადირევს,
ვინცა არის ნადირთ მკვლელი...

სულ სხვა ხასიათი ჰქონდა საახალწლო ნადირობას. ეს ნადი-
რობა სავაჟაკო შექცევასა და გართობას წარმოადგენდა და სხვას
არაფერს. ხელმწიფის წინ არ მოიტანდნენ არც დათოფილს ხარსა და
ტახსა და არც მოკლულს მშველს. სანადირო ველი მარტო დახოცი-
ლის მგლითა, ტურითა და მელით გაივსებოდა ხოლმე.

ბაზიერთ-უხუცესი ერისთავთა მორთმეულ „არაკეთილს“ ცხე-
ნებს გაიყვანდა მეფის სანადირო მინდორზედ. ეს სანადირო მინ-
დორი შემოღობილი იყო და ახლო იდგა მეფის სამყოფზედ. საღა-
მოთი ცხენებს დაჰხოცდნენ და იმათ ლეშს სანადიროზედ დაჰყრიდ-
ნენ. ღამე ღობის კარს ღიას დასტოვებდნენ და მთელი სანადირო
ნადირით გაივსებოდა ხოლმე. დილით ადრე სანადიროს მცველი
კარს გამოუხურავდა ნადირს და შეღობილში დაამწყვდევდა. დღი-
სით მეფე და იმისი ამაღლა, „წარჩინებულნი“ შებძანდებოდნენ ცხე-
ნებზედ და წავიდოდნენ სანადიროდ. დამწყვდეულს ნადირს გამოუ-
შვებდნენ, შეიქმნებოდა ისრით სროლა და ნადირის ხოცვა... «ესრედ
იკვლევდიან. და შემოვიდიან მხიარულნი სანადიროდ».

*

* *

ნადიმობაც სასიამოვნო და მიმზიდველი იცოდნენ. ძველებური
ნადიმობა გულსა და სულს უტკობდა ქართველს, მეფეებიც იმასა
ცდილობდნენ, რომ ქართველს აქაც ნიჭი და შნო გამოეჩინა, კე-
თილშობილური გრძნობა გაჰღვიძებოდა. ამიტომაც ასაჩუქრებდნენ

ყველას, ვინც-კი რითიმე დაიმსახურებდა ყურადღებას –
დღისით იქნების განცხრომა,
ლხინი და ნადირობანი,
გალმა-გამოდმა თქარ-თქარი,
ლიზლობა, კაი ზმობანი,
გალობის-სიმღერის თქმაზედ
მეფეთგან გამცემობანი,
გულ-უხვად დარბაისელზედ
იყოს მრავალი ძღნობანი.

145

რასაკვირველია, სიმღერა და გალობა არა ჰკმარობდა. კარგს
სმა-ჭამასაც ფასი ედო, კარგს მსმელს საჩუქარს უბოძებდნენ –
ამოუშვებენ შადრევანს
ბევრ რიგ ასხემდენ აუზით...
ვინც სვამს დიდს თასებს, ეტყვიან:
მალ დალევს ხელი აუზით...
ნეტავი მას დღეს, ვინცა ვინ
ხელმწიფეთ ახლოსა უზით,
თქვენ აივსებით საბოძვრით,
ფრულით, აბაზით, აუზით...
საარშიყო და სამიჯნურო ლექსებიც უყვარდათ –
ზედ თქვან ლექსები მიჯნურთა,
მით ცრემლით ღაწვი აბანოს...
ცეკვასა და თამაშობას ხომ საზღვარი არა ჰქონდა. ჭიდაობა,
საბელზედ თამაშობა და სხვა გვარი შექცევაც ძლიერ მიაჩნდათ –
რამდენი რიგი ჭიდება
იქნება ფალავნებითა,
ძალით ვერ დასცენ ერთ-ერთი,
მცდელია ბევრ ფანდებითა,
სხვის მოთამაშის მრავალთა
მომსხმელი ჯამბაზებითა,
საბელზედ გავლენ კისკასად,
სიფიცხით, ფერხმალებითა...
აქ საბელზედ მავალს მუშაითი ერქვა, დიდს პატივში იყო და
საჩუქრად ხალათი ებოძებოდა ხოლმე –
მუშაითს მისცენ ხალათი,
ზედ წამოასხმენ აბანოს...
მაგრამ კმარა ამ სამეფო ნადიმობის ამბავი.

*

* *

გლეხის ძველებურ დარბაზში შევიდეთ. აქაც სანუგეშო და

სასიხარულო სურათსა ვნახავთ. მე მოგახსენებთ ქართლელის დარბაზზე და სხვისა სხვებმა იციან. დიად, სასიამოვნო და სანუგეშო სურათს წარმოადგენს ამ ბრწყინვალე დღეს ქართლელის დარბაზი: ჩუქურთმა დაყრილი დედა-ბოძები, სუფთა კერა და ორი დიდი აქეთ-იქით დასმული ქვა გაჩაღებულის შუაცეცხლით, ფარდაგ-ხალიჩითა და სპეტაკის ჭილობით დაფენილი მიწის იატაკი, დასუფთავებული ქვიტკირის კედლები თავისის თახჩებით, სადაც ფერად-ფერად აჭრელებული სკივრები სდგას, ბოძებზე ჩამოკიდებული თოფ-

146

თარაღი, ერთის სიხარულითა და გრძნობით გამსჭვალული ჯალაბობა, რომელიც იმედის თვალთ უმზერს მომავალს, აწმყო დავიდარება გულიდამ ამოუღია, მისჯდომია თბილს კერასა და ნადიმობს. ეს და ბევრი სხვა ამგვარი სურათი ნათელს ჰფენს გლეხის დარბაზს!.. არც ერთი სადგური და სამყოფი არ შეედრება ამ შრომისა და ჯაფის წმინდა ტაძარს! კერას წინ ხონჩით აბრამიანი სდგას. ხონჩაზედ აწყვია ღორის თავი, მრგვლად მოხარშული დედალი, ხელადა ღვინო... ოჯახის უფროსი ყველას ჰპატიჟობს, თითოეულს ოჯახიშვილს უზიარებს აბრამიანს, მაგრამ იქნება არც-კი იცით რა არის ეს აბრამიანი?!

აბრამიანი გახლავთ სხვადასხვა სანოვაგით შემკული ტაბლა. გლეხს სწამს, რომ საახალწლო ნატვრა შესრულდება, ამიტომ ყველას ულოცავს დღესასწაულს, კაციდამ დაწყებული საქონლამდე. მისალოცად საჭიროა კიდევ ტკბილეულობა, ხილეულობა, ბედის კვერები... წინა დღეს ყველას თითო ბედის კვერი უნდა გამოუცხონ, საქონელსაც-კი. ბედის კვერი სხვადასხვა სახისაა, მაგალითებრ, მუშა საქონლისათვის გამოაცხობენ უღლის მზგავს კვერს, ძროხისათვის პურის ძუძუს, მენამგლისათვის ნამგალა-პურს, გუთნის-დედისათვის პურს-გუთანს. უეჭველად უნდა გამოაცხონ ბასილა, კაცის სახის კვერი და გულზედ ჯვარი გამოუსახონ. გასუქებული ტახი ხომ მიუცილებლად უნდა დაჰკლან. „დასაბერებლად“ ჯამში თაფლს ჩაასხმენ და თაფლში კიდევ ყველასათვის თითო ლუკმა პურია ამოვლებული. ამ ლუკმით უნდა „დააბერონ“ ყველა ოჯახიშვილი. წარმოიდგინე, რომ ყველა ეს სანოვაგე და ბევრი სხვაც ხონჩაზედ აწყვია, ხონჩის შუა ღორის თავი სძევს და თითონ დატვირთულს ხონჩას გარშემო წმინდა სანთლები უნთია, – აი ეს არის აბრამიანი... დილით ადრე ოჯახის უფროსი გაიტანს ამ გაჩაღებულს აბრამიანს, სახლს სამჯერ გარშემო შემოუვლის, მერე ბოსელში შევა და საქონელს მიულოცავს. საქონლის მილოცვა დიდის ამბით იციან, სხვათა შორის, კვერცხს გადაავლებენ ზურგზედ და ეტყვიან – ასე მრგვლად გასუქდიო... ბოსლიდამ უფროსი ისევ დარბაზში დაბრუნდება, მივა კერასთან, აიღებს მუგუზალს, შეუჩინჩხალეებს ცეცხლს და რამდენჯერაც ნაპერწკლები ავა მაღლა, იტყვის: „ამდენი ხარი, ამდენი ძროხა,

ამდენი ღორი“ და სხვა, – რასაც ინატრებს... მერე ყველას „დააბერებს“ თაფლით.

აბრამიანი სამი დღე შენახული აქვთ და უეჭველად სადილად და ვახშმად ოჯახის უფროსს უნდა წინ ედგას. სამ დღეს შემდეგ ბასილას გულზედ ჯვარს ამოსჭრიან და, ფქვილის გოდორში ჩააგ-

147

დებენ – ბარაქა ამ გოდორსაო... მაგრამ საკმაოა, ბევრს მკითხველს თითონაც ეცოდინება საახალწლო ზნე-ჩვეულება.

საყურადღებოა, რომ ამ დღეს ყველა ერიდება ცუდი და ავი რამე არ შემემთხვას, – დამებედებაო... და ვისაც ცუდი რამე არ შეემთხვევა, დარწმუნებულია, რომ მთელს წელიწადს ბედნიერად გაატარებს. დიად, ყველა იმედითა და ნუგეშით შეჰყურებს ახალს წელს, ყველა სიკეთესა და ბედნიერებას ჰნატრობს დღევანდელს დღეს. გლეხის გულკეთილობა იქამდე მიდის, რომ ამ დღეს მტრობასაც კი ივიწყებს და ერთის გრძნობით გამსჭვალულია – დიდი და პატარა, მტერი და მოყვარე, შინაური და უცხო ბედნიერი იყოს... დიადი და მაღალია ეს გრძნობა, ცხოველ-მყოფელი ძალაა იმედი და ნატვრა, რომელიც თითოეულს გულში უღვივის დღევანდელს დღეს. ჩვენც პატივს ვსცემთ ამ გრძნობას და ცხოვრების მომნიჭებელს ძალას. ღმერთმა ბედნიერად დაგასწოროთ მრავალს ამ დღეს, ბედნიერის მერმისის იმედი და ნუგეში ნუ მოგაკლოთ!..

148

აღდგომა ძველ დროს

ჯერ ისევ გამოჩენილი სტრაბონი ამბობდა, რომ ქართველებს მშვენიერი შენობები აქვთო. მართალიც არის. აქა-იქ დარჩენილს და შენახულს ძველ ტაძრებს რომ დავაკვირდეთ, ადვილად შევნიშნავთ, რომ ჩვენთა წინაპართა ჰქონიათ შნო, გემო, ლაზათი. ერთი მოგზაური ამბობს: საქართველოს ზოგიერთი ტაძარი ისე მშვენიერი და ტურფაა, რომ არც რომი და არც ათინა არ დაიწუნებდაო... ჩვენი დედაქალაქიც ყოველთვის მშვენიერი ყოფილა. მეათე საუკუნის მეისტორიე, სომეხი უხტანესი, აღტაცებაშია, როცა ტფილისს იხსენიებს, – ეს სატახტო ქალაქი მეტად საუცხოვოა, მშვენიერებააო.

სპარსელებს ხომ პირველადვე ისე ძლიერ მოსწონდათ ტფილისი, ისე უყვარდათ ეს კეკლუცად მორთული ქალაქი, რომ სამეფო ქალაქს უწოდებდნენ, – ეს ქალაქი ისე ტურფააო, რომ სწორედ მეფეების საკადრისიაო. მაგრამ თქვენ, იქნება, აზიელებს არ დაუჯეროთ და ევროპიელ მოგზაურების მოწმობა მოიწადინოთ. მაშ მიჰ-

მართეთ შარდენს, დელაპორტს. გადაათვალიერეთ მათი მოგზაურობა: ერთიც და მეორეც განცვიფრებაში არის ჩვენი ქალაქის სიტუაციისა და სიმშვენიერისაგან.

დელაპორტს რომ დავუჯეროთ, მაშინდელი ტფილისი საფრანგეთის ბევრს დიდს ქალაქს დაშორებითა სჯობდა. მაგრამ ყველაზედ მშვენიერი მაშინდელს ტფილისში მეფის სასახლე იყო. სწორედ იმ ალაგას, სადაც ეხლა სახელოსნო სკოლის პირდაპირ ორსართულიანი საეკლესიო სახლია, ძველ დროს მეჩითი იდგა. იმ მეჩითში ლოცულობდნენ განგებ გათათრებული ქართველი მეფეები, რომელთაც მხოლოდ გარეგნობით სწამდათ მაჰმადიანობა და სულით და გულით-კი მამა-პაპის სარწმუნოება უყვარდათ. მეჩითის გასწვრივ, ქუჩის მეორე მხარეზედ, დიდი შენობა იყო, ნაღარახანა, სადაც მეფის სამხედრო მემუსიკეთა ხორო იმყოფებოდა. მეჩითსა და ნაღარახანას აერთებდა მშვენიერი კამარა, ალაყაფის კარების მსგავსად. კამარას ღამე ჰკეტავდნენ ხოლმე. გასცდებოდით თუ არა კამარას, სამეფო მოედანი იწყებოდა. მოედანი საკმაოდ მოზრდილი იყო, ხელის გულსავით სწორე, სუფთად ქვით მოკირწყლული და დაგებული. აქ, ამ მოედანზედ წვრთნიდნენ ცხენოსანს ჯარსა, აქ მეფის დასწრე-

ბით, მოხდებოდა ხოლმე სავარჯიშო აღლუმი. ათასი ცხენოსანი მხედარი თავისუფლად დაეტეოდა და მოთავსდებოდა მოედანზედ. მოედნის ცოტა იქით, აღმოსავლეთისაკენ, მტკვრის პირად, გამოჭიმული იყო მეფის სასახლე, რომელიც 1636 წ. როსტომ მეფემ ააშენა, ამ სასახლის უკანასკნელი მდგმური ბრძანდებოდა.

ივერიის ნუგეშ-დიდება,
თვისის დროისა მამშვენებელი,
მამაცთა შორის საკვირველება,
პატარა კახი, მეფე ირაკლი...

შემდეგ, როცა აღა-მაჰმად-ხანმა ტფილისი გააოხრა, მეფის მშვენიერი სასახლეც მიწასთან გაასწორა, მტვრად აქცია. ეხლა წარსულის მოყვარული ძლივსღა იპოვნის სასახლის სამირკვლის თითო-ოროლა ნატამალსა. სასახლის წინ, მოედანზედ, მარმარილოს შადრევანი ამოდიოდა. შადრევანის სვეტზედ ორი მარმარილოს ლომი იყო ამართული და ეს ლომები პირიდგან წყალს ისროდნენ. შადრევანისათვის წყაროს წყალი იყო მიღებით გამოყვანილი წავკისიდან. ამ წყლით ირწყვებოდა სასახლის წალკოტი. სასახლე იქ იდგა, სადაც ეხლა ეგზარხოსის სახლია. სასახლე სამსართულიანი იყო. ძირის სართულს საყინულედ და სარდაფებათ ჰხმარობდნენ, მეორე სართული სალაროს შეადგენდა. სალაროში ინახებოდა რაც კი რამ ძვირფასი ნივთები და ავეჯეულობა ჰქონდა მეფესა და მის სახლეულობას. მეფე ირაკლის მეტად უყვარდა მდიდრული ცხოვრება და, როგორც რუსეთის ელჩი იაზიკოვი ამბობს, ყველაფერში ნადირ-შაჰ-

სა ჰბამავდა.

რასაკვირველია, სალაროც სავსე იყო ძვირფასის ნივთებითა. მშვენივრად და საამოდ იყო მორთული თვით სალაროც: მაღალი ჩუქურთმიანი თალები, დიდრონი და ფართო ფანჯრები, თითქო პატარა ოთახია გამოკვეთილი კლდეშიო, და კედლები ფერადის ქვითა და მინით მორთული. ეს ფანჯრები, რომელთაც წინ გამწკრივებულნი ჰქონდათ სხვადასხვა ხეხილი, გადასცქეროდნენ მტკვრის არემარეს. მესამე სართული, რომელშიაც ოც-და-თორმეტი ოთახი ითვლებოდა, მეფისა და მეფის სახლობის სადგურს შეადგენდა. ის დარბაზი, სადაც სტუმრებს მიიღებდნენ ხოლმე, დიდის ხელოვნებით იყო მორთული. ჭერი მოქარგული იყო საროთი (მოზაიკითა), დიდრონი სვეტები, დედა-ბომნი მხატვრობითა და ოქროს ვარაყიანის სურათებით აკვირვებდნენ მნახველსა. აქეთ-იქით, ორსავე გვერდით, სასახლეს მიდგმული ჰქონდა ფრთედი (ფლიგელი) და თითო ფრთედში ოც-ოცი ოთახი ითვლებოდა მეფისა და დედოფლის ამაღლისათვის. დაუმატეთ ამას მშვენიერი ბაღი, საფრთოსანე, სადაც ყველა გვარი

150

ფრინველი მოიპოვებოდა და ბევრი სხვა რამე, აი თუნდა კოპწია ოთახი ქორ-მიმინოს სანახავად, მწევარ-მეძებრების სახლი, და თქვენ ცოტად მაინც წარმოიდგენთ სურათს, რომლის სიმშვენიერეს ჩემი კალამი ვერ მისწვდება.

გამოვიდა წირვა, კამარა ღიაა; სამეფო მოედანზე ჯარია გამწკრივებული; ნაღარის ხმა მოისმის; მეფე და დედოფალი სასახლისაკენ მიეშურებიან, მათ მოწიწებით, მაგრამ სიმხიარულით მისდევენ დიდებულნი. სად? რად? – სასახლეში „პირის ასახსნელად!“... აღდგომა დღეს წირვა ადრე გამოვიდოდა ხოლმე: ადრე ნათლებისად წირვა და შემდგომად წირვისა მცირედიტა სანოვაგითა ხორცთათა აღიხსნიდიან პირთა მეფე და დიდებულნი... პირიც აიხსნეს. მერე? ყველანი მიესწრაფებოდნენ ასპარეზისაკენ... საჯირითოდ, საბურთაოდ. თქვენც გამომყევით, მკითხველო და გაჩვენებთ ასპარეზსა, შემდეგში ყაბახად წოდებულს.

იასე მეფის სასახლის ზემოთ, იქ, სადაც ეხლა ალექსანდრეს სასეირნო ბაღია, წინად ასპარეზი იყო. მერე ასპარეზს სახელი გამოუცვალეს, ყაბახი დაარქვეს. ძველ დროს ყაბახს დიდი ადგილი ეჭირა, სამასი ადლი სიგრძე ჰქონდა და ორას ორმოცი სიგანე. ამოდენი ალაგი ყაბახისთვის იმიტომ იყო საჭირო, რომ აქ იმართებოდა ხოლმე აგრეთვე დიდი სამხედრო ვარჯიშობა და დოღი. ყაბახის თავსა და ბოლოს, ერთი-ერთმანეთის გასწვრივ, ორი მაღალი თალარი იდგა (თალარი პირამიდისაებრ მოყვანილი სვეტია, ქვიტკირის ბოძი).

თალარის თავზე იდო ოქროს, ან ვერცხლის თასი, ანუ როგორც თეიმურაზ მეფე ბრძანებს:

ყაბახზედ ოქროს ვაშლს შესმენ,
ძვირფასის იყოს, ვარგო...

რასაკვირველია, მეფეც ყაბახზედ ბრძანდებოდა, – „გამოვიდის მეფე და ყოველნი წარჩინებულნი და მცირებულნი ასპარეზსა ზედა“. ხალხიც იქ იყო მოგროვებული. საუცხოვოდ მოკაზმული ვაჟკაცობა, თითქო იერიშის მისატანად დამზადებული, საამოდ გაეფინებოდა ასპარეზზედ. მოგეხსენებათ, რომ ცხენოსნობა ქართველის ვაჟკაცის საქმეა. მეყაბახესაც გაწვრთვნილი ტაიჭი უნდა ჰყოლოდა, კარგად დაკაზმული და თითონაც ხომ მორთული უნდა ყოფილიყო.

ცხენს ისხდენ კარგსა, დაკაზმულს...

ბუმტით და ყუთაზითაო;

ვაჟკაცთა ეცვასთ კურტაკი ¹

ბრტყელისა ზორტებიტაო.

¹ კურტაკი – მეომრის საჩინო სამოსელია.

აგერ დაკაზმულნი ტაიჭნი აღარ ითმენენ, გული ერჩით, თავ-ში იწევენ. „ჭაბუკმხედარნიც, ვით ალვა რგულნი, ცხენზედ უძრავად“ ნადარის ხმას ელოდებიან. ჰკრეს ნადარას... აი სწორედ ეხლა მოს-ხლტა შავარდენებურ ვაჟკაცთა გუნდი:

დაუწყონ სროლა ყაბახსა

მათ ცხენის ჭენებითაო.

ძველს დროს ყაბახსა ყოდალს ¹ ესროდნენ ხოლმე. ამიტომაც თვითეულს მეყაბახეს რამდენიმე ყოდალა ერჭო წელში:

მკლავზე მშვილდი შემოიცვას;

წელს ყოდალი გაირჭოსა,

ცხენი შეძრას, პირველ მშვილდსა

ხელით ფეშრი მან უყოსა,

მერმე ყოდალს ხელი მიჰყოს,

კილოს მაგრა დაზიდოსა...

რასაკვირველია, გამარჯვება იმისი იყო, ვინც ყოდალს და ან ჯირითს მოარტყამდა ოქროს ვაშლს ანუ თასსა. მაგრამ ყაბახობა ერთსა და იმავე დროს სროლის ვარჯიშობაც იყო და ტაიჭთა დო-ლიც, ცხენების ჭენებაც. ამიტომ ვინც ყველაზე ადრე მივიდოდა ყა-ბახთან, ისიც გამარჯვებულებში ითვლებოდა; თუ ეს გამარჯვებუ-ლი ოქროს ვაშლსაც მოარტყამდა, მაშინ ხომ უფრო საქებელი იქ-ნებოდა. როგორც თეიმურაზ მეორის სიტყვებიდგანა ჩანს, „მისვლა“ სჯობდა „მორტყმას“ –

ასე უთქვამს:

მისვლა სჯობსო

უფრო ჩამოგდებისაგან.

თუ ორივ სჭირს,

ხომ ისი სჯობს –
უფრო იქოს ბევრისაგან...
სანამდე ყაბახზე თასს არ მოარტყამდნენ, ჭენებისა და სრო-
ლის გათავება არ შეიძლებოდა.
სანამდის არ ჩამოაგდონ,
არ მოეშვნენ სროლისაგან...
როგორც მოვიხსენიეთ, თითონ მეფეც ყაბახზე ბრძანდებოდა
ხოლმე. ჩვენსა დიდებულს მეფეებს, განთქმულ ვაჟკაცებს, ვაჟკაცური

¹ ყოფილი ერთგვარი ისარია – სამფრთოსანი, უპირო და წვერ მრგვალი.
იხ. საბა-სულხან ორბელიანის ლექსიკონი. ბოლოს დროს ისრის მაგავრად ჯირი-
თი შემოიღეს. ამიტომაც ახლის დროის პოეტი ამბობს:
ჯირითი ზოგის
ზუზუნით მოჰქრის...

152

შექცევაც მეტად უყვარდათ. ყაბახი, ერთის მხრით, სამხედრო სკო-
ლასაც შეადგენდა, აქ იწვრთნებოდა ახალგაზრდობა. მეფენი ხელს
უწყობდნენ, ახალისებდნენ ამ „ქორ-შავარდენტა“ გუნდსა... მეფე
აჯილდოებდა გამარჯვებულს –
ვინც ჩამოაგდებს ოქროს ვაშლს,
მიართმევს მეფეს წინადა,
ფიცხლავ ჩააცმევს ხალათსა
თავიდან ფერხამდინადა...
როცა სროლა გათავდებოდა, დაიწყებდნენ ბურთაობას. მო-
ბურთაობაც ორად გაიყოფოდნენ ხოლმე: ერთი მხარე პირველთა
თალარისაკენ დასდგებოდა, მეორე იმის პირდაპირ. თითო მხარეზე
თორმეტი კაცი იდგა. ერთი-ერთმანეთზედ მეტ-ნაკლებობა რომ არ
მომხდარიყო, წილით და შედარებით ამოარჩევდნენ მობურთალთა;
ცხენს კაცსა შეადარებენ
წილისა მოღებითადა;
ორად გაჰყოფენ, თვითოს მხარს
თორმეტს იქმონენ კაცებსა...
იმ ადგილს, სადაც ბურთი უნდა მიეტანათ ჩოგანის ცემითა,
მაყე ერქვა. მაყეებს ზედ გადრაშლილი ჰქონდა ფერადი ფარჩა და
იქვე იდგა შარბათი –
ზედ გარდაშლიან ფერადსა
იქით და აქეთ მაყებსა;
მათთვის სასმელათ შარბათსა
თულუხით დასდგმენ სავსებსა...
გამარჯვებას შეადგენდა ბურთის გატანა მაყესთან. გამარჯვე-
ბულს მხარეს კაცის თავზე ფარჩა ეძლეოდა. გამარჯვებას დიდი სი-
ხარული მოსდევდა:

ცხენს აჭენებენ, იძახდნენ –
მჯობი ვარ ამხანაგისო,
ჩვენ შევიქმნებით წითლისა
ფარჩით შემხვევი ჩოგნისო...

იყო ერთგვარი ბურთაობაც, რომელსაც რ ა დ რ ა ბ ა გ ა ნ ს ე მ ა ხ -
დნენ –

ბევრს-კი არა,
სამს-ოთხს კარგსა
მებურთაღსა შეადრიან,
ოთხისათვის სათამაშოდ
ბურთი მიწას გააგდიან...

153

ამ რადრაბაგანს დიდი სიმარდე და სიმარჯვე უნდოდა. გაგორე-
ბული ბურთი ცხენოსანს სწრაფად უნდა აელო ჩოგნითა და ცხენის
თამაშობით მაღლა შეესროლა; როცა ბურთი ძირს დაეცემოდა და
თავისთავად მაღლა შეხტებოდა, ხელ-ფიცხად უნდა შემოეკრა და
მაღლა გაეტყორცნა...

ბურთაობაც გათავდა. მეფე და დიდებულნი დაბრუნდნენ სახლ-
ში. დაიწყო ნადიმობა, „პურობანი დიდნი“. მეფეებს უოყვარდათ
ნადიმობა. რატომაც არა! – რაც-კი რამ კარგი სანოვაგეა, საქარ-
თველოში მოიპოვება. ტყუილად კი არ ამბობს დელაპორტი, ეს
მსოფლიო მოგზაური, რომ არსად არ შეიძლება კაცმა ისეთი სია-
მოვნებით იცხოვროს, სვას და სჭამოს, როგორც საქართველოში,
აქაურის სანოვაგისთანა გემრიელი სხვაგან არსად მოიპოვებო...

მაგრამ აი მისი საკუთარი სიტყვებიცა: „საქართველო ის ქვე-
ყანაა, სადაც ცოტა ოდენის ხარჯით ძალიან სასიამოვნოდ ატარე-
ბენ ცხოვრებას. ამ ქვეყანაში დიდძალი პური მოდის, მწვანილეული
და ხილი. პური და ხორცი ძალიან გემრიელი იცის, მეტადრე ნა-
დირის ხორცი. კასპიის ზღვასა და მდინარე მტკვარში, რომელიც
მთელ საქართველოს ჩაუდის თავიდან ბოლომდე, ბლომად იჭერენ
ზღვისა და მდინარის თევზეულობას. ღორის ხორციც აქ ძლიერ
გემრიელია. გარეული ღორი ბევრი იცის და ამის ხორცი უფრო
გემრიელია შინაურ ღორის ხორცზედ. ღვინო ხომ მეტად კარგია
და ქვეყანაზე ისეთი ხალხი არ არის, რომელიც ქართველებზე მეტს
ღვინოსა სვამდეს“. მოდი და ნუ იქეიფებ, ნადიმობას ნუ გასწევ ამ
ღვთისაგან კურთხეულ და დალოცვილ ქვეყანაში!.. მაშ ეხლა
ჩვენც, ჩემო მკითხველო, საუბარს თავი დავანებოთ და ნადიმობას
შევუდგეთ.

154

ძველი ქართული ოჯახი

დიდი ხანი არ არის, რაც ეგრეთწოდებულმა სოციოლოგიურ-მა მეცნიერებამ ახალი ნათელი მოკვინა საზოგადოდ საოჯახო უფლებას, ოჯახის ძველს წყობილებას, მის გარეგანს და შინაგანს აგებულებას. იურიდიულს მეცნიერებაში დიდხანს იყო მიღებული საყოველთაოდ ის აზრი, ვითომ პირვანდელ ფორმას ყველა ისტორიული ხალხის საოჯახო წყობილებისას შეადგენდა პატრიარქული ოჯახი, რომელშიაც ოჯახის მამას განუსაზღვრელი უფლება ჰქონდა მინიჭებული. ამ ფორმის ოჯახს სწავლულები უჩვენებდენ თითქმის ყველა ისტორიულის ხალხის ცხოვრებაში და ამაზე აფუძნებდენ მის მუდმივს ძალას, საყოველთაო მნიშვნელობას.

პატრიარქული ოჯახი – ოჯახის მამას აძლევდა სრულს, განუსაზღვრელს უფლებას სხვა წევრთა შესახებ; ოჯახის მამა იყო ერთად-ერთი პირი, რომელიც განაგებდა საოჯახო საქმეებს, დანარჩენნი წევრნი მის მორჩილებაში იყვნენ; მათ იცოდნენ მხოლოდ თავიანთი მოვალეობა და სხვა უფლება სრულიად არა ჰქონდათ რა. ამასთან ძველი თეორია ჰქადაგებდა იმასაც, რომ პატრიარქულ ოჯახში ცოლი ქმრის საკუთრება არისო, მისი ქონება, სწორედ ისე, როგორც მთლად ოჯახი თავისის წევრებით. ძველი თეორია ივიწყებდა საზოგადო წარმოების კანონს და პატრიარქულ ოჯახს სთვლიდა პირვანდელ ფორმად.

სოციოლოგიური მეცნიერება სხვა გზას დაადგა. – მან პატრიარქული ოჯახი აღვიარა შედეგად საზოგადო განვითარებისა, საზოგადო წარმატების კანონისა და დაასკვნა, რომ ამ ოჯახს წინ მიუძღვიან სხვა ფორმები სქესობრივი ურთიერთობისა. ახალი თეორია¹ ამტკიცებს იმასაც, რომ პიროვნული ოჯახი აღორძინდა ისე, როგორც ყოველგვარი იურიდიული საკუთრება. ცოლი დაისაკუთრა კაცმა მხოლოდ მაშინ, როცა მან შეიგნო, თუ რა არის კერძო საკუთრება მიწისა, ნივთისა და სხვა. ამ მხრივ ახალი თეორია სრულს

¹ Джон Лёнбок, Начало цивилизации, С. Птб. 1876, თავი III. ლ ე-ბ ო კ ი ს წინააღმდეგია, ამ შემთხვევაში, ს კ ე ნ ს ე რ ი, რომელიც ამბობს, რომ საზოგადო ცოლქმრობასთან შეიძლებოდა კაცს საკუთარი ცოლიც ჰყოლოდა, Основания социологии, ტ. II, გვ. 700 – 701.

ანალოგიას ჰპოვებს საოჯახო წარმატების და საზოგადო იურიდიული განვითარების შორის. როგორც შევნიშნეთ, სოციოლოგიურის თეორიის შეხედულობით, პატრიარქულს ოჯახს წინ მიუძღვიან სხვა ფორმები, რომელნიც ერთი-ერთმანერთს თან მოსდევენ, ერთი-ერთმანერთს სცელიან, სპობენ¹. აქ საოჯახო ცხოვრების განვითარება

ემორჩილება საზოგადო წარმატების კანონს (закон развития).

ისტორიული ფაქტების შესწავლამ, აწინდელ ველურ ხალხთა ცხოვრების გამოკვლევამ მიიყვანა მეცნიერება იმ დასკვნამდე, რომ თავდაპირველად არსებობდა მხოლოდ სქესობრივი არეგ-დარევა, საერთო ცოლ-ქმრობა (общинный брак), სადაც დედა-კაცი, როგორც ცოლი, ეკუთვნოდა მთელს გვარეულობას, მთელს ტომს (племя, род). ამგვარ მდგომარეობაში ქალი შეადგენდა ერთად-ერთს პირს, რომლისაგანაც მომდინარეობდა ყოველგვარი იურიდიული დამოკიდებულება იმ პირთა შორის, რომელნიც გვარეულობას, ტომს ეკუთვნოდნენ. წევრთა შორის ნათესაობა დედობრივი იყო (матриархат); მხოლოდ ქალის იურიდიული ძალა იყო ცნობილი. ამ მოვლენას ყველა ისტორიული ხალხის ცხოვრებაში უჩვენებენ, თუმცა კი, იქნება, საკმაოდ ფაქტები არ იყვნენ შენახულნი მის თვალსაჩინოდ დასამტკიცებლად. საერთო ცოლქმრობას, როგორც ვუჩვენეთ, შემდეგ ხანგძლივის ცხოვრებისა, თან მოჰყვნენ სხვა ფორმები და მათ შორის, როგორც უკანასკნელი, პატრიარქული ფორმა ოჯახისა, სადაც მამამ დაიჭირა ძველი დედის ალაგი.

თუ საერთო ცოლ-ქმრობა თავისი განსაკუთრებითი დედობრივის უფლებით (матриархат) საზოგადო მოვლენას შეადგენს და ემორჩილება მიუცილებელს, მუდმივს კანონს, მაშ ამ მოვლენას ადგილი უნდა ჰქონოდა ქართველების ცხოვრებაშიაც ისტორიის წინასწარ დროს. სამწუხაროდ, მეტად ცოტა ფაქტებია დარჩენილი ამ მოვლენის და საზოგადო კანონის დასამტკიცებლად. ამისათვის დიდი სიფრთხილეა საჭირო, როცა ამ საგანზედ ვსჯით. თითო-ორო-ლა მაგალითი ბევრს არას ამტკიცებს, ერთი და ორი ფაქტი ჯეროვანის სინამდვილით ვერ უჩვენებს საზოგადო კანონს, ვერ აკმა-

¹ სპენსერი თავის თხზულებაში – Основания социологии, ტ. II, გვ. 697 – 742, ამტკიცებს, რომ ცოლ-ქმრობამ განვლო რამდენიმე ხანა, რამდენჯერმე იცვალა ფერი. წინათ არსებობდა სრული არეგ-დარევა (безпорядочное половое сожительство), მერე დაარსდა პოლიანდრია, მრავალ-ქმრობა, მას თან მოჰყვა პოლიგინია – მრავალ-ცოლობა; სულ უკანასკნელი ფორმა იყო მონოგამია. თვითეული ფორმა გამოწვეული იყო საჭიროებით და თავისი საბუთები ჰქონდა.

² Ж и р о Т е л о н, Происхождение семьи, გვ. 7 – 13, 75 – 79. იხილე ეგრეთვე Лебнок, Начало цивилизации, გვ. 56, 71, 75 და სხვანი.

ყოფილებს მეცნიერულს მოთხოვნილებას, თუმცა კი შეიძლება გვიჩვენოს ის გზა, რომელსაც ამიერიდგან უნდა დაადგეს ჩვენი საოჯახო უფლების ისტორია. მცირედი რიცხვი ფაქტებისა მხოლოდ ეჭვს ჰბადავს მკითხველში, ცოტათი მაინც ძირს უთხრის იმ შეხედულობას, რომელსაც პატრიარქული ოჯახი მიაჩნია საოჯახო წყობილების პირვანდელ ფორმად.

ჩვეულებრივს მკითხველს სწორედ ეს ოჯახი ჰგონია ჩვენს ძველ

ცხოვრებაში საოჯახო წყობილობის დასაწყისად, მაგრამ, თუ კი დააკვირდა ზოგიერთა ფაქტებს, აშკარად დაინახავს თავის შეცდომას. გარდა იმ კანონისა, რომელიც ჩვენ ვუჩვენეთ და რომელიც, როგორც ჰფიქრობს ჟირო ტელონი, მოქმედობდა მცირე აზიის ხალხების ცხოვრებაშიც, მოიპოვებინა ფაქტები, საიდგანაც პირუთენელი მკითხველი სულ სხვა დასკვნას შეადგენს. ჯერ ისევ ჰეროდოტემ აღნიშნა ერთი ამ ფაქტთაგანი.

ჰეროდოტეს სიტყვებიდან აშკარად ჩანს (ის გაგონილს ამბობს და არა ნახულს), რომ იყო ისეთი დრო, როცა კავკასიაშიც არსებობდა საერთო ცოლქმრობა. ამავე აზრს იმეორებს ქსენოფონტე², რომელიც, სამწუხაროდ, თავის მოგზაურობის დროს, მეტად ცოტა ყურადღებას აქცევდა მცირე აზიის ხალხთა შინაურს ცხოვრებას. ეს მწერალი მოსუნობების (მოსინიკები)³ შესახებ ამბობს იმასვე, რასაც ჰეროდოტე საზოგადოდ კავკასიის ხალხებზედ. მაგრამ ყველაზე გარკვევით მოსუნობების საერთო ცოლ-ქმრობაზე მოგვითხრობს აპალონ როდოსელი⁴.

ქართველი ხალხის სხვა ტომებზედ ბერძნების მეისტორიენი გარკვევით არას ამბობენ შესახებ საერთო ცოლ-ქმრობისა. მხოლოდ ზემოხსენებული აპალონ როდოსელი ტიბარენების⁵ ცხოვრებიდან ასახელებს ერთს ღირს-შესანიშნავს ფაქტს, რომელიც, ცოტად თუ ბევრად, ნათელს ჰფენს ამ სიბნელით მოცულს საგანს ტიბარენებზედ. იგი მოგვითხრობს, რომ, როცა მათი ცოლები შვილებს შობავენ

¹ Ж. Телон, op: cit., გვ. 9.

² Га н, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, 6. 1, გვ. 40; იხ. ეგრეთვე დ. ბაქრაძე, საქართველო, რვეულის გვ. 80.

³ მოსუნობები, მოსხები, ანუ მესხები ქართველი ტომის ხალხს ეკუთვნოდნენ; დიმი. ბაქრაძის, საქართველო, გვ. 33, 43.

⁴ Га н, op: cit., გვ. 47.

⁵ ტიბარენები ქართველი ხალხის ტომს ეკუთვნოდნენ. დ. ბაქრაძე, საქართველო, გვ. 33. საქართველოს ძველი სახელი „იბერია“ შემდეგში შემოვიდა. ჰეროდოტემ (480 – 426 ქრ. წინადა) ეს სახელი არ იცოდა. ჰეროდოტეზე ადრე იხმარებოდა იბერიის მაგიერ ტიბარი, ტიბარელნი, ibid, 98 – 99.

ხოლმე, თავ-შეხვეული ქმრები ლოგინში დაწვებიან, კვნესიან, თითქო მშობიარე დედა-კაცები იყვნენ; ცოლები ამ დროს კარგად აჭმევენ მათ და მერე აბანავებენ კიდეც, როგორც ჩვეულებაა მშობიარობის შემდეგ¹; ესე იგი კაცები სიმვოლურად ასრულებდნენ მშობიარობის როლს, რადა?

ამ კითხვის ასახსნელად მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს, რომ, როცა ქალი არ შეადგენდა კაცის პიროვნულს საკუთრებას და ეკუთვნოდა მთელს ჩამამავლობას, ტომს, მაშინ (საერთო ცოლ-ქმრობის დროს) შვილებმა იცოდენ მხოლოდ დედა (матриархат), მათ

წარმოდგენილი ჰქონდათ ფიზიკური კავშირი მხოლოდ დედასთან; რომელმაც იგინი ჰშობა; ვინ იყო მათი მამა, ამის გაგება შეუძლებელი იყო, რადგანაც ერთსა და იმავე ქალთან კავშირი ჰქონდათ მრავალ კაცს. შემდეგში დედობრივს ნათესაობას თან მოჰყვა მამობრივი ნათესაობა² მაგრამ ეს ცვლილება პირდაპირ როდი მომხდარა; ერთს და მეორეს შუა, როგორც შემაერთებელი ხიდი, დაარსდა სიმვოლიური ჩვეულება, სწორედ ისეთი ჩვეულება, როგორსაც ვპოვებთ ტიბარენების ცხოვრებაში. ეს ჩვეულება ცხადად გვიჩვენებს, რომ ტიბარენებმაც იცოდნენ საერთო ცოლ-ქმრობა, თავისი დედობრივის ნათესაობით (матриархат).

ჩვენის საგნის განმარტებას ერთი ზღაპარი, მითი, კიდევ ეხმარება. ეს ზღაპარია ამორძლებზე (ამაზონებზე). ამ უძველესის მითის შესახებ³ ჩვენს მწერლობაში გამოითქვა აზრი, რომელსაც, ვგონებთ, ვერ მიიღებს ისტორიული კრიტიკა. სხვათა შორის, სწორედ ამ მითზე დააფუძნა თავისი გუნდრუკის კმევა ძველი ქართველი ქალისადმი, ერთმა დიად პატივცემულმა მწერალმა⁴. მაგრამ, თუ

¹ Га н, op. cit., გვ. 46. ამავე ჩვეულებას, აპოლონის სიტყვებით; იმეორებს ნიფოდორე სირაკუზელი, ibid, გვ. 207 – 208, სადაც ამბობს, რომ ტიბარენების ცოლები ქმრებს ისე უვლიან, თითქო ამ უკანასკნელებს ეშობნოთ შვილებიო. იხილე ეგრეთვე Ж. Т е л и ო p. cit. გვ. 80 – 83, სადაც ავტორს მოჰყავს ტიბარენების ჩვეულება და უჩვენებს, რომ ეს ჩვეულება ზოგიერთა აწინდელ ველურ ხალხებსაც აქვთ, მაგ. აფრიკის დასავლეთის ნაპირზედ.

² Л е н о к, op. cit., გვ. 56 და სხვ, სადაც ავტორი ამბობს და ამტკიცებს, რომ პირველად კაცმა იცოდა კავშირი მხოლოდ თავის ტომთან (племя), მერე დედასთან; ამას მოჰყვა ნათესაობა მამის მხრივ და ბოლოს მამის და დედის მხრივ.

³ ჯერ ისევ ჰომეროსი (900 წ. ქრ. წინათ) თავის „ილიადაში“ იხსენიებს ამაზონებს, Га н, op. cit., გვ. 6.

⁴ დ. ჯანაშვილი ისტორიულისურათები, ივერია, 1882 წ.; № IV და V, გვ. 35 – 54. ამ ბევრად შესანიშნავს წერილს, რომელსაც დიდი შრომა და ჯაფა ეტყობა, ფხიზლად უნდა წაკითხვა. მას პირველსავე კაბადონიდამ აშკარად ემჩნევა ავტორის ტენდენციური შეხედულობა.

პირუთვნელად შევხედავთ ამ მითს, მაშინ სულ სხვა დასკვნა გამოვა. და აი ეს რისთვის: ყველა ძველი მწერალი – ჰეროდოტე, სტრაბონი, პლუტარქი და სხვ. – რომელნიც-კი მოგვითხრობენ ამ შესანიშნავს ზღაპარს, მასში უჩვენებენ ერთს საყურადღებო მხარეს, სახელდობრ იმას, რომ ამაზონებს ყველანი ერთნაირად მიაჩნდათ ქმრებად.

დაბადების შემდეგ ბავშვებს ასე იყოფდნენ – ქალები მიჰყავდათ დედებს, ვაჟები კაცებს, ვისაც შეხვდებოდა: ყველა კაცს თავის თავი ბავშვის მამად მიაჩნდა¹. ამ ფაქტიდამ დასკვნა ერთად-ერთია – ამაზონები საერთო ცოლებს შეადგენდნენ. და თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ იმ დროს, როცა გავრცელებული იყო ზღაპარი ამორ-

ძლებზედ, ძველი მწერლები (რომელნიც მოვიყვანეთ) პირდაპირ უჩვენებენ სხვა ქართველი ხალხის ტომთაც მათის საერთო ცოლ-ქმრობით, მაშინ გარდმოცემა ამაზონებზე ნათელს ჰვენს ჩვენს საგანს.

ეს საერთო ცოლ-ქმრობა, სქესთა შორის არევ-დარევა ხომ ველურს მდგომარეობას გვიჩვენებს, იმ მდგომარეობას, როცა ქალს ერთი საგანი ჰქონდა – კაცის ცხოველური ვნების დაკმაყოფილება და არა ის, რასაც ჰფიქრობს „ისტორიული სურათების“ ავტორი, ვითომ – ამაზონებზე თქმულებაში „გამოხატულია ნამდვილი აზრი ბერძნებისა ქართველ ქალის ცოდნაზე, ჭკუის გამჭრიახობაზე“ (გვ. 43), ქართველი ქალის „ამ ცოდნას, ჭკუის გამჭრიახობას“ მის ველურს მდგომარეობაში ისე გაუტაცნია ქართველი ქალის ისტორიკოსი, დიმ. ჯანაშვილი, რომ იგი ჰეტერების განვითარებას, კავკასიაში მცხოვრებ ქალების გავლენას აწერს და ამბობს: „მათ (ჰეტერებს) მოეწონათ კავკასიის ქალების თავისუფლება, ხალხში თამამად გამოსვლა, კაცებთან მოურიდელობა, მათთან მუსაიფი, მათი გამჭრიახობა, ცოდნა და მონაწილეობის მიღება საზოგადო ცხოვრების საქმეებში“ (იქვე, გვ. 47). პირველი ესა, რომ ჰეტერები სრულებით არ საჭიროებდნენ კავკასიის ქალების გავლენას, რადგანაც იგინი თავისთავად შემკულნი იყვნენ ყველა იმ თვისებებით რომელთაც ავტორი კავკასიის ქალებს მიაწერს. ჰეტერიზმი ნაშთი იყო იმ წესისა, როცა არსებობდა საერთო ცოლ-ქმრობა, სქესთა შორის არევ-დარევა.

როგორც აღმოსავლეთის ხალხებისათვის, ეგრეთვე ბერძნებისათვის ჰეტერიზმი მოასწავებდა სიმვოლურს სამღვთო დაწესებულებას და აი ეს რისათვის: პიროვნული ქორწინება (ქალის დასაკუთრება), ძველის ხალხის შეხედულებით, წინააღმდეგი იყო ბუნებრივის სიმართლისა. ამისათვის ქორწინებასთან ერთად მათ მიღებული ჰქონდათ როსკიპობა, რომელიც მოაგონებდა უწინდელს ჩვეულებას –

¹ Г а н, op. cit., გვ. 19, 73, 125 და სხვა.

საერთო ცოლ-ქმრობას, რომელშიაც ვითომ იხატებოდა ბუნებრივი კანონი და რომელიც ვითომ დაირღვა ქორწინების შემოღებით ¹. ჰეტერიზმსაც პირველად ეს მნიშვნელობა ჰქონდა და სხვა არაფერი. და თუ ეს ასეა, მაშინ ხომ ჰეტერები, როგორც საჯარო, საერთო-ცოლები, არა საჭიროებდნენ კავკასიის ქალებისაგან მიეღოთ ის ზნე-ჩვეულება, რომელსაც უჩვენებს ხსენებული ავტორი.

თუ ჩვენ გაკვრით მოვიხსენიეთ ძველი ქართველი ქალის მდგომარეობა, ვუჩვენეთ მისი ზნე-ჩვეულება, ეს იმიტომ, რომ დაგვერღვია ჩვეულებრივი შეხედულება, რომელმაც ასე ღრმად ფესვები გაიდგა ჩვენს მწერლობაში. შემოხსენებულიდამ მეორე დასკვნაც ცხადია, – უძველეს დროს არც ჩვენში არსებობდა წესიერად განწყობილი ოჯახი. აქაც, თუ მთელი ხალხი არა, ზოგიერთა ტომი

მაინც, მისდევდა უწყესო სქესობრივს კავშირს. ამას ამტკიცებენ ისტორიული ფაქტები.

თუ როგორ და რა გზით დაარსდა პიროვნული ქორწინება, თუ რანაირად წარმოსდგა იგი საზოგადო ცოლ-ქმრობიდამ, რა ფორმები წინუძღოდენ პატრიარქულს ოჯახს, – ფაქტების უქონლობის გამო, ძნელი სათქმელია. ანალოგიის მიხედვით, აქ მარტო საზოგადო სოციოლოგიური კანონის დასახელება შეიძლება და სხვა არაფერი. სახელდობრ იმ კანონისა, რომელიც უჩვენებს მიუცილებელს კავშირს საერთო განვითარების და ოჯახური წარმატების შორის². თუ ამ კანონს ვიქონიებთ სახეში და ზემოთ მოყვანილ ფაქტებსაც არ დავივიწყებთ, მაშინ საეჭვოდ უნდა დარჩეს ჩვენის ეთნოლოგის ვ ა ხ უ შ ტ ი ს შეხედულება ოჯახურს წყობილებაზე. სწორედ ამ კანონს და ფაქტებს ივიწყებს ვახუშტი, როცა უბნობს ძველი ქართველების ცოლქმრობაზე.

მას მზა და დამთავრებული ოჯახი გამოჰყავს სცენაზე, მაგრამ ამასაც არ სჯერდება. მისი ოჯახი ისე განვითარებულია, რომ ფეოდალური წესიც კი იცის: «რამეთუ მოიყვანიან (ცოლთა) თვისთვისთა თანასწორთა, მთავარნი მთავართა, აზნაურნი აზნაურთა, უმცირესნი უმცირესთა და ამის მიერ არა იყო მრავალ-ცოლობა, ვითარცა ვიხილავთ ქართლოსისასა და სხვათაცა», «ცოლნი თვისთა თანასწორთა ერთი და არა სხვათაებრ მრავალნი»³. მრავალ-ცოლობა, ვახუშტის სიტყვით, მხოლოდ შემდეგში შემოვიდა ჩვეულებად და ამის მიზეზი სხვა ხალხთა გავლენა იყო, – «არამედ წესნი

¹ Ж. Т е л о н, Происхождение семьи, გვ. 28 – 31.

² С п е н с е р, Основания социологии, ტ. 2, გვ. 676.

³ ვ ა ხ უ შ ტ ი, გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, 1842 წ., გვ. 6, 22.

ესენი რომელიმე ფლობასა თათართა ყეენობისასა შეიშლებოდენ... სხვანიცა უჯერონი მრავალნი, ვითარცა იტყვის ორ-ცოლიანობასა და სამ-ცოლიანობასა...¹ თუმცა ძველს ოჯახში, როგორც ამბობს ვახუშტი, ნათესაობის პრინციპი დაცული იყო, მაგრამ შემდეგ ნათესაობითი კავშირი შეირყა და, რასაკვირველია, ესეც სხვა ხალხთა გავლენით უნდა მომხდარიყო, რადგანაც «იყვნენ ყოველთა წარმართთა უუწარმართესნი და უუსჯულოესნი: რამეთუ აღარა უწყოდნენ ნათესაობანი და შერეულ იყვნენ შეყოფითა»².

ვ ა ხ უ შ ტ ი ს სიტყვებიდამ ჩანს, რომ ჩვენი ძველი საოჯახო ჩვეულება უკრძალავდა ნათესაებს ქორწინებითს შეუღლებას, მაგრამ ეს ჩვეულება მოსპო სხვათა ხალხთა გავლენამ. და თუ მივიღებთ სახეში, რომ ჯერ ისევ საქართველოს სამეფოს დაარსებამდე, ეგრეთ წოდებულს მამასახლისობითი მმართველობის დროს, ქართველების ზნე-ჩვეულებაზე დიდი გავლენა იქონია მეტადრე ზოროასტრის სწავლამ, მაშინ ის აზრიც უნდა მივიღოთ, რომ «თუ (ქართ-

ველებმა) აღარა უწყოდენ ნათესაობანი და შერეულიყვნენ შეყოფითა» – ეს იყო სწორედ შედეგი ამ სწავლის გავრცელებისა საქართველოში³.

მაგრამ პიროვნული ნათესაობის გამო აღკრძალვა ქორწინებისა, რომლის უარყოფელ გარემოებად ვახუშტი პიროვნულ ნათესაობას ჰრაცხს, აშკარად გვიჩვენებს, რომ მისგან აწერილი ცოლ-ქმრობა სრულებითაც არ არის პირვანდელი ფორმა ჩვენის ძველის ოჯახისა და ამტკიცებს, რომ ეს პირვანდელი ფორმა სხვა უნდა ყოფილიყო. ვგონებთ, ეჭვი არ უნდა გექონდეს, რომ ვახუშტის «ნათესაობა» პიროვნული ქორწინებით წარმომდგარი ნათესაობაა. სწორედ ამნაირს ნათესაობას უარჰყოფდა ზოროასტრის სწავლა, რომელიც არა თუ ნათესავეებს, არამედ და-ძმას ცოლ-ქმრობის ნებას აძლევდა. მაგრამ პიროვნული ნათესაობა, როგორც ეს სიტყვა ჩვენ ეხლა გვესმის, კუთვნილებაა პატრიარქული ოჯახისა და წინათ ნათესაობა ნიშნავდა მხოლოდ ტომის, გვარის კავშირს; პიროვნული ნათესაობა თან მოსდევს მხოლოდ პიროვნულ ცოლ-ქმრობას, მაშასადამე, ვახუშტი აგვიწერს განვითარებულს, შემუშავებულს პატრიარქულს ოჯახს და ეს ოჯახი ხომ, როგორც ზემოთ ვუჩვენეთ, ბოლო დროს ჩნდება ყველა ისტორიული ხალხის ცხოვრებაში⁴ და

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, *op. cit.*, გვ. 36.

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, *op. cit.*, გვ. 6.

³ С. Б а р а т о в, История Грузии, რვეული 1, გვ. 13, 16, 27.

⁴ Ж. Т е л о н, *op. cit.*, გვ. 2 – 3. 115.

ჩვენ არა გვაქვს წინააღმდეგი საბუთები, რომელთა მიხედვით შეიძლებოდა გადაჭრით დასკვნა, რომ ქართველი ხალხის ცხოვრება არ ემორჩილებოდა საზოგადო სოციალურს კანონს. აქ შევნიშნავთ მკითხველისათვის, რომ, ძველს ჩვეულებას, – ნათესავეების შორის ქორწილის აღკრძალვას მხოლოდ შემდეგში სასტიკად ხელი მოჰკვიდა ეკლესიამ¹ და მრუშობისათვის ნათესავეებს ქვით ჩაქოლვას უქადოდა².

რაკი ერთხელ ჩვენი პატრიარქული ოჯახი ფეოდალურად მოეწყო, მთლად ჩვენი საოჯახო უფლება და კანონიც ფეოდალურ წესზე აშენდა.

ფეოდალიზმმა ღრმა ბეჭედი დაასვა ოჯახს, მისცა მას განსაკუთრებული ხასიათი, ფერი. როგორც გვიჩვენებს ჩვენი სჯულმდებლობა, არასოდეს ჩვენს ოჯახს ეს მიმართულება არ დაუტოვებია, – ერთხელ დაარსებული ფეოდალიზმი ბოლომდის დარჩა ოჯახში და მოისპო მხოლოდ მაშინ. როცა მოისპო საკუთარი სახელმწიფო ცხოვრება. მართალია, სხვადასხვა დროს, ასეთს თუ ისეთს ხალხს, რომელსაც ემორჩილებოდა საქართველო, გავლენა ჰქონდა შინაურს ცხოვრებაზე, ქართველის ზნე-ჩვეულებაზე და მაშასადამე

საოჯახო წყობილებაზედაც, მაგრამ ეს გავლენა კი იქამდინ არ მი-
სულა, რომ მოესპო, ან შეერყია ფეოდალური ხასიათი ჩვენის ოჯა-
ხისა. და თუ ვ ა ხ უ შ ტ ი ერთს უძველეს ჩვეულებად სთვლის – «და-
წინდულთა ქალთა წართმისა ანუ დატევებისათვის ჩინებისა მიერვე
დაუურვის სისხლი» (გვ. 16., ეს ჩვეულება, სისხლის დაურვება საო-
ჯახო უფლების დარღვევისათვის «ჩინების» მიხედვით, შეიქნა საფუ-
ძვლად ჩვენის საოჯახო განწყობილებისა. საოჯახო სისხლის სამარ-
თალი სწორედ ამ საფუძველზედ იყო ამოყვანილი.

საკვირველი და ღირს-შესანიშნავია, რომ ამ საფუძველს ვპო-
ვებთ მთიელი ხალხის კანონებშიაც („მეგლის დება მეფეთ მეფის გი-
ორგისა მიერ“, 1321 წ.), თუმცა მთაში ფეოდალიზმი ისრე არაო-
დეს არა ყოფილა აღორძინებული, როგორც ვაკე ქართლში. თავის
„მეგლის დების“ შესავალში მეფე გიორგი მეექვსე, სხვათა შორის,
ამბობს: «და გავიგონეთ, რომელ... სისხლის სუბუქობისათვის ად-
ვილ ჩნდა ჩვენდა... ცოლის წაგვრა და უბრალოდ დაგდება». «სის-

¹ «ვინცა: ანუ დიდმან, ანუ თავადმან, ანუ აზნაურმან, ანუ გლეხმან, რძალი
შეირთოს შეჩვენებულიმც არის... კაციცა და დედაკაციცა გაღმა-გამოღმა და-
კირონ; დამკირავნი ჩვენგან დალოცვილ და კურთხეულ იყონ», სამართალი კათა-
ლიკოზისა, მუხ. კვ. ვახტანგის კანონთა კრებაში.

² Д. П у р ц е л а д з е, Церков. гудж., გვ. 50.

162

ხლის სუბუქობა» მეგლის დებამ მოსპო და მის მაგიერ დაადგინა სის-
ხლის სიმძიმე, მაგრამ რა წესზე და რიგზედ?

– «გვარსა ზედა», «ძალისა მსგავსად» («კაცმან თუ ცოლი და-
აგდოს უბრალოდ და მისი შეუცოდარი იყოს და გაეყაროს, ესეთს
ნახევარი სისხლი დაუურვოს მის დიაცის გვარსა ზედა», მუხ. 21. იხი-
ლე ეგრეთვე მუხლი 25; თუ კაცს ვინმე მოჰკლავდა და მოკლულის
ქვრივი არ გათხოვდებოდა, მაშინ «მის მოკლულის კაცის სისხლი-
საგან სასაყრო მიეცეს ძალისა მსგავსად» მუხ. 18). სადაც კი მეგ-
ლის დება ლაპარაკობს ცოლქმრობაზე, იქ არ ივიწყებს სისხლის
დაურვებას „გვარსა ზედა«. ცოლის წაგვრა, სულ ერთია გვირგვინ
ნაკურთხი ცოლი იყო, თუ ჯვარ გაცვლილი, თხოულობდა სისხლის
მიცემას გვარის ღირსების წესზედ (მუხ. 23 და 24).

საყურადღებოა აქ ცოლის ორ-გვარი სახელი – გვირგვინ ნაკურ-
თხი და ჯვარ-გაცვლილი; პირველისათვის იყო ნახევარი სისხლი,
მეორისათვის მეექვსედი. ჩვენის აზრით, ჯვარ-გაცვლილი ცოლი ის
ცოლი იყო, რომელსაც ირთავდენ უმღვდლოდ, ქრისტიანული ქორ-
წინების აუსრულებლად; კიდევ ამისათვის იმისი სისხლი მცირედი
იყო. ეხლაც ხშირად მთაში ეკლესიური წესის აუსრულებლად ქორ-
წინდებიან.

„მეგლის დებას“ რომ თავი დავანებოთ და აღბუღას სამართალს
მივმართოთ (1441 – 1451 წ.), აქაც ფეოდალურ მიმართულებას ვპო-

ვებთ. აღბუღას სამართალიც ნამდვილს ჩვენს ძველ ფეოდალურ ცხოვრებაზე აღმოცენილი. იგი, როგორც ძეგლის დება, უტყუვარი სურათია ფეოდალურის ოჯახისა. სისხლის სამართალი საოჯახო კანონის დარღვევისათვის «გვარს» მისდევს, – «თუ კაცმა კაცს ცოლი წაგვაროს ასე რომ დიაცი მისი ნებით და წადილითა გაყოლოდეს თანა, რასაც გვარისა იყოს მისითა წესითა სისხლი ორ ნაწილი დაუურვოს ქმარსა» (აღბუღას სამართალი, მუხ. მზ.); არა თუ მარტო ცოლის წაგვრისათვის, სხვის ცოლის არშიყოზისა და მოყივნებისათვისაც („თუ...დედაწულისა ცოლსა უაშიყოს და კიდეც მოყივივნოს...») სისხლი «გვარის» წესზე უნდა მისცემოდა შეურაცხებულს ქმარს. ამ შემთხვევაში დამნაშავეს «ნიფხვით ოდენ შიშველს და ყელ საბლიანს უბანთა ზედა» გამოატარებდნენ და თუ „კუროს“ ჰსურდა, ამ სირცხვილს თავიდან აიცილებდა მხოლოდ ერთის პირობით – «სისხლი ორად შეკეცოს რასაც გვარისა იყოს» (იქვე, მუხ. კდ.)¹.

¹ საყურადღებოა, რომ ვახტანგი თავის სამართალში იმეორებს ამ ჩვეულებას მაჭაკლის შესახებ – «რასაც გვარისა იყოს ის მაჭაკალი, თავისის სისხლის ნახევარი იმ ქალის პატრონს მისცეს, თუ იმისი მიცემა არ შეეძლოს, მაჭაკალს, ყელზე საბელი მოაბან და ტიტველი, ყელ-საბლიანი მარტო ნიფხვით ოდენ სოფელი გამოატარონ», მუხ. 69.

როგორც წაგვრა დიაცისა «მისის ნებით და წადილითა» (მუხ. მზ.) და «აშიყოზა, მოყივნება დედაწულისა ცოლისა» (მუხ. კდ.), ეგრეთვე «ვინგინდას გვირგვინ ნაკურთხი ცოლის მოტაცება» სისხლს თხოულობდა – «რისაც გვარისა იყოს» (მუხ. რვ). საოჯახო უფლების ფეოდალური საფუძველი ვახტანგის სამართალშიც აღვიარებულია, საოჯახო სისხლი აქაც გვარს და ჩინს მისდევს.

ასეც უნდა იყვეს, რადგანაც თითონ ვახტანგი პირდაპირ ამბობს: «ეს სისხლის განაჩენები, რაც დაგვიწერია, ძველად დადებული დაგვიწერია, თორემ სხვისა არა დაგვირთავს რა» (მუხ. 24). და რომ ჩვენი დიდებული სჯულ-მდებელი აქ სრულს ჭეშმარიტებას ამბობს, ჩანს, სხვათაშორის, იქიდან, რომ იმავე დანაშაულებათა იმეორებს, რასაც ძეგლის დება და აღბუღას სამართალი სდევნიდნენ და ზოგიერთა მუხლები თითქმის სიტყვა-სიტყვით მოჰყავს აღბუღას სამართალიდან (შეადარე მაგ. აღბუღას სამართლის ზემო მოყვანილი მუხ. მზ. ვახტანგის სამართლის მუხ. პდ, სადაც სწერია «თუ კაცმა ცოლი წაგვაროს კაცს, ასე რომე დედა-კაცი მისის ნებით გაჰყვეს, იმ დედაკაცის ქმარი რასაც გვარისაა, მისი სისხლი ორი წილი გადაიხადოს»).

მაგრამ ფეოდალური ხასიათი ძველის ოჯახისა საკმაო არ არის, რომ მკითხველმა შეადგინოს სრული აზრი ოჯახის შინაარსზე. ამისთვის ჩვენ უნდა ვუჩვენოთ მკითხველს ეს შინაარსი, განვმარტოთ ყოველგვარი ურთიერთობა, რომელიც არსებობდა ოჯახის წევრთა შო-

რის. სწორედ ეს ურთიერთობა შეადგენდა ოჯახის ბუნებას, მის სულს, შინაგანს ძალას. ფეოდალური აგებულება იყო, თუ შეიძლება აგრე ითქვას, გარეგანი ფორმა, სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი მხარე ოჯახისა, მაგრამ ოჯახს თავისი საკუთარი სამფლობელო ჰქონდა შემოფარგლული და აი სწორედ ამ საკუთარს სამფლობელოში გამოიხატა მისი შინაგანი არსება, სულიერი ბუნება.

როგორც უკვე შევნიშნეთ, ვახუშტი გვიხატავს – ისიც მოკლედ ორიოდ სიტყვით – პატრიარქულ ოჯახს და სრულებით არაფერს ამბობს მის პირვანდელს ფორმაზე. იგი ეგრეთვე მოკლედ იხსენიებს – თუ რა ბარბაროსობა სუფევდა ამ ოჯახში ამ სიტყვებით: «შესწირვიდენ კერპთა ძეთა და ასულთა თვისთა და იყო ესე ბოროტება მრავალსა წელსა»¹. ამ სიტყვებიდან ცხადად ჩანს, რომ ჩვენი ძველი ოჯახის მამას სრული განუსაზღვრელი უფლება ჰქონდა შვილების შესახებ, რომელთა მოკვლაც კი შეეძლო დაუსჯელად, სწორედ ისე, როგორც ძველი რომაელის ბარბაროსული ოჯახის მამას

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, გეოგრაფიული აღწერა საქართველოსა, გვ. 24.

164

(necis et jus vitae) როგორ და რა მიზეზების გამო ძველ საქართველოში შესუსტდა ეს განუსაზღვრელი უფლება ოჯახის მამისა (ვახუშტი უჩვენებს მხოლოდ, რომ შვილების შეწირვა მოსპო მეფე რევმა), ამაზედ ჯერჯერობით გადაჭრით არა ითქმის რა. ეს კია, რომ უძველეს კანონებს, ძეგლის დებას და აღბუღას სამართალს, თუმცა მათში საოჯახო უფლების ნორმები მეტად ცოტაა, ცხადად ეტყობა კვალი ამ განუსაზღვრელის უფლებისა; მათში ოჯახის მამა თითქმის სრული პატრონია, სრული ბატონი. ცოლი არ წარმოადგენს თავისუფალს, ზნეობრივს არსებას; მას მეტად მცირე და მკრთალი უფლება აქვს. მაგ., ძეგლის დება შედარებით უფრო ბევრს ლაპარაკობს ცოლის წაგვრაზე, მოტაცებაზე, (მუხ. 22 – 24), ამ დანაშაულებას უცქერის ეკონომიურის მხრივ (სისხლის დაურევება); ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ ქალის პიროვნული თავისუფლება არ იყო სრულიად აღიარებული, მისი ზნეობრივი ღირსება მეტად დაბალ წერტილზე იდგა.

მაგრამ „ძეგლის დება“ კი მოშორებულია რომაელების ძველი manus mariti-ს ხასიათს, რომაელების manus ოჯახის მამას (pater familias) ცოლის სრულს პატრონად ჰრაცხდა, თვით ოჯახი (familla) ნიშნავდა ოჯახის მამის ქონებას, საკუთრებას და არა წევრთა კავშირს.¹ შვილიც რომაელების ძველი უფლების შეხედულობით, მამის სრული საკუთრება იყო, მოკლებული ყოველ-გვარ თავისუფლებას, ზნეობრივს ღირსებას. არც ერთი და არც მეორე უკიდურესობა „ძეგლის დება“ არ იცის: „კაცმან თუ ცოლი დააგდოს უბრალო და მისი შეუცოდარი იყოს და გაეყაროს ესეთს ნახევარი, სისხლი დაუურ-

ვოს, (მუხ. კა). მამასადაძამე, ოჯახში ცოლი როდი იყო ქმრის სრული საკუთრება, მისი ქონება. მაგრამ ამას არა სჯერდება „მეგლის დება“ და სხვანაირს მფარველობას უწევს ცოლს, – «...თუ ამ მოკლულის კაცის ცოლი დარჩეს და არ გათხოვდებოდეს, მის მოკლულის კაცის სისხლისაგან სასაყრო მიეცეს ძალისა მსგავსად და თუ დარბაზის ცნობის ღირსი იყვნენ, დარბაზს იკითხონ და დარბაზით გაეჩინოს და თუ არ ღირს იყვნენ ერისთავმან და გამგებელმან გაუჩინოს და სისხლისაგანაც მიეცეს და ათისაგანაც ერთი» (მუხ. ია.); ასე რომ, როგორც ქმარს ეძლეოდა ცოლის სისხლი, ისე ცოლს ქმრისა და გარდა ამისა «ათისაგანაც ერთი». ამგვარად ქმარი და ცოლი ერთნაირად აღჭურვილნი იყვნენ სისხლის უფლებით.

თუმცა „მეგლის დება“ შვილის პიროვნულს და ქონებრივს უფლებაზე მეტად ცოტას ამბობს, მაგრამ, მაინც შესაძლოა ამ უფლე-

¹ К. П о б е д о н о с ц е в, Курс гражданского права, б. 2, 1871, გვ. 67.

ბის განმარტება. ერთის მხრით, დედ-მამა ისე მალლა სდგანან, რომ მათის მოკვლისათვის „მეგლის დებამ“ არ იცის რა ნაირი სასჯელი მიაწიქოს შვილს («რაც უარესია ყველას დამართება და ყოფა პირიანია»... მუხ. იქ.). მაგრამ, მეორეს მხრივ, შვილი როდი არის მამის საკუთრება, ყოველს უფლებას მოკლებული არსება, უხმო პირი, როგორც რომში (*patria potestas*); შვილს ნება აქვს («თუ მამა დაუბერდეს და სამსახური ბატონისა არ შეეძლოს...» მუხ. ივ.) მამას მამული ჩამოართვას, მხოლოდ ნასყიდი კი არა და თავისი საკუთარი მეურნეობა გაიჩინოს. თუმცა ამ შემთხვევაშიც მამის «ნების მყოფლობა» იყო საჭირო. ზემოთხსენებულიდამ ჩანს, რომ მეგლის დება ოჯახის მამას დიდს ძალას აძლევდა, მაგრამ ეს ძალა ისეთი არ იყო, რომ სრულებით დაეთრგუნა ოჯახის წევრების პიროვნება. ოჯახის მამას გვერდით უდგნენ ეს წევრნი და თუმცა ემორჩილებოდნენ მას, მაგრამ იმავე დროს არც სრულს თავისუფლებას იყვნენ მოკლებულნი. ეს მორჩილება უფრო პიროვნულს ურთიერთობაში იხატებოდა, ვიდრე ქონებრივში: ქონებრივის მხრით ოჯახის წევრი შედარებით მალლა იდგა. მკითხველმა არ უნდა დაივიწყოს ისიც, რომ მეგლის დებაში ოჯახს გვერდით უდგია გვარი, ჩამომავლობა (*род*), რომელსაც დიდი გავლენა აქვს მასზედ. კერძო ოჯახის წევრნი არა სწყვეტდნენ კავშირს გვართან, ეს უკანასკნელი ხშირად მათი მფარველი იყო.

ეს კავშირი ოჯახისა და გვარის შორის ეხლაც კი მტკიცედ არსებობს მთაში და სწორედ, სხვათაშორის, ეს გარემოება იყო მიზეზი, რომ, როგორც სხვაგან, მაგ. რუსეთში ¹, ისე იმ თემთა შორის, რომელთაც მეგლის დება შეეხებოდა, ქალი არ იყო სრულიად დაჩაგრული. თვით მეგლის დება არა თუ აღვიარებდა ამ კავშირს ოჯა-

ხისა და გვარის შორის, არამედ ვალდებულად რაცხდა მას, რადგანაც სარგებლობას ჰპოვებდა მასში, – «ბეითალმნად რაც პარტახი მამული (პარტახი – выморочное имение) დარჩეს რომე მემამულე აღარ მიაჩნდეს თუ მისის გვარისა კაცნი გამოჩნდენ ერთგვარნი... მათ ებოდოს ასრე რომე საჯარო, სალაშქრო და საბეგარო არ დააკლდეს ქვეყანასა» (მუხ. კა.). თუმცა აქ ლაპარაკია მამულზე, მაგრამ მართო მამული როდი იყო შემაერთებელი ძალა ოჯახისა და გვარის შორის; არა, ეს ძალა უფრო ფართო და ვრცელია, – ქონებრივს კავშირს თან მოსდევდა ზნეობრივი და საზოგადო იურიდიული კავშირი, ასე, რომ თვითეული პირი ერთსა და იმავე ოჯახის წევრიც იყო და გვარისაცა.

¹ А. Савельев, Юридические отношения между супругами, 1881 г. стр. 19, 25.

166

ეს კავშირი, რომელიც აქამომდე დარჩა მთიელებში, ადრე მოისპო ვაკე ქართლში და ვახტანგი თავის სამართალში უარჰყოფს მას: «..თუ ცალკე გავიდა (უშვილო კაცი) და არავისთან დადგა და ისრე უშვილოდ ამოვარდა, მისი მამული ხელმწიფის არის, ვისაც უნდა უბოძებს...» (მუხ. 113). რაკი კერძო პირი ერთხელ ოჯახიდან გავიდოდა და საკუთარს კერას გაიჩენდა, იურიდიულ კავშირსაც ჰკარგავდა უწინდელ ოჯახის წევრებთან (ჩვენ აქ სახეში არა გვაქვს სულიერი დამოკიდებულება, „ნათესაობა“, რომელიც ეკლესიურს უფლებას შეეხება). ეს გარემოება ცხადად გვიჩვენებს, რომ ქართლში როგორც ვახტანგის დროს, ისე ადრეც კერძო ოჯახს თავისი განცალკევებული საკუთრებით კავშირი აღარა ჰქონდა გვართან, გვარმა ადგილი დაუთმო პირს, საზოგადომ კერძობობას, ასე ესთქვათ, იურიდიულმა „მე“-მ სძლია იურიდიული „ჩვენ“.

როგორც ჩანს ძველი სიგელებიდან, პოლიტიკურმა მოსაზრებამაც ხელი შეუწყო ამ მოვლენას და, სხვათა შორის, ეს მოსაზრებაც იყო ერთი იმ მიზეზთაგანი, რომელთაც შეარყიეს გვარი, საგვარეულო შინაური წეს-წყობილება და წინ წამოაყენეს კერძო ოჯახი თავისი კერძო საკუთრებით. როგორც ჩანს საქართველოს ძველის ისტორიიდან ¹, ფარნავაზ მეფემ სახელმწიფოს დაარსებასთან ერთად, პოლიტიკური მოსაზრების გამო, დაარსა ეგრეთვე მიწის საგვარეულო მფლობელობა. ამგვარ მიწის მფლობელობას უჩვენებს თვით ს ტ რ ა ბ ო ნ ი ² და ჩვენ, ვგონებთ, არ უნდა ვეჭვნეულობდეთ, რომ წინათ კერძო საკუთრების მაგივრად საზოგადო საგვარეულო საკუთრება იყო. როგორ და რა მიზეზების გამო დაირღვა გვარი და მისი ადგილი დაიჭირა კერძო ოჯახმა თავისი კერძო საკუთრებით ეს ჩვენს საგანს არ ეკუთვნის. აქ მხოლოდ იმას დავსძენთ, რომ თუ წინათ საგვარეულო საკუთრება იყო ქვა-კუთხედი მიწის მფლობელო-

ბისა, შემდეგში კერძო მიწის საკუთრებამ დაიჭირა მისი ადგილი და, სხვათა-შორის, ამას ამტკიცებს ძველი ქართული პარტახი თავისის განსაკუთრებით ხასიათით.

ძველმა საქართველოს მეფეებმა პარტახი რეგალიად (სახელმწიფო საკუთრებად) აღვიარეს (როგორც ეს იყო ევროპაშიც საშუალო საუკუნოების დროს), გაჰხადეს იგი პოლიტიკური ძალის საშუალებად, სახსრად. მეფე, ვისაც ჰსურდა, იმას უბოძებდა პარტახს «სამსახურისათვის»; და რადგანაც პარტახს ერთხელ ამ გვარი დანიშნულება მიეცა, იგი შეიქმნა საკმაო ძალად მეფის ხელში და სასარგებ-

¹ С. Баратов, История Грузии, т. I, гл. 24 – 26.

² Г а н, op. cit., იხ. ეგრეთვე ბაქრაძე, საქართველო, გვ. 85.

ლოც იყო მისის ძლიერების განსაზღვრებად; ამისათვის საგვარეულო მიწის მფლობელობის დარღვევას, ასე თუ ისე, ეხმარებოდა ხელმწიფებრივი უფლების გაძლიერება. რასაკვირველია, აქ სხვა მიზეზებიც მოქმედობდნენ. სხვათა შორის საზოგადო კანონი საკუთრების განთავითოეულებისა, მაგრამ პოლიტიკურს მიზეზსაც ადგილი ჰქონდა.

არც აღბუღას სამართლის ოჯახი არის სრულიად დესპოტიური. ეს არის შუათანა ტიპი დესპოტიურისა და თავისუფალი ოჯახის შორის. აქაც, როგორც „მეგლის დების“ ოჯახში, თვითეულს წევრს თავისი უფლება აქვს, თუმცა მაინც მცირედი. რასში იხატება ეს უფლება? – «თუ ცოლი დასნეულდეს... გაეყაროს (ქმარი), შეფიცოს ნაშენითა რამე სიძულულთა არ გაყროდეს და ნახევარი სისხლი დააურვოს» (მუხ. რმა.). მართალია ცოლის წაგვრა («მისის ნებით და წადილითა...», მუხ. მზ. «ძალად წაგვაროს დოაცისა უმეცრად და უნდომლად» – მუხ. მწ.) ქმარს უფლებას აძლევს სისხლი მოეთხოვა დამნაშავესაგან თავის სასარგებლოდ, მაგრამ აქედამ ის დასკვნა არ გამოდის, ვითომ ცოლი ქმრის სრული საკუთრება იყო, როგორც რაიმე ქონება; არა, ეს სისხლის დაურვება სასჯელი იყო და ამის მეტი მნიშვნელობა მას არა ჰქონია-რა. სისხლის რაოდენობა, დანაშაულობის თვისების გარდა, პიროვნების ღირსებაზე იყო დამყარებული. (მაგ. «თუ აზნაურმა აგინოს (ეპისკოპოსსა) დიდითა შეხვეწითა ოცი ათასი თეთრი დაუურვოს», მუხ. რწ.) და თუ ყოველივე დანაშაულობა ცოლის შესახებ თხოულობდა სისხლის დაურვებას ორ წილ და ზოგიერთა შემთხვევაში მეტსაც, ეს ამიტომ, რომ თვით ცოლი ოჯახში არ იყო მოკლებული მნიშვნელობას, ღირსებას. ეს ღირსება იქამდის მიდიოდა, რომ ქმარს არ შეეძლო დაუსჯელად ცოლის დატოვება და თვით დატოვებისათვის, როგორც მოვიხსენიეთ, საჭირო იყო შესაწყნარებელი საბუთი. სხვაგან, მაგ., რუსეთში ამას ვერა ვხედავთ. იქ, იაროსლავის სამოსამართლო წესდების ძალით, თუ ზოიარინი ცოლს მისცემდა ხუთს ოქროს გრივენს და ამდენსაც

ეპისკოპოსს და დაბალი წოდების კაცი თორმეტს გრივენს, შეეძლოთ მისთვის თავი დაენებებინათ ¹. აღბუღას სამართალში ცოლის მცირედიც არის მნიშვნელობა ოჯახში მტკიცდებოდა მითაც, რომ მისი შეურაცხება სიტყვითაც კი დამნაშავეს საკმაო ჯარიმას აკისრებდა, რადგანაც «თუ დიაცი აგინოს, თორმეტი გლეხი დაუურვოს» (მუხ. რლა).

თუმცა პიროვნულად ცოლი დაბლა იდგა და ქმარს ემორჩი-

¹ А. Савелев, op. cit. გვ. 9.

168

ლებოდა, მაგრამ ქონებით, თავისის საკუთრებით იგი არ იყო დამოკიდებული ქმრისაგან. აღბუღას სამართალმა, როგორც საზოგადოდ ძველად უფლებამ, იცოდა ქონებრივი დამოუკიდებლობა ცოლქმართა შორის და ეს იყო მიზეზი, რომ ქმარს არ შეეძლო სრული დამონავება ცოლისა. აღბუღას სამართალი ქონების შესახებ დიაცს თავისუფალ წევრად აღიარებს, – «დიაცსა თუ ღმერთი შერისხდეს, დაქვრივდეს და შვილი არ ედგას, მისის ზითვითა გაყვეს დაუკლებლად და თუ დიაცი მოკვდეს, მისსა სამშობლოსა მართებს აგრევე დაუკლებლად» (მუხ. პბ.), «თუ შვილოსანი დაქვრივდეს, აბჯარი შვილებისაა, დიაცისა სასაქონლო და სამამულე» (იქვე); მაგრამ ზითვის გარდა, სხვა საოჯახო ქონებაზედაც ხელი მიუწვდებოდა დიაცს: «თუ დედაკაცს ქმარი მოუკვდეს და საქონელი მან ქვრივმან მონასტერს შესწიროს, ნუ ეცილებიან» (მუხ. როვ).

რაც შეეხება შვილებს, აღბუღას სამართალი იმათ პიროვნულს თავისუფლებას შესამჩნევად ავიწროებს. რადგანაც მამა იყო სრული და დამოუკიდებელი პატრონი ოჯახისა, ამისათვის შვილის გაძევება სახლიდამ, მისი გამორიცხვა ოჯახის წევრთა რიცხვიდამ მამის ნებაზედ იყო დამოკიდებული: «თუ თავისი შვილი მამამან მისისა შეცოდებისათვის კიდე გააძოს ხელეწიფების და ცილებასა არავინ არის მართლა», თუმცა, მეორეს მხრით, შვილს კანონი ცოტათი იფარავდა, რადგანაც «არა გააძოს მამამან ღვარძლძევეთა უბრალო შვილი, ამას არცა მამა ემართლებს, ნურცა ვინ სხვა უზამს» (მუხ. ნთ). თუ რა შორს მიდიოდა შვილის ოჯახური არარაობა, ჩანს იქიდან, რომ გაყრის დროს შვილს მამის ქონებიდან არა ეძლეოდა-რა. («თუ მამა-შვილნი გაიყარნენ შვილი მამულის გაყოფასა არა ემართლებს, ამისათვის რომე, რა მამა მოკვდების, მამულსა შვილსა არას ემართლებს, მან სხვა მოიგოს მამის სიკვდილამდის», მუხ. რნზ.). მართალია, შვილი შემკვიდრე იყო მამისა, მაგრამ რადგანაც აღბუღას სამართალში ანდერძს მეტად ფართო ალაგი ეჭირა და ანდერძით შეიძლებოდა ყველა გვარი ქონების გადაცემა სხვა პირზედ, ამისათვის ადვილად მოსალოდნელი იყო, რომ შვილი საოჯახო ქონებიდან ცალიერი დარჩენილიყო, – «ანდერძი რომელმან კაცმან თქვას

მისა სიკვდილსა შემდგომად-ღა იქნების მტკიცე და დასტურებული» (მუხ. ნტ.).

ძველის ქართულის ოჯახის ერთს საყურადღებო მხარეს შეადგენდა ის, რომ, როგორც საზოგადო ცხოვრებაში ისრე ოჯახში განხორციელებული იყო უფროს-უმცროსობა, წევრთა შორის დიდ-პატარაობა. ვახტანგმა თავის სამართალში იერარქიულად ასწერა ეს მოვლენა და თვითეულ წევრს, გაყრის დროს, თავისი საკუთარი

169

ხვედრი დაუნიშნა. მართალია, აღბუღას სამართალმა არ იცის ისე დაწვლილებით იერარქიული დამოკიდებულება ოჯახის წევრთა შორის, როგორც ვახტანგის სამართალმა, მაგრამ იქაც უხუცესს შედარებით მეტი უფლება აქვს, ვიდრე სხვებს. «თუ დიდებულნი გაიყარნენ ერთი უკეთესი სოფელი საუხუცესოდ, სხვა შუა გაიყონ» (მუხ. რნვ.), „თუ გლეხნი გაიყარნენ უხუცესსა ძმასა ან თავნი სახლი ან ერთი ვენახი ანუ უფროსნი ჭურნი საუხუცესოდ, სხვა შუა გაიყონ“ (მუხ. რნვ.). უფროს-უმცროსობა შეადგენდა საოჯახო წესს და ამ წესს მით უფრო საჭიროდ რაცხდენ, რომ ძველი ოჯახი მრავალწევროვანი იყო და მაშასადამე თხოულობდა იერარქიულ დამოკიდებულებას. მორჩილებას ერთისა მეორისადმი.

170

ნ. ხიზანაშვილის ნაწერების სია

A. ჟურნალ-გაზეთებში დაბეჭდილი

- კორესპონდენცია ცხინვალიდან, „დროება“ 1879 წ., № 22.
ჩვენი გლეხ-კაცობა და ახალი სამართალი, „იმედი“ 1882 წ., № 3.
საფუძვლები სახალხო განათლებისა, „იმედი“ 1882 წ. V, VI, VII, VIII, IX და X.
უფლება და კანონი ძველ საქართველოში, „იმედი“ 1882 წ., XI-XII; 1883 წ., II.
ძველი და ახალი თაობა, „დროება“ 1883 წ., № 94.
ჩვენი ლიტერატურულ კეთილ-წესიერებაზედ, „დროება“ 1883 წ., № 99.
ეკონომია თუ აგრანომია (ახალი გუთნის გასინჯვის გამო), „დროება“ 1883 წ., № 248.
მგზავრის შენიშვნებიდან, „დროება“ 1883 წ., № 129.
ხმა პროვინციიდან, „დროება“ 1883 წ., № 166.
ლიტერატურული შენიშვნა („წამება ქეთევან დედოფლისა“, ის-

ტორიული დრამა ა. მოჩხუბარიძისა), „დროება“ 1883 წ., № 230, 231.
ჩვენი გლებ-კაცობა და აქციზის საქმე, „დროება“ 1883 წ.,
№ 197.

სოფლის თვით-მმართველობაზე, „დროება“ 1883 წ., № 162, 163.
ქართული ენის შემოღების გამო, „დროება“ 1883 წ., № 187.
ლიტერატურული მიმოხილვა, „ივერია“ 1883 წ., № V და VI;
„დროება“ 1883 წ., № 172.

„შრომა“ და მისი იურიდიული სიბრძნე, „დროება“ 1883 წ.,
№ 105.

ძველი ქართული ოჯახი, „დროება“ 1885 წ., № 2, 3, 5, 89, 92,
96, 192, 193.

ეთნოგრაფიული წერილები (ფშავ-ხევსურეთი), „დროება“ 1884 წ.,
№ 231, 241; 1885 წ., № 165, 166; „ივერია“ 1886 წ., № 267, 268,
269; 1887 წ., № 8, 14, 15, 71, 72, 74, 158, 170, 171, 209.

როსტომ გმირი (ფშავლების გმირულ პოეზიიდან), „ივერია“
1887 წ., № 78.

171

ჩემის რვეულიდან (ნაწყვეტი), „ივერია“ 1887 წ., № 263.
ხევსურულ პოეზიაზე, „ივერია“ 1887 წ., № 178.
უსაფუძვლო შენიშვნის გამო (წერილი ბ-ნთ დ. ფურცელაძის და
ვლ. მიქელაძის მიმართ), „ივერია“ 1887 წ., № 272.

წერილი რედაქციის მიმართ, „ივერია“ 1887., № 159.
ხევსურული სიმღერები, „ივერია“ 1887 წ., № 264; 1888 წ.,
№ 27, 32, 41, 43, 44, 57, 78, 79, 80, 84, 120, 121, 135, 136;
1891 წ., № 90.

ეხლანდელი ქართული სამწერლო ენა, „ივერია“ 1888 წ., № 168,
169, 170, 171, 177.

ჩვენი საეკლესიო სჯულმდებლობა (ძეგლის წერა), „ივერია“
1888 წ., № 38, 46, 47, 75, 270, 271.

ისტორიული კვალი სახალხო პოეზიისა (ზურაბ არაგვის ერისთა-
ვი) „ივერია“ 1888 წ., № 238, 341.

ზეზვა და ბახტრიონის ციხე (ნაწყვეტი ჩვენის ისტორიის), „ბახ-
ტრიონის აღების“ გამო, „ივერია“ 1888 წ., № 238.

კიდევ ლამაობაზე, წერილი ბ-ნ ვაჟა-ფშაველას, „ივერია“
1888 წ., № 176.

აღდგომა ძველ დროს (სააღდგომო საუბარი), „ივერია“ 1888 წ.,
№ 87.

მესხური კილო და მისი მოსარჩლე (პასუხი ბ. პ. მირიანაშვილს),
„ივერია“ 1888 წ., № 205.

სახალწლოდ (შესახებ იმისა, თუ როგორ ატარებდნენ ძველად
საქართველოში ახალწელს), „ივერია“ 1889 წ., № 1.

გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოსი, „ივერია“ 1889 წ.,

№ 62, 63, 64, 66, 67, 72.

მეგლისდება მეფე გიორგის ბრწყინვალესი, „ივერია“ 1889.,
№ 261, 264, 266, 270: 1890 წ., № 17, 44.

ათაბაგნი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, „ივერია“
1890 წ., № 201, 202, 204, 205, 206, 207, 212; 1891 წ., № 18,
23, 33, 43, 48, 167, 169, 174; 1892 წ., № 42, 47, 50, 56, 58,
62, 69.

ბიბლიოგრაფია „გუჯრები“ ა. ხახანაშვილისა, 1891 წ. „ივერია“
1892 წ., № 68.

მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი დრო, „მოამბე“ 1894 წ.,
1, 2, 3, 4.

კრწანისის ბრძოლა, „ივერია“ 1895 წ., № 194.

საბიბლიოგრაფიო შენიშვნები, „შოთა რუსთაველი“ მ. ჯანაშვი-
ლისა, „ივერია“ 1896 წ., № 76.

172

ფიქრი დღევანდელის დღესასწაულის გამო (საისტორიო ნაწყვე-
ტი), „ივერია“ 1897, № 10.

ჩვენი საეკლესიო ისტორიიდან – სამართალი კათალიკოზისა,
1898 წ., № 3.

„მესამე დასი და ბურჟუაზია“, „მოამბე“ 1898 წ., 2.

ჩვენი ცხოვრების ევოლუცია, „ივერია“ 1902 წ., № 5, 6, 149.

ქართლელი და იმერელი (ვაგონით), „ივერია“ 1903 წ., № 2.

Извлечение из Этнографических очерков Урбнели, Записки
КОРГО XIV., 1.

В. ცალკე წიგნად გამოცემული

გიორგი ბრწყინვალე, მეფე საქართველოსი, ტფილისი 1889 წ.
ათაბაგი ბექა და აღბულა და მათი სამართალი, ტფილისი 1890 წ.
მეგლისდება მეფე გიორგი ბრწყინვალესი, ტფილისი 1890 წ.
მეფე დავით აღმაშენებელი და მისი დრო (ისტორიული მო-
ნოგრაფია), ტფილისი 1894 წ.

С. დაუბეჭდავი

წოდებათა ისტორია საქართველოში, საქ. ლიტერატურული მუ-
ზეუმის კოლ. № 159 – 4.

იმუნიტეტი საქართველოში, საქ ლიტერატურული მუზეუმის
კოლ. № 160 – 4.

ლიპარიტ მესამე ორბელიანი, საქ. ლიტერატურული მუზეუმის
კოლ. № 5086c/ა.

ლიტერატურა ნ. ხიზანაშვილის შესახებ

გრიგოლ ყიფშიძე, ნიკო ხიზანაშვილი და მისი სალიტერატურო მოღვაწეობა, ალმანახი „ჩვენი ერი“ 1909 წ., № 2 და ალმანახი „ქართველი ერი“ 1910 წ., № 1.

ნ. ხიზანაშვილი (ნეკროლოგი), ძველი საქართველო, ტფილისი 1910 წ., ტ. 1.

გრიგოლ ყიფშიძე, ილიას ბიოგრაფია, მოთავსებული მ. გედევანიშვილის მიერ გამოცემულ ილიას თხუზულებათა I ტომში.

ს. ხუნდაძე, სოციალიზმის ისტორიისათვის საქართველოში, ტ. II, ტფილისი 1929 წ.

ი. მანსვეტაშვილი, მოგონებანი, ტფილისი 1936.

ელ. ჩერქეზიშვილი, ავტობიოგრაფია, ტფილისი 1932 წ.

173

საძიებელი

ა

აბაზი – 89, 146	ამალღება – 86
აბაზის (ქალის დასანიშნად) გატანება – 38	ამაყოზა – 111
აბაზის (ან უზალთუნის) თასში ჩაგდება – 66, 67	„ამდენი ხარი, ამდენი ძროხა, ამდენი ღორი“ – 147
აბანო – 146	ამიერ-კავკასია – 1
აბზინდა – 38	ამილახორი (თანამდ.) – 142, 143
„აბრამიანი“ – 147	ამორძალი (ამაზონები) – 158, 159
აბჯარი – 129, 139, 169	ანგელოზი – 68
ავადობა – 69	ანდაზა – 110
ავადობისა და ჭირის მკურნალი (თამარ მეფე) – 96	ანდაკი – 69
ავეჯეულობა – 150	ანდამატი – 141
ავი (სოფლისა) – 79	ანდერძი – 43, 117, 169
აზნაური – 116, 130, 132	ანდერძით ქონების გადაცემა – იხ. ანდერძი
ადგილ-მამული – 100	ანთებული გოდორი – 86
ადგილობრივი ხატი – იხ. ხატი	ანტონი (კათალიკ.) – 123
ათენგენობა – 24	აპალონ როდოსელი – 157, 158
ათინა (ქალ. სახ.) – 149	აპარეკა (გმირის სახელი) – 116
აიაზმას გადახდევინება – 60	არაბულები (თემი) – 68, 69
აივნები – 75	არაგვი (მდინ.) – 95, 131, 132, 139
„აინალი“ – 88	არაგვის ერისთავი – 128, 131, 133
აკვანი – 30	არაგვის ერისთავი ზურაბი – იხ. ზურაბ არაგვის ერისთავი

აკუში (სოფ.) – 132 აკუშის წყალი – 132 ალავერდის ტაძარი – 120 ალაზანი (მდინ.) – 108, 111, 119, 122, 127, 132 ალაყავის კარები – 149 ალბანია – 127 ალექსანდრე იმერთა მეფის ძე – 140 ალექსანდრეს ბაღი (თბილ.) – 151 ალვანი (სოფ.) – 126, 127 ალვანის მინდორი – 125 ალვის ხე – 74 ალი – 71 ალუდაური (გვარი) – 69, 117 ამაზონები – 158, 159 ამაზონები – საერთო ცოლები – 159 ამოდ მორწმუნეობა – 63	არაგვის ერისთაობა – 130 არაგვის ხეობა – 99, 121, 132 არა-თითის მოჭრა – 53 არაყი – 24, 29, 38, 41, 66, 77, 88, 89 არაყის გამოხდა – 82 არაყი ტიკით – 77 არდალანელი – იხ, სულთამ არდალანელი არდოტი (სოფ.) 27 არეგ-დარევა ცოლ-ქმრობის – 156 არტანი (სოფ.) – 95 არტნის საზოგადოება – 95 არტნის ხეობა – 95, 97, 101 არშიყობა – 163 არწივი – 116 „არწივნი მალლის მთისანი“ – 121, 133 არხოტი (თემი) – 68, 86 ასთაჯურის მთა – 100
--	--

175

ასპარეზი – 19, 151 ასპინძის ველი – 113 ასპინძის ომი – 116 ატაბე (სოფ.) – 71, 72 ატაბიონი – იხ. თათარა ატაბიონი აუზი – 146 აფრიკა – 158 აფხაზეთი – 103 „აქიმ-დედოფალი“ (თამარ მეფე) – 96, 100, ალა-მაჰმად-ხანი – 150 ალბულას სამართალი – 62, 163, 164, 165, აღდგომა – 86 აღდგომის მესამე დღე (დღეობა) – 100 აღება – 86 აღვირი – 89	აღლუმი – 150 აღსრულებითი წარმოება – 61 აშე – 68 აშურმა – 77 „აჩქამება“ – 26, 28, 83, 105 „ამრახება“ – 29, 105 ახალი მკვდარი – 87 ახალწელიწადი – 86, 141, 142, 148 ახალწლის ბუნება-თვისება – 142 ახვა (ადგ.სახ.) – 104 ახლო ნათესავეებზე სისხლის გადასვლა – 168, 169, 170 1 49 ახლო ნათესაობა – 82 ახმეტა (სოფ.) – 100, 101 ახოვანება ფშავლის ქალისა – 40 „ახსნა“ (საწყევარადან) – 74
---	---

ბ

ბაგა – 125 ბაგრატის ტაძარი (ქუთაისში) – 134 ბაადური (ზაალ არაგვის ერისთავის ძმა) – 131 ბავშვები (უმანკო) – 75 ბავშვების დღესასწაული – 86 ბაზალეთი – 130, 131	„ბებერ ლაშარი“ – 136 ბეგარა – 134 ბეგარის დადება – 11 „ბეგენ გორი“ (ადგილის სახელწ.) – 134, 135 „ბედის კვერი“ – 38, 147 ბეითალმანი (პარტახი) – 166, 167 „ბელადი“ – 121, 122
--	---

<p>ბაზიერთ-უხუცესი – 142, 143, 144, 145 ბაზნი (მეძალენი) – 142 ბალღის სახით ეშმაკის გამოცხადება – 71 ბამბაში გახვეულნი (ბავშვები) – 75 „ბანზე შეხტომა“ – 36, 37 ბანი – 78, 79, 83 Баратов С. – 161, 167 ბარამი (წოლოყაშვილი?) – 138, 139 ბარაქა – 148 ბარბაროსობა – 164 ბარი – 136 ბარის კაცი – 3 ბარძიმ ნაზირი – 51 ბასილა (კაცის სახის კვერი) – 147 ბატი – 83 ბატკანი (საკლავი) – 30, 101 „ბატონი ხატი“ – იხ. ხატი ბატონობა – 129 ბაქიობა – 116 ბაქრაძე დიმიტრი – 157, 167 ბახტიონი (სოფ.) – 119, 120 ბახტიონის ციხე – 121-127</p>	<p>ბეჟან ყორჩიბაშიძე — იხ. ყორჩიბაშიძე ბეჟან „ბერდანკა“ – 88 ბერი – 98 ბერ-მონაზნების სადგური – 100 „ბერ-მუხა“ – 135, 136, 137 ბერძენი – 159 ბერწობა – 70 ბელელი – იხ. ხატის ბელელი „ბეჩაობა, ბეჩავი“ – 39, 40, 80 ბეწვის ხიდი (ხიდი სააქაოსა და საიქიოს შუა – 72, 73 ბიძაშვილი – 77 ბიძინა წოლოყაშვილი – 121-123, 125, 126 ბიწიერება – 31, 102 ბლო (სოფ.) – 133 ბოზობა – 41, 43 „ბორაყი“ (გუდანის ხატზე) – 69 ბოროტი იასაულის გაგზავნა – 68 ბოროტი სული – 68 ბოროტმომქმედი ნება – 46, 47 ბოსელი – 23, 26, 28-32, 147</p>
---	---

176

<p>ბოსელში გარბენა – 32 „ბოსლობა“ – 29, 32 ბოქაული – 61 ბოძაშვილი (გვარი) – 100, 101 ბოძი (სახლის) – 30 ბროსე – 102, 127 ბუნების კანონი – 2</p>	<p>ბუნების შვილი – 2 ბურთაობა 151, 153 ბუტბუტი – 28 ბჰე – 48, 53-66, 72, 74, 79, 80 ბჰესათვის ყურზედ ხელის მოკიდება – 62 ბჰობა – 53-58, 61</p>
---	---

ბ

<p>„გაბანვა“ – 26, 30, 60, 78, 79 გაბიდაურთან თემი – 100, 101 „გაგრილება“ (სიკვდილი) – 65 „გადაფერხნება“ – 27 „გადედლება“ – 119 „გადიაცება“ 119 გაზვიადება – 117 გაიდაური თოთია – 69 გალობა – 146 გამგებელი (ზოგ.) – 10-14, 128, 139, 142, 165</p>	<p>გვარის კაცი – 11, 12 გვაროვნობა – იხ. გვარი ზვაროვნობითი – იხ. გვარი გვაროვნობითი კავშირი, – საფუძველი – 11 გველი – 73 გვირგვინ ნაკურთხი ცოლი – 163, 164 გზირი – 144 გზის გასვლა – 105 გზის შეკრულობა – 82 გიორგი თილისძე – 105 გიორგი ლაშა – იხ. ლაშა გირრგი</p>
---	--

<p>გამცემობა (დასაჩუქრება) – 145 „გამხმარი ხელი“ (მოკვეთილი ხელი) – 67 განაჩენი – 48 განაჩენის აღსრულება – 61, 65 Ган – 157, 158, 159, 167 განძები (ხატის განძეულობა) – 24, 25 განძების წასვენება – 25 განჯის ხანი – იხ. მურთუხალი-ხანი გარდმოცემა – 1, 126 გარეგანი აგებულება – 35 გარეული ტახის მოოქროვილი თავი – 143 გარეული ღორი – 154 გარიგება – 41 გარსევანიშვილი ალ. – 91 გასამეტებელი ოჯახიდან – 34 გაუყოფარი და განაყოფი წვერი – 11 გაფრინდაული – 125 გაღმერთება – 102, 103 „გაყრა“ – 40, 45, 169 „გაწირვა“ – 31 „გაწმენდა“ – 30, 78, 79, 101, 104 „გაწმენდა მოფიცარის“ – 60 გახეიბრება (დასახიჩრება) – 46, 50, 52-54 გვამი – 123 გვარი, გვარეულობა, გვაროვნობა, გვაროვნობითი – 11, 12, 14, 19, 20, 49, 51, 79, 82, 83, 85, 88, 100, 138, 156, 169, 163, 164, 166, 167</p>	<p>გიორგი მეფე (VI) – 162 გიორგი მეფის კონონები („ძეგლის-დება“) – 10, 12, 13, 14, 46, 91, 128 გიორგი „მურდარი“ (სახელმწ. ბეჭდის შემნახველი) – 51 გიორგი ნაღვარ-მშვენიერი (ხატი) – 69 გიორგი სააკაძე (დიდი მოურავი) – 131-137, 139 გლეხის დარბაზი – იხ. დარბაზი გმირი, გმირობა – 104, 105, 107, 109, 113, 117, 119, 121 გმირთა სახელები – 118 გმირის შინაგანი ბუნება – 117 გმირული დრო – 107 გოგებაშვილი იაკობ – 8 გოგოლაური (გვარი) – 121 გოგოლაურის თემი – 121 „გოგოლაურობა“ – 121 გოგოჭური (გვარი) – 69 გოდება – 84 გოდორი – იხ. ფქვილის გოდორი გომბორი (მთა) – 125 გორა – 108 გორაზე სამჯავროს გამართვა – 56 გორი – 8 გუდანი (სოფ.) – 104, 134 გუდანის დროშა – 69</p>
---	--

<p>გუდანის ხატი, – ჯვარი – 69, 104 გუთანში შესაბმელი ხარი – 47 გუთნის აშვება (დრო) – 71 „გუთნის გამართვა“ (დრო) – 49 გულადი, გულადობა – 143</p>	<p>გულიაური მექვაბიშვილი – 98 გულის-თქმა – 142 „გულის კერძობა“ – 29 გულ-მკერდი – 114 გურამიშვილი დავით – 119</p>
---	--

დ

<p>„დააბერონ“ – 147 დაბა – 6, 7 დაბალითება ენით – 125 „დაბალი წოდება“ – 51 „დაბედება“ – 148 დაბრმავება მტრის – 70</p>	<p>დასარბევის „სარბიელის“ წართმევა – იხ. „სარბიელის“, დასარბევის წართმევა დასტური (ხატის მზარეული, ლუდის მზარ-შავი) – 17, 21-23, 25, 29</p>
--	--

<p>დაბრმავება (ხატისაგან) – 32 დავა მამულზე – იხ. მამულზე დავა დავით აღმაშენებელი – 134 დავით მეფე VIII – 127 დავლა – 70, 127 დაზარალებულის სახლი – 49 დაკავშირების ნიშანი – იხ. მხრებში ძაფით გადაბმა დაკეჭნა (დაჭრილობა) – 46, 49, 51-53, 57, 64 დაკირვა – 162 დამარხვის უფლება – 43 „დამზოგველი ამხანაგობა“ – 78 დამოუკიდებელი ცხოვრება – 128 „დამსწრე მაცურებელი“ – 58 დამუნჯება – 109 დამწყალობება – 24, 26, 71, 96, 191 დანაშაულობის გარეგანი მხარე – 46 დანაშაულობის შინაგანი ბუნება – 47 დანიშვნა, დანიშვნით ცოლის შერთვა 37, 38 დანიშნული ქალი – 36 დაპირდაპირება მომტრეთა – 56, 57 დარბაზი (ჩვ. გაგებით) – 20, 22, 23, 143, 146, 147, 150 დარბაზი (სახელმწ. საბჭო) – 10-12, 92, 128, 143, 165 დარბაზის ერი (კარისკაცნი) – 142 დარეჯანი (თეიმურაზ მეფის ასული, ზუ- რაბ ერისთავის ცოლი) – 137, 140 დარიალი – 69 დარისხება (დაწყევლა) – 25, 71 „დასაბერებელი“ ჯამი – 147 დასავსებული თასი – 29</p>	<p>დასტურების არჩევის რიგი, – წესი – 22 დასტურლამალა მეფის ვახტანგ მეექვსი- სა – 55, 61 „დატვირთული დიაცი“ – 33 დატივობა (ხატობა პირ-იქით ხევსურეთ- ში) – 24 დაურვება – იხ. სისხლის დაურვება დაფიცება – იხ. ფიცი დაფ-ნადარა – 125 დაღმანჭვა – 4 დაყორულებული – 144 დაშნა, დაშნის ხმარება – 39, 49, 81 და-მმა – მოკეთე – 85 და-მმის ცოლ-ქმრობის ნება – 161 დამძობილება – 110 „დაწერილი გონება“ – 3 დაჭრილობა – 4, 49 დაჭრილობის გაზომა – 51 „დახელთება“ (გაგიჟება) – 70 დაჯარიმება – იხ. ჯარიმა „დაჯურუმება“ – იხ. ჯარიმა, დაჯარი- მება დედა – 75 დედა-ბოძი – 146, 150 დედაკაცი – 156 დედათ-წესი, დედათ-რიგი – 22, 23, 29, 31 დედალი (ქათამი) – 147 დედა (ობოლთ) შვილთ დამწირავი – 73 დედასთან (ნათ.) კავშირი – 158 დედაქალაქი – 149 დედა ცხვარი – 47 დედის ძმები – 76, 77 დედ-მამის მოკვლა – 46 დედ-მამის რიგ-რიგობით შენახვა (რჩე- ნა) – 45</p>
--	---

<p>დედობრივი უფლება – 156 დედული, –ები – 48 დევი -- 70, 107-109, 111 დეკანოზი, დეკანოზობა – 13, 17, 18, 22-29, 31, 67, 92, 93 დელაპორტი – 149, 154 „დეპო“ – 6, 7, 8</p>	<p>დისწული – 77 დიცი (საჭმ. მცენარე) – 30 დოვლათი – 101 დოვლათის ანგელოზი – 68 დონდუკოვ-კორსაკოვი (მთავარ-მართე- ბელი) – 7 დოსითეოზ ნეკრესელი – 93</p>
---	--

<p>დესპოტიური ოჯახი – 168 დასახლისი, დასახლისობა – 34, 35 დას ცა – 108 დაცი – 110 დაცის პატივი – 115 დაცის სახელის შებღალვა – 54 დაცის ჭკუა – 110 დიდი დასტური – იხ. დასტური დიდი დედოფალი (თამარ დედ.) – 101 დიდი დღეობა – იხ. დღეობა დიდი მოურავი – იხ. გიორგი სააკვე დიდი ციხე (სამოთხე) – 74 დიდი ხატობა – იხ. ხატობა დიდ-ხევი (ხევს.) – 134 დიმიტრი ბაქრაძე – იხ. ბაქრაძე დ.</p>	<p>დოლი – 87-90, 151, 152 Джон Лебнок – 155, 156, 158 დრამი – 88 დროშა – 12, 13, 15, 19, 24, 25, 28, 60, 71, 104, 121, 136 დროშის გამობრძანება – 24 დროშით დაფიცება – 60 დროშის მოსამსახურე (ხუცი) – 25 დროშის წასვენება – 25 დღეობა – 22, 24, 27, 100 დღესასწაული – 141 დღისა და ღამის გაზაასება – 144 დუშეთი – 116, 140</p>
---	---

2

<p>ევროპა – 5, 167 ეკლესიური უფლება – 13 ეკლის ყურში ძგერება – 66 ულიზბარ ფოცხვერაშვილი – იხ. ფოცხვე- რაშვილი ელიზბარ ელიზბარ ქსნის ერისთავი – 121, 122, 125 ვლუმ თულუმიშვილი – 138 ეპისკოპოზი – 13, 14, 92, 93 უპისკოპოზი რომანოზ – იხ. რომანოზ ეპისკოპოზი ერბო – 34 ერბოს (ან თაფლის) თასით დაღევა – 66 ერბოს მიცემა მატირალისათვის – 81 ერეკლე მეფე 11-51, 116, 129, 150 ერთობისა და თანასწორობის საფუძვე- ლი – 99 ერთ წელიწადს გათხოვილი ქალის მამის სახლში დარჩენა – 41</p>	<p>ერის ერთგულება – 25 ერისთავი (ზოგ.) – 10, 12, 13 ერისთავი ზაალ. – იხ. ზაალ არაგვის ერისთავი ერისთავი ზურაბ – იხ. ზურაბ არაგვის ერისთავი ერისთავი რაფ. – 91 ერისთავისშვილი – 135 ერისთაობა – 33, 128, 129, 131, 135, 142, 143, 145, 165 ერის ჩვეულება – 90 ექიმი – 49, 51, 52 ექიმი (თამარ მეფე) – 96 „ემშაკებში შეჩრა“ – 32 ემშაკეული – 15 ემშაკი – 30, 68, 70, 71, 74, 107</p>
---	---

3

<p>ვადა (ხმლის) – 138 ვაკე – 2, 4, 17, 95, 97 ვაკე ქართლი – იხ. ქართლი ვალის გადახდა – 54</p>	<p>ვანათელი აზნაური (ნუგზარ ქრისტვის პაპა) – 130 ვანათი (სოფ.) – 130 ვანათის ციხე – 130</p>
--	--

<p>ვაცი – 70, 133 ვაჟა-ფშაველა – 102 ვაჟკაცი, ვაჟკაცობა, სავაჟკაცო – 104 113, 116, 129, 140, 142, 144 ვაჟკაცის დაწუნება – 36 ვაჟკაცის მოქმედ. გაზვიადება – 115 ვარჯიშობა – 88, 144, 151 ვარჯიშობა სამხედრო – 151 ვახტანგ მეფე (VI) – 163, 164, 167 ვახტანგ მეფე (შაჰნავაზ) – 122, 125 ვახტანგ მეფის სამართალი, – კანონი, კანონთა კრება – 10, 43, 47, 49-54, 57-59, 63, 92, 162, 163, 164, 167, 169, 170 ვახტანგ მუხრან-ბატონის შვილი – 139</p>	<p>ვახუშტი (ბატონიშვილი) – 102, 103, 126, 127, 160–162, 164, 165 ვახშამი – 85 ველი – 95 ველობა – 113, 114 ველური ხალხი – 156, 158 ვერცხლის თასი – იხ. თასი, განძეულობა ვერცხლის ნაფხეკის დაღვევა – 49, 66, 67 ვერცხლის ჩაფხეკა – 66 ვერცხლის ნაფხეკი, ჩაფხეკილი ვერცხლი – 48, 49, 67 ვეფხვი – 116, 138 „ვეფხვის-ტყაოსანი“ – 113, 118 ვეშა წყარო – 74 ვერძი – 87, 133</p>
---	--

ზ

<p>ზაალ არაგვის ერისთავი – 50 , 92, 121 ზარალი – 46 ზარალის აყენება – 61 ზარით ტირილი – იხ. ხმით ტირილი ზეზვა გაფრინდაული (სახ. გმირი) – 119 - 126 ზვარაკი, ზვარაკის დაკვლა, ზვარაკის შეწირვა, ზვარაკის სისხლი, ზვარაკის სისხლის დანთხევა, ზვარაკის სისხლის მოსხურება – 15, 18, 23, 25, 49, 101, 105 ზვარაკის მიყვანა „სამხვეწროდ“ – 105 ზვარი – 101 ზვრის ღვინო – 101 ზითვი – 169</p>	<p>ზინტლის სუნი – 85 ზმობა – 145 ზნეობითი კანონი – 3, 45 ზნეობითი ჩვეულება – 63 ზნე-ჩვეულება – 53 , 102, 104, 118, 142, 162 ზურაბ არაგვის ერისთავი – 50, 117 129-140 ზურაბი (როსტომ გმირის შვილი) – 107 109 ზურაბიშვილი კელა – 126, 127 ზურგს აკიდება – 59 ზღაპარი – 158 ზღვა – 72, 108</p>
---	---

თ

<p>თაბუნძე დ. – 124 თავ-ბედის გადასავალი – 24 თავდები, თავდებობა – 61-63 თავი მოწამე – 57 „თავის გამოშვება“ (თმის მოზრდა) – 85 თავისუფალი ოჯახი – 168 თავისუფლება – 134 თავისუფლების შეგინება – 128 თავისუფლების წმინდა ძეგლი – 134 თავის შეუმავრებლობა – 50</p>	<p>თავმოყვარეობა – 116 თავნი სახლი – 170 თავოსნობა – 9 თავს ჯდომა – 29 თავშეხვეული ქმრები – 158 თავში დაჭრილობა – 52 თათარა ატაბიონი – 115, 116 თათართა ყეენობა – 161 თათარი – 126, 127 თალარი – 151</p>
---	---

თავი ხატი – 72 თავ-მადლიანი – 75 „თავმოსაპარსი“ – 24, 85, 86	თამარ მეფე – 96-101, 102 თამარ მეფე მკურნალი – 96 თამარ-მეფის ზვარი – 100
--	---

180

<p>თამარ მეფის „კულუხი“ – 101 თამარ-მეფის მარანი – 100, 101 თამბაქო – 75, 86 თანხმობით ქალის მრტაცება – იხ. მო- ტაცებით ცოლის შერთვა თაობა – 139 თარეში – 115 თასი – 20, 24, 25, 29, 36, 48, 66, 74, 78, 80, 146, 151, 152 თაფლი – 147 თაფლის (ან ერბოს) თასით დაღვევა – 66 თახჩა – 146 თევზეულობა – 154 თეთრი სანება ცროლის გირისა – იხ. სა- ნება ცროლის-წვერისა თეთრი პერანგი – იხ. პერანგი „თეთრი ქორა-ხარი“ – 105 თეთრი ციხე – 74 თეიმურაზ მეფე I – 137, 140 თეიმურაზ მეფე II – 144, 151 თემი, თემობა – 6, 19-21, 23, 26, 27, 35, 36, 38, 39, 43, 47, 49, 53, 54, 62-64, 68, 81, 82, 98-101, 111 117, 132, 136, 166 თემი (ხატის) „ბატონის ყმა“ – 20 თემიდან განდევნა – 63 თემიდან „მოკვეთა“, – გამეგება – იხ. „მოკვეთა“ თემის ქალის მოტაცება – 36 თესვა (სახატო მამულის) – 21 თესლი – 116 თექ-თურმანიძე – 130</p>	<p>თექიანი (თუში) – 124 თვალის გამოთხრა – 52 თიანეთი – 6-9, 95, 124 თითი (სალოკი, არა-თითი, შუალა, (ცე- რი) – 87 თიკნის დაკვლა – 71 თმა – 85 თმის მრგვლად გაპარსვა – 85 თოთია გაიდაური – იხ. გაიდაური თო- თია თოფი, თოფ-იარაღი – 52, 61, 70, 77, 81, 120, 146 თოფ-იარაღის „გალახვა“ – 70 თოფის ანაწერი – 110 თოფის სროლა – 86 თოფის ხელი – 87 თრუსო (სოფ.) – 116 თუთუნი – 78 თულუხი – 153 თუშეთი – 71 თუშთ მოურავი – 138, 139 თუში – 50, 70, 104, 105, 119, 120, 122- 124, 127, 138, 139 თუში წოვა – 122 თუშ-ფშავ-ხევსურეთი – 105, 119, 121, 123 თუშ-ფშავ-ხევსური – 126 თულუმიშვილი ელუმ – 138 თხა თიკნით – 47 თხა (სათავნო) – 42, 47 თხა (საკლავი) – 30</p>
---	--

o

<p>იაზიკოვი (რუსეთის ელჩი) – 150 იანვარ წოწკოლაური – 132 იარაღი – 75, 77, 88, 117 იარაღის პირი – 51</p>	<p>იკორთა (სოფ.) – 123 იმედი – 142, 148 იმერეთი – 140 ინდოური – 83</p>
---	--

<p>იარაღის წვერი – 51 იაროსლავის სამოსამართლო წესდება – 168 იასაული – 61, 63, 68, 71, 72 იასე მეფე – 151 იახსარი (სახ. გმირი) – 111 იერარქიული დამოკიდებულება – 170 ივანეური – იხ. ჯანშათა ივანეური ივერია, იბერია – 150, 157</p>	<p>იორი – 7, 95, 108, 111 იოსები (კათალიკ.) – 93 Иоселиани П. – 16 ირაკლი მეფე – იხ. ერეკლე მეფე ირმის რქები – 20 ისარი – 143, 144, 145, 152 ისპაჰანი – 131 ისრის წვერი – 70</p>
--	---

181

<p>ისტორიის წინასწარი დრო – 156 ისტორიული ლექსები – 118 ისრის სროლა – 86</p>	<p>Jus vitae necis – 165 იღლია – 108 იხვი – 83</p>
--	--

3

<p>კავკასიონი – 95, 128 კავკასია – 157, 159, 160 კათალიკოზი – 13, 14, 92 კათალიკოზი იოსებ – იხ. იოსებ კათალიკოზი კაკაბი – 83 კალო-საბძელი – 97 კამარა – 149, 159 კანჭის ქედი (ადგილი მთიულეთის არაგვის ხეობაში) – 132 კანჯარი – 138 კარავი – 72, 124 კარატის დროშა – 71 კარატის-წვერის კოპალა – იხ. კოპალა კარატის-წვერისა კარატის-წვერისა. კარატის ხატი – 71 კარატის ხატიონი (ხატის ხელოსანი, – მოსამსახურე) – 71 კარგ-ავობა მამულის – 59 კარგი (სოფლისა) – 79 „კარს გამოსვლა“ – 28 „კარს ნამყოფი“ – იხ. „ნაზოსლარი“ კასპის ზღვა – 154 კასტა – 17, 18 კატის სისხლი – 136 კაცი – 84, 147, 158</p>	<p>„კერპული“ ოჯახი – 39 კერპული ტანსაცმელი, – ტანისამოსი – 3 „კერპული წესი“ – 37 კერძო ოჯახი თავისი კერძო საკუთრებით – 167 კერძო საკუთრება, მიწის კერძო საკუთრება – 43, 155, 167 კერძო ხატები – 99 „კეჭნაობა“, დაკეჭნა (დაჭრილობა) – 49, 65 კეჭნაობის სისხლი – 49 კეჭნაობის სისხლის გვარზე დასვლა – 49 „კვეთილში ჩასმა“ – 43 კვერი – 75, 81 კვერცხი – 147 კვირა (უქმე) – 71 კვირია (ხატი, ხმელეთის მოურავად წოდებული) – 71, 94 კვლაზე დავა – 59 კიბით ზეცას ასვლა – 135 კილო – 152 „კიმკაველთა მეფე“ – 108 „კიმკიმელი“ – 108 "კისტანი (სოფ.) – 115 კო ალა (სახ. გმირი) – 71, 111 კოპალა კარატის-წვერისა (ხატი) – 69,</p>
---	---

<p>კაცის კვლა – იხ. მოკვლა, მკვლევლობა კაცის მკვლელი – 106 კაცობა – 4 კაცური – 4 კახეთი – 119-123 , 126, 127, 130, 137 კახელი – 119 კახური ყანა – 140 კეთილი იასაულის გაგზავნა – 68 „კეზი“ (თავ-ხე ჭერში) – 31 კეთილშობილური გრძნობა – 145 კელა – იხ. ზურაბიშვილი კელა კენტი რიცხვი – 88. კერა – 146, 147, 167 „კერპი“, კერპული, კერპთაყვანისმცემლობა – 4, 67, 93, 94, 105, 164 კერპობა – 39 „კერპულად“ ცოლის შერთვა – 33, 38, 40</p>	<p>71 კორკოვი – 24 კოშკი – 7 კოშორიძე ი. – 15 კოცნა – 85 კრამიტი – 7 „კუდიანები“ (ცრუმორწმ.) – 67 კუთხის ბოძი – 15 კულუხი – 101 კუპატი – 88 კუპრიანი მდინარე (ხევს. შეხედ. საიქიოს ცოდვილნი ვარდებთან) – 72, 73 კუპრის ალი – 72 კურატი – 37 კურო – 163 კურტაკი (სამოსელი) – 151</p>
--	---

182

ლ

<p>ლაგი (საჭმელი მცენარე) – 30 ლაშა-გიორგი – 99, 102, 103, 106 ლაშარ-ბატონის დროშა – 136 ლაშარის ჯვარი, ლაშას ჯვარი (ხატი, სალოცავი) – 99, 102-106, 135-137 ლაშარობა – 102 ლაშქართ თავადი, ლაშქ. თავადობა – 11-15, 91, 92 ლაშქარი – 13, 80, 92, 121, 122, 124, 132, 133, 136 ლაშქარი (ხატის მოხელე, – მოსამსახურენი) – 68, 69 ლაშქრის სარდლობა – 69 ლაშქრის წინმძღოლობა – 12 ლაშქრის ჯვარი, – ჯვარობა – 105, 106 ლაშქრობა – 103-105, 113, 132, 133 ლაშქრობა (როგორც) ღვთიური საქმე – 105 ლაშქრობის სალოცავი – 99, 136 ლაშქრობის ტაძარი – 136 ლაშქრობის ჯვარი – 103 ლახვარი – 123 ლევი – 67, 115 ლეგენდა როსტომზე – 110</p>	<p>ლეჩაქი – 123 ლეწვა – 34 ლეწვა (სახატო მამულ. მრსავლის) – 21 ლიზლობა – 145 ლიკოკელთა თემი – 132 ლიკოკი (სოფ.) – 69, 71, 132 ლიტრა – 82 „ლიშანი“ (ნიშანი) – 108 ლომი – 150 ლომნი მთისანი – 133 ლორი – 84 ლორის წვენი — 84 ლოცვა-ვედრება – 103 ლუდი – 22, 25, 29, 31, 36, 40, 48, 65, 66, 86-88, 100 ლუდისათვის წყალი – 22 ლუდის დაღვრა თასიდან – 25 ლუდის დუღება – 82 ლუდის მოხარშვა, – გამოხდა – 22, 36, 48, 82, 85, 86 ლუდის მხარშავი – იხ. დასტური ლუკმა პური – 147 ლურჯი პერანგი – იხ. პერანგი ლხინი – 109, 145</p>
--	--

მ

<p>მადლი 1, 141 მადლიანები – 75 მადლის მომთხოვი – 101 მავნე ნადირი – 70 მავნე სული – 71 მათრახი – 77, 89 მათურა (მდინ.) – 133 მათურა (სოფ.) – 136 მაისტი (თემი) – 71 მაისტის ხატი – 71 მამა – 75 მამა-პაპეული რჯული, – ჩვეულება – 5, 45, 56 მამა-პაპური ცხოვრება – 6 მამასახლისი – 18 მამასახლისობითი მმართველობა – 161 მამიდის ცხენი – 88 მამობრივი ნათესაობა – 158 მამროვანის ოსტატობა შვილების აღზრდაში – 45</p>	<p>მამუკა ქალუნდაური – იხ. ქალუნდაური მამუკა მამული – 21, 58-60, 130, 166, 167 მამულის (-ზე) დავა – 54, 58 მანდატური – 61 მანდილი – 32, 39, 85, 115 Manus marili – 165 მარანი – 101 მართლ-მსაჯულება უზენაესი ძალა – 53 მარილი – 86 მარილის მიცემა მატირალთათვის – 81 მარსი – 104 მარცვალი – 143 მარცვლით ჭრილობის გაზომვა – 51 „მარხე“ – 85 მარხვა – 86 მარხვის შენახვა (სიწმინდის ნიშნ.) – 26 მასპინძლობა – 86 მატყელი – 34 მატყელის მიცემა მატირალთათვის – 81</p>
--	---

<p>მაქანაძე – 109 მაღალი წოდება – 142 „მაღლის მთის შავარდნები“ – 105 მაღრანი (სოფ.) – 126, 127 მაღრანის ციხე – 127 მაყარი – 40 მაყე – 153 მაყრიონი – 40, 41 მაჩილი – 70 „მაწოვარას“ საზრდო – 45 მაჭანკლობა, მაჭანკლობით ცოლის შერთვა – 37, 38, 163 მახარობელი – 139 მახვილი – 138 მაჯლაჯუნა – 71 მაჰმადიანობა – 67, 122, 149 მგელი – 125, 145 მდედროვანთა ქვეითობა – 33</p>	<p>მეცხვარე – 98, 100 მზე – 115 მზევალი, მზეველობა – 61-65 მზეველის დამჭერელი – 64 მზეს სიხარული – 80 მზითევი, მზითვი — იხ. „სათავნო“ მზირი, მზირობა – 113, 114, 117 მზის სხივი – 74 მთა, მთიულეთი — 10, 13, 14, 16, 17, 92, 95, 105, 117, 121, 128-133, 136, 139, 162, 163, 166 მთას-იქითელნი – 134 მთვარე – 115 მთიელი, მთიული – 3-5, 10, 14, 16-18, 50, 103-106, 117, 121, 123, 128-130, 162, 166 მთიელების კანონი – 13 მთის გამგეობა – 128</p>
---	---

<p>მეარსე – 70 მეზოსლე დედაკაცი – 101 მეგობრობა – 79 მედოლეები – 88, 89 მედროშე – 19, 28, 69 მეთაყვანე – 66 „მეკვლეობა“ – 143 მეკობარი, მეკობრობა – 70, 113-116 მელაია – 145 მემკვიდრეობა – 43 მეომარი – 116 „მეორედ მოსვლა“ – 68 მეორედ ტირილი – 83 „მესულთნე“, „მესულთანე“ – 27-29 მესხები – 157 მეუქმეები, – არჩევა – 71 მეფანდურე – 115, 118 მეფე, მეფობა – 128, 131, 142, 144 მეფე ერეკლე – იხ. ერეკლე მეფე მეფე სვიმონ პირველი – იხ. სვიმონ მეფე მეფის რძალი – 140 მექვაბიშვილი – იხ. გულიაური მელაბახეები – 87, 88 „მეშაბათეობა“ – 82 მეშვიდე ცა – 67 „მეშულდე“ (მომტერე) – 39, 49, 50, 52 107 მეშულდის გაწირვა – 50 მეჩითი – 120, 149</p>	<p>„მთის ლომი“ – 131 მთის წვეროზედ სამჯავროს გამართვა – 56 მთიულეთი – იხ. მთა მთიულ-მოხევენი – 130 მთის ხალხი – 3, 97 მითი – 158, 159 მიმინო – 120 მინდია (სახელი) – 116 მინდოდა (სახ.) – 132 მინდორი – 95 „მინისტრი“ – 51 „მირეული“ – 23, 26 მისალოცი – 101 მისნური ძალა – 19 მისრიანთ თემი – 100 მისრიაშვილი – 100 მისტიური-ღვთაებრივი შთამოება, – 18 მიტხო (სოფ. ქისტეთში) – 67 მიქელაძე ვლ. – 91, 93 მიცვალებული – 75 მიცვალებულისათვის საფლავში კვერის ჩაწყობა – 75 მიწა – 141 მიწაზედ დაწოლა – 28 მიწის მფლობელობა – 20 მიწის კერძო საკუთრება – 167 მიწის კისერზე დაყრა – 59 მიწის საგვარეულო მფლობელობა – 167, 168</p>
---	---

<p>მიჯნაზე დავა – 59 მიჯნების ჩაყრა – 60 მიჯნური – 146 მიჯნურობა – 110 „მიჯნურობის დღე“ – 33 მკა – 34 მკა (სახატო მამულის მოსავლის) – 21 მკვდრისათვის სანთლის დანთება – 75, 134 მკვდრისათვის საჭმლის დადგმა – 75 მკვდრის ბიძაშვილი – 87 მკვდრის დაღონება – 77 მკვდრის მეგობარი – 77, 88</p>	<p>მომჭირნე კაცი – იხ. ყაირათიანი კაცი მონაზონი – 98, 99 მონასტრის უფროსი – 98 „მონა-ტალავარი“ – 30 მონობა (მდედროვანთა) – 33 მონობის უღელი – 129 მონოგამია – 156 მოპასუხე – 53 მოპირისპირე – 66 „მორიგე(ი)“ (რიგისა და წესის მიმცემი ქვეყნისათვის) – 68-70, 70 მორიგეობა – 48, 53 მოსისხლე – 20, 48</p>
--	---

<p>მკვდრის რიგი, „სამარხი“, „სამარხი რიგი“ – 24, 28, 42, 64, 75, 76, 82-85, 90</p> <p>მკვდრის (მიცვალებულის) სახელის დადება – იხ. სახელის დადება</p> <p>მკვდრის მოსახსენებლად (სპილენძის თასის დადება) – 74</p> <p>მკვდრის რიგით დაუმარხაობა – 64</p> <p>მკვდრის სული – 71</p> <p>მკვდრის ქება – 80</p> <p>მკვდრის ყმა – 66</p> <p>„მკითხავი“, „მკითხაობა“ (ცრუმორწმ.) – 24, 67, 100, 101</p> <p>მკლავის შეუმაგრებლობა – 50</p> <p>მოარშიყე ხალხი (ფშავლებზე) – 98</p> <p>მოზურთაღნი – 153</p> <p>მოდავენი – 54, 61</p> <p>მოდგმა – 99</p> <p>მოედანი – იხ. სამეფო მოედანი</p> <p>მოზვერი – 47</p> <p>მოთენე – 68</p> <p>„მოკვეთა“, „მეკვეთების“ (თემიდან გაძევება) – 35, 37</p> <p>მოკვლა, მკვლელობა, კაცის კვლა – 14, 45, 47-49, 52, 54, 55, 57, 64</p> <p>მოკლულის დები – 47</p> <p>მოკლულის დედის ძმა, – ბიძა – 47</p> <p>მოკლულის მამიდა – 47</p> <p>მოკლულის ქალები – 47</p> <p>მოლაშქრე – 106</p> <p>მოლოგინება – 31</p> <p>მომტერე, მომტერეები (მო"შულენი) – 54-56, 66</p> <p>მომტირალი დედაკაცი – 89</p>	<p>მოსუნოხები (მოსინიკები) – 157</p> <p>მოსხები – 157</p> <p>მოტაცება – 98</p> <p>მოტაცებით ცოლის შერთვა – 36-38, 98</p> <p>მოტაცებული ქალის გაუპატიურება – იხ. ქალის გაუპატიურება</p> <p>მოურავი, მოურაობა – 128</p> <p>„მოფიცართა შეგდება“ – 53, 59</p> <p>„მოფიცარი“ – 60, 66</p> <p>მოქარგული – 85</p> <p>მოღალატე – 130, 138, 143</p> <p>მოყიენება – 163, 164</p> <p>მოშურნე – 109</p> <p>მოჩანგე (მემუსიკე) – 138</p> <p>მოჩივარი – 53</p> <p>მოჩხუბარიძე ა. – იხ. ყაზბეგი ა.</p> <p>მოციქულობა – 41</p> <p>მომალე – 114</p> <p>მომღვარი – 15</p> <p>მოხევე – 130</p> <p>მოხელე – 10</p> <p>მოხელობა – 11</p> <p>მოწამე – 57</p> <p>მრავალი ღმერთები – 18</p> <p>„მრავალ ჟამიერ“ – 143</p> <p>მრავალ-ქმრობა – 156</p> <p>მრავალ-ცოლობა – 160</p> <p>მრისხანე „ბატონი“ (ხატი) – 31</p> <p>მსხვერპლი, მსხვერპლის შეწირვა – 96, 101, 105</p> <p>მტარვალი – 139</p> <p>მტერი – 69</p> <p>მტკვარი – 150, 154</p> <p>მტრის „შეკვრა“ – 70</p>
---	--

<p>მუგუზალი – 147</p> <p>მუზარადი (საომარი მორთულობა) – 107, 108</p> <p>„მურდარი“ (სახელმწ. ბეჭდის შემნახველი) – 51</p> <p>მურთუზალი ხანი, განჯის ხანი – 122</p> <p>მურყვნოსელი – 70</p> <p>მუსლიმანი – 16</p> <p>მუცო (სოფ.) – 32</p>	<p>მშვილდ-ისარი – 87</p> <p>მშვილდი – 144, 152</p> <p>მშვილდისრობის დრო – 99, 105</p> <p>მშვილდოსნობა – 144</p> <p>მშობიარობა – 29, 31</p> <p>მშობიარობის სიმვოლურად შესრულება – 158</p> <p>მცირე აზია – 157</p> <p>მცირებულნი – 151</p>
--	--

<p>მუხადიდი (აწინდელი მარტვილი) – 143 მუხლის დაჭრა, – დაჭრილობა – 53. მუხრანი (სოფ.) – 50 მფარველი ანგელოზი – 136 მფარველი – 101, 106 მფლობელობა – 21 მყინვარი – 129 მღერალი – 141 მღვდელი – 74 მშველი – 145</p>	<p>მცირედი ქურდობა – იხ. ქურდობა მძივები – 85 მძიმედ დაკეჭნა – 50 მძიმე დაჭრილობა იხ. დაჭრილობა მწევარ-მეძებარი – 151 მწიგნობართ-უხუცესი – 43 მწყურვიელნი – 75 მჭევრმეტყველება – 56 მხრებში ძაფით გადაბმა (დაკავშირების ნიშანი) – 42</p>
---	---

ნ

<p>„ნაბოსლარი“, „კარს ნამყოფი“ ქალი – 23, 24, 26, 29-32 „ნადენი გზა“, „ნადენ გზაზე გავლა“ – 26 ნადიმი, ნადიმობა – 137, 141-143, 145, 147, 154 ნადირის ხორცი – 154 ნადირობა, ნადირობის საქმე – 70, 103, 142, 144, 145, 146 ნადრ-შაჰი – 150 ნავთის პირიდან ამოსვლა – 94 ნათესავი – 83, 89 ნათესაობა – 76, 167 ნათესაობის „გადაღახვა“ – 82 ნათესაობა დუღობრივი – 156 ნათესაობა მამის და დედის მხრივ - 158 ნათესაობა მამის მხრივ – 158 ნათესაობითი კავშირი – 161 ნათესი – 71 ნალევი მთვარესავით მოკაული პურის გა- მოცხობა – 86</p>	<p>„ნამაშვრალი“ – 43, 44 ნამგლა-პური – 147 „ნარევი, ნარეობა“ – 78, 79, 81-83 ნალარა – 152 ნადარის ხმა – 151 ნადარახანა – 149 ნაწნავი – 85 „ნაჯალაბარი“ (ქალთან ნაწოლი) - 3 ნეკის მოჭრა – 53 ნეკრესელი – 93 ნეფე – 41, 108 ნიეთი – 89 ნიფოდორ სირაკუზელი – 158 ნიშანში სროლა – 86, 87 ნიში – 68, 70, 86, 97, 101 ნიშნებად დასმა (პურისა და სხვ.) – 81 ნიჭი – 17, 145 ნოსტევი (სოფ.) – 131 ნუგზარ არაგვის ერისთავი – 130, 131</p>
---	---

ო

<p>ოთხკუთხიანი სადგური (ჯოჯოხეთი) – 73 ომიანობა – 143 ომიაშვილი – 116</p>	<p>ორბი – 74 ორგანო სახელმწიფოსი – 14 ორგული – 143 „ორიანად ყოფნა“ (ორსულად ყოფნა) – 47</p>
--	--

<p>ორმო – 109 ორგოლიანობა – 44 , 161, 164 ორშაბათის უქმობა – 71 ორწყალი (ადგილის სახელწ.) – 131-133 ოფიკალი (აფიცერი) – 142, 143 ოქროს ვაშლი – 151 , 152, 153 ოჯახი – ეკონომიური კავშირი – 38 ოჯახი, ოჯახობა – 8 , 11, 34-39, 42, 44, 45, 48, 81, 82, 86, 87, 89, 155, 157, 160, 161, 162, 165, 166. 167, 168 169, 170 ოჯახის ბუნება – 164</p>	<p>„ოჯახის განათვლა“ – 30 ოჯახის მამა - 155 , 164, 165 ოჯახის მამის ქონება – 165 ოჯახის უფროსი, ოჯახის უფროსობა – 20, 35, 147 ოჯახის ქალების გასამართლება – 34 ოჯახის ღირსება – 12 ოჯახის შინაარსი – 164 ოჯახის წევრი ქონებრივის მხრით – 166 ოჯახის წევრთა კავშირი – 165 ოჯახიშვილი – 147 ოჯახური წყობილება – 160</p>
---	--

3

<p>პარასკევის უქმობა – 71 პარტახი – იხ. ბეითალმანი პარტახის ბომება – 167 პასუხის პასუხი 57 პატარა დასტურ – იხ. დასტური პატარა დღეობა – იხ. დღეობა პატარა კახი - იხ. ერეკლე მეფე პატარა ლიახვი – 130 პატარძალი – 40, 41 pater familias – 165 პატივ-დიდება – 18 patria potestas – 166 პატრიარქული ოჯახი – 155, 156, 157, 160, 161, 162, 164 პატრონი – 101 პატრონი – ბატონი – 165 პერანგი – 78 პეტრე-პავლე – 68 პეშკაში – 143 „პირად შესამყრელო“, „პირად შესაყრე- ლი“ (ნადიმი) – 67 „პირად შეყრა“ – 65, 66 პირ-აქეთ ხევსურეთი – 24, 80, 81 პირველი სამარხი რიგი – იხ. მკვდრის რიგი პირველი საჩუქარი – 89 „პირველი ღამე“ – 42 „პირი გაქვთ ნაკითხი“ – 54 პირი-მზე წმ. გიორგი – 70, 71 პირიმზის რისხვა – 70 პირის ასახსნელი – 151</p>	<p>პირ-იქითელი თუში – 126 პირ-იქითელი ხევსური – 134 პირ-იქით ხევსურეთი – 24, 67, 68, 76, 80, 81, 83, 84, 86 პირისახის („შიშველია“) დაჭრილობა – 51 „პირის ჭერა“ – 82, 83 პიროვნული ნათესაობა – 161 პიროვნული ოჯახი – 155 პიროვნული საკუთრება – 158 პიროვნული ქორწინება – 160 „პირქუში“ (სალოცავი) – 94 პირქუში (სახ. გმირი) – 111 პლუტარქი – 159 Победоносцев – 165 პოეტური ნიჭი – 40 პოლიანდრია – 156 პოლიგენია – 156 პოლიციური ცხოვრება ხალხისა – 113 პოლიციური ძალა – 24 პურადობა – 55 პური – 154 პური-გუთანა – 147 პურის მაღაზია – 7 პურის ძუძუ – 147 პური-ჯვარედინა – 86 „პურობა“ – 143, 154 Пурцеладзе Д. – 13, 48, 51, 67, 91, 93 162</p>
--	---

რ

<p>Радде Г. – 7, 17, 18 რადრაბაგანი – 153, 154 რაზმი – 142 რევი მეფე – 165 რელიგიური კულტი – 16, 104 რელიგიური კულტის ფორმალიზმი – 16 რელიგიური მწვალებლობა – 15 რვალი – 61 რიგი, რიგობის დრო – იხ. დედათ წესი, – რიგი რიგი და წილი ზვარში – 101 რიგით და არა წილით დაკითხვა მოწამის – 57 რიგით დაკითხვა (მოწამის) – 57 „რიგის ასრულება“ – იხ. მკვდრის რიგი „რიგი სამარხი“ – იხ. მკვდრის რიგი რიგის გადახდა – იხ. მკვდრის რიგი</p>	<p>რკინა – 108, 114, 115 რკინის ძმა (თოფი) – 52 რკინის უღელი – 109 რომაელების უფლება – 165 რომაელი – 104, 165 რომანოზი (ეპისკ.) – 92 რომი – 149, 166 როსკიპობა – 32, 159 როსტომ გმირი – 107-112 როსტომ მეფე – 150 როშკა (სოფ.) – 133 როჭო – 83 რქიანი პურის გამოცხობა – 86 რუსეთი – 166, 168 რძე-ერბო – 88 რჯული – 35 „რჯულიანი“ – 103</p>
---	--

ს

<p>სააკაძე გიორგი (დიდი მოურავი) – იხ. გიორგი სააკაძე საარშიყო პოეზია – მელექსეობა – 114, 115 სააქაო – 78 სააშიკო და საღალღობო შაირობა – 113, 116 საახალწლო – 144, 145, 147 საახალწლო ზნე-ჩვეულება – 148 საახალწლო ნადირობა – 145 საბა-სულხან ორბელიანი – 61, 108, 152, საბაღე (მამული) – 59 საბეგარო – 166 საბელზე თამაშობა – 146 საბიძაშვილო – 82 საბძანებელი – 10 საბჭო ადგილი – 55, 56</p>	<p>საგძალი – 76, 78 სადილი – 85 სადოლო მანძილი – 89 სადოლო საჩუქარი – 88 სადოლო ხაზი – 89 საეკლესიო საქმე – 14 „საენო არბითი“ – 82 საერთო მამული – 127 საერთო მფლობელობა – 127 საერთო სალოცავები – იხ. სალოცავი საერთო სამოვრები – 21 საერთო ცოლ-ქმრობა – 156, 157, 158, 159, 160 საერისთაო – 142 სავაჟკაცო – იხ. ვაჟკაცი, ვაჟკაცობა სავაჟკაცო პოეზია – 113, 118 Савельев С. – 166, 168</p>
---	--

<p>საბჭო გადასახადი – 65 საბჭო განაჩენი – 61 საბჭო სამართალი – 54, 56-59, 61 საგვარეულო – იხ. გვარი, გვაროვნობითი, გვაროვნობა საგვარეულო შინაური წესყობილება – 167 საგზაო საგძალი – 78 საგინაშვილი – 138, 139 „საგულე“ – 51</p>	<p>საზოგადო განვითარება – 155 საზოგადოება – 71 საზოგადო საგვარეულო საკუთრება – 167 საზოგადო წარმატების კანონი – 156 საზოგადო წარმოების კანონი – 155 „სათავნო“ (მზითევი) – 30, 41-44, 140 სათემო დამოკიდებულება – 79 სათემო კავშირი – 20, 35, 47 სათემო მფლობელობა – 19, 21</p>
--	--

188

<p>სათემო რჯული, სათემო ჩვეულება – 35 სათემო საკუთრება – 101 სათემო სალოცავი – იხ. სალოცავი სათემო ჩვეულება – იხ. სათემო რჯული სათემო ხატი – იხ. ხატი სათიბი – 71, 97 სათოფე თვალი – 52 სათქმელი ფორმულა – 64 საისტორიო მასალა – 118 „საიქიო“ – 26, 66, 72, 74, 76, 78, 79 საკინძი – 129 საკლავი, საკლავის დაკვლა, სამაფიცრო საკლავი, საკლავის მსხვერპლად შეწირვა – 20, 23-26, 28-30, 36, 37, 40, 42, 48, 49, 52, 60, 64-66, 69, 71, 83, 84, 100 საკლავის მსხვერპლად შეწირვა – იხ. საკლავი საკლავის სისხლით სხურება – იხ. სისხლის სხურება საკლავის ტყავი – იხ. ტყავი საკლავის საკლავის ფეშხო – იხ. ფეშხო საკლავის საკუთარი ხატი – იხ. ხატი სალამის მიტანა, —მიცემა —25, 79 სალარო – 150 სალაშქრო – 166 სალოკი თითის მოჭრა – 53 სალოცავი, სალოცავები, საერთო სალოცავები – 15, 19, 20, 35, 49, 58, 68, 70, 72, 93, 94, 96, 97, 99, 102, 103, 120, 136 სალუდე – ი . ხატის სალუდე სალხინო ლექსები – 85 სამამულე – 169</p>	<p>სამკაულობა – 76 სამკვიდრებელი – 43 სამ-კიბალი (ადგილის სახ.) – 70 სამკლავე – 89 სამნების დასმა – 60 „სამრევლო“ – 23, 28, 29 სამოთხე – 74 სამოსამართლო – 13 სამოსამართლო ნაწილი – 13 სამ-პიროვანი (ღმერთი) – 67 სამღვთოს გადახდა – 24 სამყოფინარო – 73 სამშობლო – 141 „სამშობლოს სიყვარული“ – 121 სამცოლიანობა – 161 სამძიმარა – 68 სამძიმარი – 81 სამწერლო – 72 „სამწუნობრო“ – 43, 44 „სამწყალობლო“ – 96 სამხედრო თანამდებობა – 10 „სამხვეწრო“ – 46, 104-106 სანადირო ადგილები – 142 სანადირო ველი –145 სანადირო მინდორი – 145 სანადიროს მცველი – 145 სანაყრო დილა – 86 „სანათლო“ – 30 სანათური – 30 „სანახავი რკინა“ (დაჭრილობისათვის) „ხვეწი“ – 49, 52 სანე (ადგილის სახ.) – 134 სანება ცროლის წვერისა (ხატი) – 69, 70 სანეხვე – 31</p>
---	--

<p>სამანი – 134 სამან-სამზღვრის ამრევი – 73 სამართალი – 19, 49, 53, 55, 58, 61 „სამარხი“ – იხ. მკვდრის რიგი „სამარხი დღე“ – 83 „სამარხი რიგი“ – იხ. მკვდრის რიგი სამარხო საჭმელი – 86 „სამაფიცრო“ – 61 სამაფიცრო საკლავი – იხ. საკლავი სამეკობრო სიმღერა – 114 სამეფო მოედანი – 149, 151 სამზევლო გადასახადი – 63 სამი გაფრენა – 143</p>	<p>„სანთელი“ – 24, 28, 84, 97, 134 სანთლის დანთება – იხ. მკვდრისათვის სანთლის დანთება „სანთლობა“ – 84, 87 სანიშნო პური – 86, 87 სანოვაგე – 154 საომარი დღე – 142 საომარი ვარჯიშობა – 142 საოჯახო კავშირი – 47 საოჯახო მამული – 43 საოჯახო რჯულ-ჩვეულება – 35, 161 საოჯახო საკუთრება – 42 საოჯახო სისხლის სამართალი – 162, 163</p>
--	---

<p>საოჯახო ქონებ – 43 საოჯახო უფლება – 155, 157, 162, 165 საოჯახო უფლების ისტორია – 157 საოჯახო წესი – 34 საოჯახო წყობილება – 155, 157, 162 საპატიმრო – 4 „საპირხსნო“ – 82, 83 „სარბიელის“, დასარბევის წართმევა – 71 სარდალი – 120, 131 სარდაფი – 150 სარო – 150 სარტყელი – 24 სარტყლისა და ტალავარის გახდა (მო- ფიცარისაგან) – 60 სარჩლი – 137 სარჩო – 83 სარჩო-საბადებელი – 79, 100 სასაქონლო – 169 სასაყრო – 163, 165 სასახლე – 142, 149, 150 სასახლის წალკოტი – 150 სასეფო – 11 სასისხლო საქმე – 56 სასოება – 141, 142 სასოფლო ბანკი – „დეკო“ – 6, 7 სასოფლო მაღაზია – 8 სასმელ-საჭმელის მომზადება რიგისათვის – 81 „სასულეთოდ მომზადება“ – 79</p>	<p>საქართველო – 5, 6, 10, 13, 14, 16, 19, 40, 42, 45, 55, 56, 61, 67, 92, 93, 97, 122 131, 149, 154, 161, 162, 167 „საქვაბე“ – იხ. სალუდე. ხატის სალუდე საქმის გათავება სჯულისამებრ – 4 საქმის წამგებელი – 65 საქონელი – 42, 79, 147 საქონლის მილოცვა – 147 საქონლის ნეხვის გადაყრა – 33 საქონლის ჭირი – 69, 71 საქონლის, ჯოგის გამრავლება – 70 საქორწილო ნადიმი – 41 საღაბახო მანძილი – 87 საღმთო – 69 საღმთო-ლაშქრის სარდალი (გუდანის ხა- ტი წმ. გიორგი) – 69 „საღმრთო“ (საკლავის დაკვლა) – 37 საყდარი – 20 საყინულუ – 150 საყმო – 133 „საშუო“ – 60 საჩალე (გორას სახ.) – 70 საჩუქარი – 142, 146 საცერული – 49 სამოვარი ადგილები – 69 საჭმლის დადგმა – იხ. მკვდრისათვის საჭ- მლის დადგმა საჭრელი იარაღი – 136 საწირავის აკრეფა – 71</p>
--	--

<p>სასულეთო საგმალი – 75 სასწრაფო – 77 სასჯელი ხევისბერის სიკვდილისათვის – 11 სასჯულოს საკითხავი – 13 სატუსალო – 125 „საუპატიურო“ – 44 საუფროსო – 45 საფერი – 73 საფლავი ქალუნდაურის – 134 საფლავზე პურის ჭამა – 66 „საფოთლე“ – 52 საფრანგეთი – 149 საფროსონე – 150 საფურცლე (ადგილის სახელწ.) – 50, 137, 139 საფუხრე – 86</p>	<p>საწისქვილო (მამული) – 59 საწოლი (ნაბოსლარის) – 30 „საწყვევარი“, საწყ. აგება, ძაღლისა და კატის ჩამორჩობა – 63-65 სახალხო მოძღვარი (ხევის-ბერის მიმართ!) – 16, 17 სახალხო პოეზია – 127, 128 სახასო – 128 სახატე (ადგილი) – 25 სახატო ბუდელი – იხ. ხატის ბუდელი სახატო მამული – იხ. ხატის მამული სახატო მამულის რიგით მოვლა – 21 სახატო მეცხვარე – იხ. ხატის მეცხვარე სახატო მიწა – იხ. ხატის მამული სახატო, სათემო მიწის მფლობელობა – იხ. მიწის მფლობელობა სახატო საკუთრება – 97</p>
--	--

<p>სახატო ტყე – იხ. ხატის მამული სახატო ცხვარი – 98 „სახელის (მიცვალებულის) დადება“, „სახელ-დადება“ – 24, 29, 75, 77, 84, 88 „სახელის ახდა“ – 29 სახელისუფლო წესი – 128 სახელმწიფო საბჭო – 128 სახელმწიფო საკუთრება – 167 სახელოსნო სკოლა – 149 სახლი, სახლ-კარი – 11, 85, 97, 107, 122, 147 სახლის განათვლა – 78 სახლის კაცი – 78 სახლის სხურება – 78 სახლი ქვიტკირის – 133 „სახლი ჩვენიაო“ – 41 სახლობა მეფის – 150 „სახმითმოტიროლო“ – 81 სახნავ-სადოვარი მამული – 97 საჯარო (მამული) – 166 სელიმ-ხანი – 120, 122 სეტყვა-ხორხოშელა – 70 სვია – 22, 48 სვიმონ მეფე პირველი – 130, 131, 137 სიკვდილის დღე – 76 სიმბოლური დამარხვა – 76</p>	<p>სიცოცხლითვე „დამარხვა“ – 76 სიცრუე და მანქანება – 18 სიწმინდე, „სიწმინდეს გასელა“ – 26, 104 სკივრი – 146 სკიპტრა – 10 „სკლატი“ (წითელი ფერის მაუდი ფარჩა) – 78 სკორე – 64 სოლომონ მსაჯული – 55 სომეხა (სახ) – 132 სოფელი – 5, 10, 27, 28, 41, 71, 76, 79, 81, 84, 85, 86, 88, 89, 111. სოფელი როგორც მემკვიდრე – 43 სოფლის ხატი, სასოფლო ხატი - იხ. ხატი სპარსეთი – 120, 123, 126, 131 სპარსელების ბატონობა – 119 სპარსელთა ჯარი – 126 სპარსელი – 122, 149 სპასალარი – 142 Спенсер – 155, 156, 160 სპილენძეულობა – 89 სრული სისხლის დადება – 52 სტვირი – 125 სტრაბონი – 149, 158, 167 „სულადი“ – 83 „სულ-ამოსვლა“ (მკვდრის რიგი) – 24</p>
---	---

<p>სიმბოლოებრივი ჩვეულება – 82 სიმები – 109 სიმვოლურად მშობიარობა – იხ. მშობია-რობის სიმვოლურად შესრულება სიმენ – 68 სიმღერა – 146 სინათლის მოსპობა – 83 სისხლის დაურვება – 11, 12, 14, 162, 163, 165, 168 „სისხლი“, სისხლის აღება – 4, 10-12, 20, 47, 48, 51-53, 56, 65, 82, 163, 164, 165, 168 სისხლის ალაზანი (გადატ. მნიშვნ.) – 132 სისხლის დაურვება საოჯახო უფლების დარღვევისათვის – 161 „სისხლის პატიობა“ – 20 სისხლის ფასი – 50 სისხლის სხურება – 23, 25, 30, 101 სისხლის უფლება – 165 სისხლის შურისძიება – იხ. შურისძიება სისხლის წყალი – 135 სიტყვა შეუბრუნებელი საბუთი (ფიც) – 58 სიტყვიერი სამართალი – 57</p>	<p>„სულეთი“ – 72, 74-79, 84, 86-88 „სულთა-კრება“ (მკვდრის რიგი) – 24, 86, 87 სულთან არდალანელი – 120, 122 სული – 84 სული მობრძავი – 78 „სულთმოსხმა – 71 სულიერი არსება – 76 სული იცოდეს (მოწამემ) – 57 „სულის ახსნა“ (საწყევარიდან ახსნა) – 54 სულის ბუნება – 76 სულის უკვდაობა – 72 „სულის ცხენობა“ – 76, 77 სხეულის უწმინდურობა – 78 სული წმინდა – 78 სული წმინდა (ღმერთი) – 67 სულის ხუცი – იხ. ხუცი „სულში წასვლა“ – 28, 29 სუფრა – 75 სურა – 24 სქესობრივი არევ-დარევა – 156 სხეული მძოვრი – 78 სჯული – 4 სჯულმდებლობა – 162</p>
---	---

ტ

<p>„ტაბლა“ (ერბო, ყველი, ხინკალი, ხავიწი ლუდი და სხვა) 42, 65, 66, 74 84, 86, 88, 89, 147 ტაბლის კურთხევა – 24, 89 ტაიჭი – 77, 78, 123, 151, 152 ტალავარი – 24, 28, 30, 34, 41-44, 60, 75-77, 80, 81, 85, 87, 88, 99, 121 „ტალავარის აბერთყა“, – „ატანა“ – 75, 76, 78 ტალავარი სადიაცო – 88 ტალავარის შეკერვა – იხ. ტალავარი და ხელსაქმიანობა ტალავარის შეხება – 78 ტანში დაჭრილობა – 52 ტადარი – 149</p>	<p>ტახი – 145, 147 ტახტი – 10 ტბა – 72 ტვირთის ზიდვა – 34 ტიბარი, ტიბარენები – 157, 158 ტირილი – 75, 80, 84 ტკბილეულობა – 147 ტოლ-ამხანაგები – 76 ტომი – 156, 158, 161 ტრაბახი – 116 ტურა – 125, 145 ტფილისი – 55, 92, 125, 149, 150 ტყავი საკლავის – 25, 89 ტყავ-კაბა – 139 ტყე – 97</p>
--	---

უ

<p>უარზანგობა – 14 უბირი და უბრალო არსება – 14 „უბიწო ლხინი“ – 85 უზალთუნი – 89 უკანა-ფშავი – 136 უკანა-ფშაველი – 136 ოკანა-ხადო (სოფ.) – 69, 70 ულუფა – 18, 81 უმანკო სიყვარული – 110 უმიკაშვილი პეტრე – 55, 113 „უმცროსი და“ – 100 უნაგირი – 77 უნამუსობა – 32 ურემი – 115, 116</p>	<p>„ურჯულო“ – 88, 103, 114 უტი (ჯიუტი, შეუპოვარი – 50 , 135 უფროს-უმცროსობა – 169 უღლის მსგავსი კვერი – 147 „უღონო“ (ორსული დიაცი) – 84 უშვილო ცოლის გაგდება – 44 უცოლო – 79 უცხო – 148 უძეოსათვის ძის მიცემა – 70 უწესო სქესობრივი კავშირი – 160 უწმინდურება – 31 უხილავი სტუმარი – 86 უხმო პირი – 166 უხტანესი (X ს. სომეხი მეისტორიე) – 149 უხუცესი – 170</p>
--	--

ფ

<p>ფათერაკი – 90 ფანდები – 146 ფანდური – 85, 109, 114 ფარაგი (მძივებით მორთული, ფერადის ძაფით მოქარგული გულზედ ასა- ფარებელი) – 85, 114 ფარდაგ-ხალიჩა – 146 ფართალი – 86 ფარი, ფარის ხმარება – 49 ფარნავაზ მეფე – 167 ფარცხვა (სახატო მამ.) – 21 ფარჩა – 38, 153</p>	<p>ფეოდალიზმი – 5, 162 ფეოდალური – 131 ფეოდალური ოჯახი – 163 ფერადი ქვა – 150 ფეშრი – 152 ფეშხო საკლავის – 25 ფერადი ძროხა – 89 ფეხის დასახიჩრება – 52 „ფეხის ქალამანი“ – 60 ფილოსოფიური შეხედულება – 118 ფიცი, დაფიცება – 58, 59, 60, 65 „ფიცის დადება“ – 57, 58</p>
---	--

<p>„ფიცის მაყურებელი“ – 58 ფლური – 146 ფიცრული სადგური – 97 ფოცხვერაშვილი ელიზბარ – 132 „ფრანგულა“ (ერთგვარი ხმალი) 50, 113, 125, 135 ფრთედი – 150 ფრთოსანი ანგელოზი – 68 ფსიტი – 70 ფულის წართმევა – 24 ფუძე (მამული) – 59</p>	<p>ფშაველი – 1 , 8, 9, 40, 50, 70, 95-99, 101-105, 107, 110-112. 123-125 ფშაველის ქალი – 40 ფშავ-თუშეთი – 104 ფშავი – 6 , 95, 96, 98, 99, 102, 103, 110, 131, 136-138 ფშავის არაგვი – იხ. არაგვი ფშავლის რჯული – 110 ფშავლიშვილები – 133 ფშავ-ხევსურეთი – 129-131, 137, 139 ფშავ-ხევსური, ფშაველ-ხევსური – 1, 4,</p>
---	--

ფქვილის გოდორი – 147	6, 9, 124, 127, 129, 130, 132, 133
ფშაველების გმირი – 111	138, 139

ქ

ქადა – 83, 86, 88	ქართლელი – 1, 2, 16, 18, 19, 67, 71, 95, 97, 146, 167
ქადაგი – 22-24, 26-29	ქართლი – 1-4, 7, 9, 17, 48, 72, 76, 84, 130, 139, 162, 167
ქადაგი-ქალი – 27, 28	„ქართლის თაობა“ – 139, 140
ქადაგის მოვალეობა – 28	„ქართლის ცხოვრება“ (მატიანე) – 129, 130
ქათამი – 83	ქართლ-კახეთი – 123, 130, 137
ქაიხოსრო (ვახტან მუხრან-ბატონის შვილი, ქართლის გამგებელი) – 139	ქართლოსი – 160
ქალი – 158, 166	ქართული გმირობა – 111
ქალის გაუპატიურება – 36	ქართული თოფი – 88
ქალის დაჩაგრული მდგომარეობა – 43	ქარქაში – 138
ქალის მანდილი – იხ. მანდილი	ქაჯეთი – 68
ქალის მემკვიდრეობა – 43	ქაჯი – 71
ქალის მოტაცება – იხ. მოტაცებით ცოლის შერთვა	ქეთელაური – 69
ქალის მფარველი – მთელი თემი, მისი ოჯახის მთელი გვარულობა – 39	ქერი, ქერის ბურდო – 21, 22, 48, 50, 81, 82, 120, 136
ქალის ნაღვაწევი – 42	ქერისა და პურის მარცვლით ჭრილობის გაზომვა – 50
ქალის სამკაული – 107	ქერის მარცვლით ჭრილობის გაზომვა – 51
ქალის ტანისამოსი – 123	ქვაბი – 20, 35-37, 48
ქალის ცხენოსნობის აკრძალვა – 33	ქვაბი ცხელის წყლი – 73
ქალი შრომის მონა – 33, 34	ქვეითობა – 135
ქალს არ მიდგომა – 22	ქვეყანა – (область) – 10
ქალური ნამუსი – 115	ქვითინი – 80
ქალუნდაური მამუკა – 50, 134, 135	ქვითვირის მოაჯირიანი ოთახი – 97
ქამარ-ხანჯალი – 138, 139	ქვით ჩაქოლვა – 162
ქართველთა ტომი – 5	ქვის დაგორება – 86
ქართველი – 1, 3, 18, 83, 87, 101, 113, 121-123, 141-143, 145, 149, 154, 156-162	ქვიტვირის ბოძი – 151
ქართველი ქალი – 159	ქვიტვირის კედლები – 46
ქართველობა – 141	ქვიტვირის სახლი – 7

ქვრივ-ობოლი – 143	ქორწილი – 34
ქისტების ხატი – 71	ქორწინება – 199, 161
ქისტეთი – 47, 67, 70	ქოჩრის დაყენება – 85
ქისტი – 32, 65, 67, 70, 117	ქრისტე (მკვდრების ღმერთი) – 67, 84
ქმარი – 43	ქრისტე ღმერთი – 18
ქმოსტელი ყარდანაული – 115	ქრისტიანობა – 16, 17, 67, 105, 120, 121

<p>ქმრად მიჩნევა – 159 ქმრიანი ქალის მოტაცება – 36 ქმრის ხატი – 99 ქობაქი – 114 ქონების ანდერძით გადაცემა – იხ. ანდერძი ქონებრივი განცალკავება – 43 ქონებრივი დამოკიდებულება ცოლ-ქმარ- თა შორის – 169 ქორ-მიმინო – 151 „ქორ-შავარდენი“ – 129, 132, 142, 143, 153</p>	<p>ქრისტიანობის იდეა – 16 ქრისტიანულად ცოლის შერთვა – იხ. ცო- ლის შერთვა ქსენოფონტე – 157 ქსნის ერისთავი – 128, 130 ქუდი ვათარღის მაღალი – 139 ქუდი დადება თავქვეშ – 24 ქურდი – 70 ქურდობა, მცირედი ქურდობა – 43, 54</p>
---	--

ღ

<p>ღაბახი – 87, 88 ღელე (თამარ მეფის სალოცავი) – 96, 99, 100 ღელის აქიმ-დედროფალი – 96, 100 ღელის ხატი – 99, 101 ღვთის კაცი – იხ. ქადაგი, ხუცი, დეკანო- ზი, შულტა, დასტური, ხვეის-ბერი „ღვთის მოკარე“ – 68 ღვთისმშობელი – 68 ღვთის მოსავი – 103 ღვთის რისხვა – 70 „ღვთის სუფრა“ – 75 ღვთიური საქმე – 104 „ღვთის შვილები“ – 111</p>	<p>ღვინო – 154 ღვიძლის შეწვა და მოკვნეტა – 83 ღმერთი – 67, 34, 89 ღმერთი ავგული – 18 ღმერთი ლაშქრობისა – 104 ღობის კარი – 145 ღომი – 140 ღორი – 147 ღორის თავი – 147 ღორის სახით ეშმაკის გამოცხადება – 71 ღორის ხორცი – 154 ღორის ხორცის ჭამა – 98 ღრუბელთა საქმე – 70 ღულის წყალი (სოფ.) – 135</p>
---	--

ყ

<p>ყაბახი, ყაბახობა – 151, 152, 153 ყადრი – 4 ყაზბეგი (გვარი) – 69 ყაზბეგი ალ. – მოჩუბარიმე ალ. – 5, 64, 65 ყაირათიანი – მომჭირნე კაცი – 38 ყარდანაული – იხ. ქმოსტელი ყარდანაული ყეენი – 131 ყელი – 108 ყელსაბლიანი – 163 ყვარა (სოფ.) – 95 ყველი – 34, 76, 83 ყველის მიცემა მატირალისათვის – 81 „ყვერფი“ – 83</p>	<p>ყიზილბაში – 130 ყაზილბაშური პოლიტიკა – 119 ყმა, ყმობა – 129, 133, 134, 137 „ყმურად ჰმორჩილებდა“ – 139 ყოდალი (ისარი) – 152 ყორე – 20, 29 ყორჩიბაშიძე ბეჟან – 138, 139 ყროლი – 80 ყროლი სხეული – 79 ყუთაზი – 151 ყურის დაჭრა – 52 „ყურის მამჭრელი“ – 66 „ყურის მოჭრა“ – 66</p>
--	--

შ

<p>შაბათი დღე - 21 შაბათის უქმობა 71 „შავი დრო“ – 141 შალვა ერისთავი – 121-123, 125 შალის რთვა – იხ. ხელ-საქმიანობა შამილი – 67 შანდალი – 97 შარბათი – 153 შარდენი – 149 შატილი (სოფ.) – 67 შაქრის სანუკვარი – 143 შაჰ-აბაზ II – 119, 121, 122, 127, 130 შევარდენი – 116 შემთხვევით კაცის შემოკვდომა – 47 შეკმაზული ტაიჭი – 78 შემოვლა მამულის გარეშე (მოფიცრისაგან) – 60 შემოღობილი მინდორი – 145 შემწამებელი – 59 „შემწეობა“ (მიდგომა მოწმისაგან) – 57 შემწირველი – 102 „შენდობის მთქმელი“ – 88 შერიგება (მოშუღლე, მომტერეების) – 48 52, 65 შესაწევარი – 81, 82, 84 შესაწევარის ძალად წართმევა – 82 შეწირული – 102</p>	<p>„შიბი“, (ოქროს შიბი, ჯაჭვი) – 135, 136 შიბუ (საჭმელი მცენარე) – 30 „შინა“ – 7, 9, 128 შინაგანი ბუნება – 35 შინაგანობა – 6 შინაური – 148 შინაური ფრინველი – 83 შირაქი – 101 „შიშველია“ (ადგილი სახეზე) – 51 შნო – 145 შრომა (მდედროვანთა) – 33 შრომის მონა – იხ. ქალი შრომის მონა შუალა თითის მოჭრა – 53 შუამავალი, შუამავლობა – 54, 55, 60, 61 შუაცეცხლი – 146 შუბი, შუბის წვერი – 70, 126 შუბლი – 85 შუბლის მესამე ნარჭი – 51 შულტა – 21-23 შულცე-დელიჩი – 7 შურთხი – 83 შურის-მამიებელი – 20 შურის-ძიება – 20, 38, 47-49, 53 „შულლი“, საშულლო – 39, 49, 54, 56, 58, 65, 66, 115 შუმპრობა – 34, 41, 75, 85</p>
---	--

ჩ

<p>ჩალით საესე გოდრისათვის ცეცხლის მო- კიდება და დაგორება – 86 ჩალხია (სახელი) – 115 ჩამომავლობა – 19, 99, 158 ჩამომავლობითი ღირსება – 12 ჩანჩქარი – 74 ჩაფარება – 80 ჩაფარი – 139 „ჩაფურასტები“ – 108 ჩაჩქანი – 89</p>	<p>ჩახმახ შემოყენებული თოფი – 30 ჩვეულება – 1, 3, 15, 16, 35, 100, 128, 142 ჩვეულებითი სამართალი – 43, 49, 54, 58 ჩინეთი – 110 ჩინი – 164 ჩირდილი (სოფ.) – 70 ჩოგანი – 153, 154 ჩობა აჭრელებული – 3 ჩუქურთმა – 146 ჩუქურთმიანი თაღები – 150</p>
--	--

ც

<p>ცა – 115, 116 ცა და ქვეყანა – 109 ცერის მოჭრა – 52 ცეცხლი – 78, 147 ცეცხლი კარგი – 75</p>	<p>ცეცხლის მოკიდება ჩალით სავსე გოდ- რისათვის – იხ. ჩალით სავსე გოდ- რისათვის ცეცხლის მოკიდება ცეცხლის სახელის დადება – 75 ცისკრის ლოცვა – 143</p>
--	--

195

<p>ციხე – 12 ციხე-დარბაზი – 5 ციხის-თავი – 12, 13, 120, 128, 130 ციხის-თაობა – 12 ცოდვილი – 72 „ცოდვის მოკიდება“ – 57, 59 ცოდვის მქნელი – 74 ცოლეულება – 88 ცოლეული – 77 ცოლი – 26, 33, 77, 157, 165, 168 ცოლი – ეკონომიური ძალა – 38 ცოლის დანიშვნით შერთვა – იხ. დანიშვნა, დანიშვნით ცოლის შერთვა ცოლის გაგდება – 38, 43, 44 ცოლის გახაიბრება – 53 ცოლი (როგორც) ქმრის საკუთრებ – 155 ცოლის შერთვა – 38 ცოლის წაგვრა – 14 ცოლ-ქმრობა – 156, 163 ცოცხალ-მკვდარი – 76 ცოცხლების დმერთი – 67 ცოტად მადლიანები – 75</p>	<p>„ცრემლობა“, „ცრემლობის“ დღე – 81, 83, 84, 88 ცული – 136 ცხედარი – 77 ცხენების ჭენება – 88 „ცხენი არა-კეთილი“ (გამხდარი, ჯაგლა- გი) – 143, 145 ცხენზედ ზნეობა – 144 ცხენზედ ჯდომა (დიაცისათვის) სირცხვი- ლია – 40 ცხენი – 73, 77, 89, 120, 125, 144, 153, 154 ცხენოსანი ჯარი – 149 ცხენოსნობა – 144, 151 ცხენი ოქროს იარაღითა – 143 ცხენი საღარი – 139 ცხენის „ჩქერება“ – 77 ცხენის ჯოგი – 70, 142 ცხვარი – 89 ცხვარი (სათავნო) – 42, 47 ცხვარი (საკლავი) – 30, 82 ცხვრის დაჭრილობა – 52 ცხვრის მოჭრა – 52 ცხვრის ფარა – 100</p>
--	--

ძ

<p>„ძალად მამა“ – 137 ძალად ქალის მოტაცება – იხ. მოტაცებით ცოლის შერთვა „ძალლისა და კატის ჩამორჩობა“ – 63, 64 ძაფით დაჭრილი ადგილის გაზომვა – 51 ძვალის გატეხა – 52 ძეგლის-დება – 10, 13, 14, 46, 91, 92, 128, 162-166, 168 ძველი კანონი – 14 ძველი სამართალი – 59 ძვირფასი ნივთები – 150</p>	<p>ძვირფასი სამკაული – 143 ძვლის დაჭრილობა ტვინამდე – 52 ძვლის ცოტათი გატეხა – 52 ძმის მოკვლა – 46 ძმის მოღალატე – 73 ძმობა – 79 ძმობილი – 77 ძმობის შეკვრა – 69 „ძრახობა“ – 26 ძროხა – 34, 42, 47, 82, 87, 147 ძროხის შარდი – 85</p>
---	---

წ

<p>წაგვრა ცოლისა, – დიაცისა – იხ. ცოლის წაგვრა წაკვისი – 150 წამალი – 108, 109 „წამლის სახსარი“ – 96 წარმართობა – 105 „წარჩინებულნი“ – 145 „წაწლობა“ – 110 „წელთავეება“ (მკვდრის რიგი) – 24, 75, 76, 85</p>	<p>„წელწდობა“ (ახალწლობა) – 27 წერთხელა (საჭმელი მცენარე) – 30 წესი, წესები – 16 „წვერის დაყენება“ – 85 წვრილი დასტური – იხ. დასტური წვრილი ყმაწვილი – 75 წითელი პერანგი – იხ. პერანგი „წილბურკვი“ – 81 წინდა – 86</p>
--	--

196

<p>წისკვილი – 135 წმინდა ადგილი – 20 წმინდა გიორგი – 68, 102, 105, 106 წმინდა კაცი – 98 წმინდა სანთელი – 147 წმინდა ხე – 136 „წმინდანნი“ – 93, 94, 98, 111 წმინდაობა – 21-23</p>	<p>„წმინდის“ (პურის, იფქლის) მარცვლით ჭრილობის გაზომვა – 51 წუნტი – 80 „წყალში გაბანვა“ – იხ. „გაბანვა“ წყალში ჩავარდნა, ქადაგობა – 27 წყარო – 74, 78 წყლით სამსახური (მკვდრისათვის) – 66</p>
---	--

ჭ

<p>„ჭაბუკ-მხედარი“ – 152 ჭალა – 132 ჭალაში სამჯავროს გამართვა – 56 ჭანჭახი – 73 ჭარმელი (ადგილის სახ.) – 130 ჭალარა წვერის ბალანი – 109 ჭედილა – 47 ჭეკარა (საჭმელი მცენარე) – 30 ჭექა-ქუხილი – 109 ჭიდება, ჭიდაობა – 146 ჭილობი – 146 ჭიმა (საჭმელი მცენარე) – 30 ჭიმლა (სოფ.) – 117</p>	<p>„ჭირის მწყენელი“ – 81 ჭირისუფალი – 79 ჭირისუფლის სახლი – 89 „ჭირის წყენა“ 78-90 „ჭკვათ-მყოფელი“ კაცი – 53, 54 ჭკუა ჰქონდეს (მოწამეს) – 57 „ჭკუით გამოსვლა“ – 27 ჭოეთი (სოფ) – 122 ჭორმეში – 136 ჭრელი პერანგი – იხ. პერანგი ჭრილობა – იხ. დაჭრილობა ჭური – 170 ჭურჭელი (ნაბოსლარის) – 30 ჭყონდიდელი – 143</p>
---	---

ხ

<p>ხადა (სოფ.) – 12 ხაეიწი – 83</p>	<p>ხატი „იჭერსო“, „ხატი აწვალეზსო“ – 2 ხატი-სურათი – 93, 94</p>
--	--

<p>ხალათი – 146, 153 ხალხის დამწყალობლება – იხ. დამწყალობ- ლება ხალხის ზნე-ჩვეულება – 118 ხალხის სამართალი – იხ. სამართალი ხალხოსნური – 1, 3 ხანჯალი, „ხანჯარი“ – 50, 77, 138, 139 ხარი – 26, 47, 145, 147 ხარკი – 71 ხარჯი – 61 ხატ-დროშის გამართება – 25 ხატები (მორიგის) მოხელენი – 69 ხატების თავადობა – 15 ხატი, ადგილობრივი ხატი, სათემო ხატი, სოფლის ხატი – 15, 18-32, 35, 48, 49, 55, 58-60, 64, 47, 68, 70, 71, 83, 87, 93, 94, 97-99, 102-106, 135, 143 „ხატი ბატონი“ – იხ. ხატი ხატი თემის „ბატონი“ – 20</p>	<p>ხატით დაჭერა – 27 ხატით წვალეზა – 27 ხატიონი (ხატის მოსამსახურენი) – 72, 78, 83, 81-93, 96 100, 101, 104 ხატის ბედელი – 21, 22 ხატის გამომბანება – 24 ხატის განძები – იხ. განძები ხატის დობილები – 68, 69 ხატის კალო – 21 „ხატის კაცი“ – 20, 21, 23, 29-32, 100 ხატის მამული, – ქონება, – საკუთრება, – ტყე, – მიწა – 13, 21-23, 31, 97 ხატის მეზელე – 21 ხატის მეკალოე – 21 ხატის მეცხვარე – 100 ხატის მზარეული – იხ. დასტური „ხატის მონა“ – (მკითხავი) – 100 ხატის მოსამსახურე – 25, 27, 67, 78 ხატის მოურავი – 23 ხატის საკლავი – იხ. საკლავი</p>
--	---

<p>ხატის სალუდე – 20, 22, 34, 86, 87 ხატის სამსახური – 21 ხატის ქონება – იხ. ხატის მამული ხატის ღვინო – 101 ხატის „ემა“ (თემი, სოფ.) – 20, 27 ხატის შენობა – 20 ხატის წარმომადგენელი – 25 ხატის ხელოსანი – 67, 71, 83 ხატის ჯვარობა – იხ. ჯვარობა ხატი-ხევის მონასტერი – 95-101 ხატი-ხევის მონასტრის მამული – 97 ხატობა – 19, 21-28, 31, 35, 49, 60, 72, 78, 91, 94, 98, 102 ხატში დაფიცება – 60 ხაჭოპური – 86 ხახაზო, (სოფ.) – 22, 28 ხანანაშვილი ა. – 91, 119, 126, 127 ხახმატი (სოფ.) – 68, 69, 71, 104, 105 ხახმატის ხატი – 68-70 ხახმატის ჯვარობა – 18 ხბო (სათავნო) – 42, 47 ხბო (საკლავი) – 30</p>	<p>ხევისურის დიაცის მრისხანება – 39 ხევისურის მჭევქრმეტყველება – იხ. მჭევქრმე- ტყველება ხევისურული ბჭობა – იხ. ბჭობა ხევისურული სამართალი – 46-48, 50-52, 59, 61 ხუვისურული პოეზია – 117, 118 ხევისურული ქორწილი – 33, 34, 40 ხელადა ღვინო – 147 ხელზედ სამსახური (მკვდრისათვის) – 66 ხელის დასახიჩრება – 52 „ხელის მამკიდე“ – 60, 61 ხელისუფალი – 142, 143 ხელმწიფე 145, 146 ხელსაქმიანობა – 42, 99 ხელ-პირის დაბანვა (სიწმინდ. ნიშანი) – 26 ხელქვეითი – 101 ხვავი (სახატო ხორბლის) – 21 „ხვეწი“ („სანახავი რკინა“ დაჭრილობისა- თვის) – 49, 52 ხვლიკის სახით ეშმაკის გამოცხადება – 71 ხთისია (სახ.) – 116</p>
--	---

<p>ხევი – 10-12, 109, 130, 131, 133 ხევის-ბერი - 10-19, 67, 69, 80, 128 ხევის ბერის ამორჩევა – 18 ხევის ბერობა – 9-12, 14-19, 22, 23, 93 ხევის-ბერის მოკვლა – 46 ხევის-თავი – 128 ხევესურეთი – 13 , 17, 19, 20, 26, 27, 29, 30, 32-34, 36, 38, 41, 43-45, 47, 48, 53, 56, 58, 65, 67-72, 74, 83, 86, 104, 105, 118, 131-136 ხევესურეთის არაგვი – იხ. არაგვი ხევესურეთის ერისთავობა – 135 ხევესური – 1-4, 18-21, 23, 26-40, 42-45 48-53, 55-57, 59, 60, 63, 67, 66-72“ 73-76, 78-81, 83-88, 90, 91, 93, 94, 104, 113-118, 123, 124, 132-136 ხევესური პირ-აქეთელი – იხ. პირ-აქეთელი ხევესური ხევესური პირ-იქეთელი – იხ. პირ-იქეთელი ხევესური</p>	<p>ხიდის ყურე – 74 ხიზანაშვილი დავ. – 110, 120, 126 ხილეულობა – 147 ხინკალი – იხ. ტაბლა ხირიმი (იარალი) – 113 ხის შანდალი – იხ. შანდალი ხმალი - 77, 81, 105, 107, 110, 114-117, 120, 125, 129, 132-135, 138, 139 ხმელეთი – 108, 109 ხმელ-გორი – 135 „ხმელთ მოურავი“ – 71, 72 ხმით ანუ ზარით ტირილი – 80, 88 ხმით მატირალი – 81 ხოწნა – 147 ხორციელობა – 76 ხოშარა (სოფ.) – 99, 105, 125 ხოშარაული – 125. ხოჭიჭი (ბაღდის) – 30 ხურჯინი – 77 ხუცი, ხუცობა – 17, 22-28, 30, 40, 42, 60 66, 83, 84, 88</p>
---	--

198

<p>ჯაგლაგი ცხენი – 143 ჯალაზობა – 28, 79, 147 ჯამბაზი – 146 „ჯანაბეთი“ – 72 ჯანაშვილი დიმ. – 158, 159 ჯანშათა ივანეური – 115 ჯარიმა, ჯურუმა, დაჯარიმება, „დაჯე- რუმება“ – 24, 36, 38, 44-47, 50, 52, 53, 82 ჯაჭვი (საომარი საჭურვ.) – 111, 135 ჯელგი – 144 ჯვარ გაცვლილი – 163 „ჯვარდაწერილის“ ცოლის გაგდება – 38 ჯვარედინა პურის გამოცხობა – 86</p>	<p>ჯვარი – 143 ჯვარის კალო – 21 ჯვარობა, ხატის ჯვარობა – 19, 102 „ჯვარში შეჯდომა“ – 48, 49 ჯირითი – 111 ჯირითობა – 151, 152 ჯიხვი – 70 ჯიხვის რქები – 20 ჯორაკა – 79 ჯოჯოს სახით ეშმაკის გამოცხადება – 71 „ჯოჯოხეთი“ – 72-74 ჯუბა – 85 ჯურუმა – იხ. ჯარიმა</p>
---	--

3

<p>ჰაეროვანი, ჰაეროვანი სისხლი, ჰაეროვა- ნი სისხლით დაურვება – 12, 14 ჰასაკში მოსვლა – 107 ჰეროდოტე – 157, 159</p>	<p>ჰეტერები – 160 ჰეტერიზმი – 159, 160 ჰომიროსი – 158</p>
---	---

